

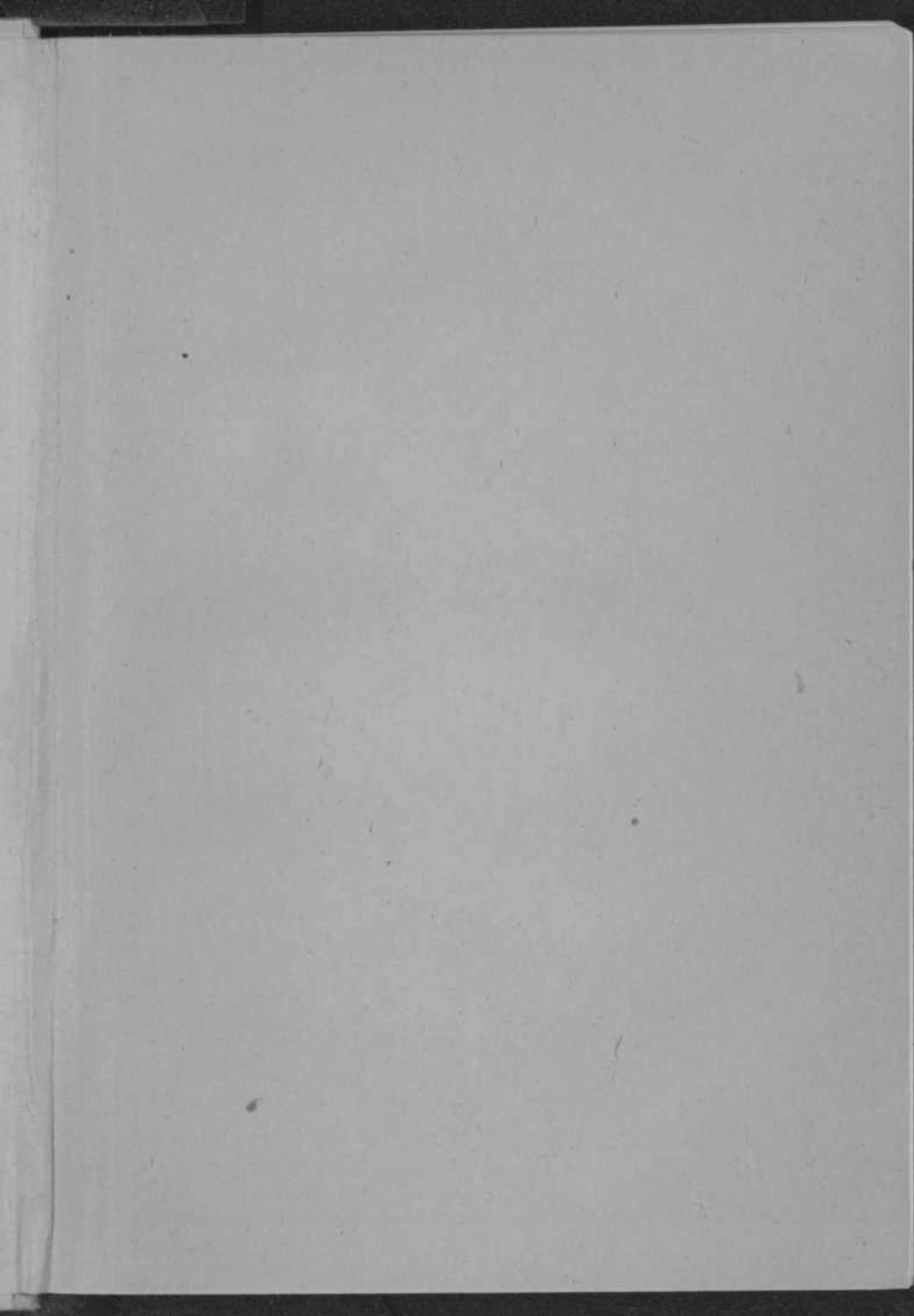
Groningse

Volksalmanak

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

0428 0514

T 3727

GRONINGSE VOLKSALMANAK 1947

94984.

GRONINGSE VOLKSALMANAK

VOOR HET JAAR

1947

JAARBOEKJE VOOR GESCHIEDENIS, TAAL-
EN OUDHEIDKUNDE DER
PROVINCIE GRONINGEN

ONDER REDACTIE VAN

DR. H. P. COSTER

ARCHIVARIS DER GEM. GRONINGEN

EN

DR. W. J. FORMSMA

RIJKSARCHIVARIS IN GRONINGEN

GRONINGEN

N.V. ERVEN B. VAN DER KAMP

24084

GROENINGE VOLKSAALMANAK

VOOR HET JAAR

1947

JAARBOEKJE VOOR GELIETENDE, TAAI
EN ONVERBODENDE
PROFICIË OORVOEGEN

DEEL NIEUW 1947

DEEL NIEUW 1947

DEEL NIEUW 1947

DEEL NIEUW 1947

DEEL NIEUW 1947

VOORBERICHT

Redactie en uitgever zijn verheugd de lezers dit jaar nog een tweede almanak aan te kunnen bieden. Wanneer dit tempo kan worden volgehouden, zal de achterstand het volgende jaar zijn ingehaald.

VERBODEN

Verbodt en verboden alle veranderinge der letteren der
aan de hand af de letteren der Wapen der
aan de hand af de letteren der Wapen der
aan de hand af de letteren der Wapen der

KORTE GRONINGSE KRONIEK

1 JANUARI—31 DECEMBER 1946.

- 8 Januari. De heer F. Omta wordt tot burgemeester van Stedum benoemd met ingang van 16 Januari.
- 19 Januari. † H. Kolthek, oud-lid van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad van Groningen.
De R.O.N. (Regionale Omroep Noord) begint zijn uitzendingen.
- 21 Januari. Het tribunaal voor het arrondissement Groningen wordt geïnstalleerd.
Dr. D. J. Jonker wordt geïnstalleerd als rector van het Willem Lodewijk gymnasium te Groningen.
- 26 Januari. De filmliga „Groningen” wordt opgericht.
- 29 Januari. † Ir. Th. J. Mansholt, oud-inspecteur van de Landbouw.
- 30 Januari. De professoren Dijt, De Burlet en Kapteijn krijgen hun ontslag als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen.
Een aantal vooraanstaande Groningers richt zich tot de Tweede Kamer met een adres waarin ze een spoedig en volledig herstel van de rechtsstaat in ons land vragen.
- 1 Februari. De R.O.N. neemt de zender te Martenshoek in gebruik.
- 7 Februari. Samenkomst in de aula van het akademiegebouw ter herdenking van wijlen prof. mr. dr. Leo Polak, in de bezettingstijd omgekomen in het concentratiekamp Sachsenhausen.

- 9 Februari. Pelster- en Pepergasthuiskerk krijgen hun klokken terug.
- 19 Februari. De heer D. de Zee wordt tot burgemeester van Baflo benoemd met ingang van 1 Maart.
- 23 Februari. De Groninger roeivereniging „De Hunze” viert haar 60-jarig bestaan.
- 25 Februari. De 25e Gronob (Groninger streekbeurs voor handel en industrie) opent haar poorten.
- 2 Maart. De heer W. van der Elst neemt afscheid als directeur van de Ambachtsschool te Groningen.
- 7 Maart. Minister Van der Leeuw opent het tweedaagse onderwijscongres te Groningen en bezoekt de door het oorlogsgeweld geteisterde kerken in de Noordoosthoek der provincie.
- 8 Maart. Dezelfde opent de tentoonstelling „Oude Meesters” in het Museum van Oudheden te Groningen.
- 9 Maart. Prof. ir. M. J. Granpré Molière maakt zijn plannen voor de wederopbouw van Groningens binnenstad bekend.
- 12 Maart. De heer W. Vasbinder wordt tot burgemeester van Bellingwolde benoemd met ingang van 16 Maart.
- 16 Maart. Dr. J. Ariëns Kappers aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld „Tijd en groei”.
- 23 Maart. Evenzo dr. F. H. L. van Os met een rede, getiteld: „Het geneeskruid, verouderde of waardevolle artsenuij?”

- 27 Maart. De heer J. H. Boerma wordt tot burgemeester van Oldekerk, de heer J. Geerling tot burgemeester van Usquert en de heer G. Groenendaal tot burgemeester van Muntendam benoemd, alle met ingang van 16 April.
- 8 April. De heer C. Stapelkamp neemt afscheid als directeur van de Chr.H.B.S. te Groningen en wordt opgevolgd door dr. T. J. Poppema.
- 12 April. De heer B. de Haan wordt tot burgemeester van Adorp, de heer T. J. van Kampen tot burgemeester van Termunten en de heer R. P. Reddingius tot burgemeester van Hoogkerk benoemd, alle met ingang van 1 Mei.
- 18 April. † A. G. F. Kniphorst, directeur van 's Rijks belastingen te Groningen.
- 20 April. De heer K. Kuipers wordt tot burgemeester van Noorddijk benoemd met ingang van 1 Mei.
- 27 April. De heer H. Ottevanger wordt tot burgemeester van Ulrum en de heer H. Seinen tot burgemeester van Aduard benoemd, beide met ingang van 16 Mei.
- 29 April. De K.L.M. begint een vliegdiens Amsterdam — Groningen v.v.
- 30 April. † T. F. Hund Gebhard, oud-directeur van het bijkantoor van de Eerste Nederl. Scheepshypotheekbank te Groningen.
- 2 Mei. Prins Bernhard bezoekt per vliegtuig Delfzijl tijdens de feestelijkheden gehouden ter herdenking van de bevrijding op 1 en 2 Mei 1945.

- 4 Mei. † Jelte Dijkstra (Niklaas Griep), dichter en schrijver, oud-redacteur van het Maandblad Groningen.
- 9 Mei. Mr. W. Scheltema, zoon van de vroegere griffier, wordt benoemd tot griffier van de Provinciale Staten.
- 11 Mei. De Groninger kermis, de eerste na zeven jaren, wordt officieel geopend.
Mr. H. J. Scheltema aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „De nieuwere critiek op de Romeinsche rechtsbronnen uit de tijd vóór Justinianus”.
- 17 Mei. In de Tweede Kamer worden de volgende Groningers gekozen: J. Tuin te Hoogezand (P.v.d.A.), prof. dr. G. van der Leeuw (P.v.d.A.), ds. C. van der Zaal te Ulrum (A.R.), Tj. Krol te Haren (C.H.U.), dr. S. E. B. Bierema te Usquert (P.v.d.V.) en J. Haken te Groningen (C.P.N.).
- 18 Mei. De maritieme tentoonstelling „Varend Nederland” wordt te Groningen geopend.
- 22 Mei. † Mevr. mr. B. Bakker-Nort, oud-lid der Kamer.
- 23 Mei. De 26e en laatste Gronob te Groningen wordt geopend.
- 24 Mei. De heer S. W. Moolenaar wordt als hoofd-commissaris van politie te Groningen geïnstalleerd.
- 25 Mei. Dr. P. J. Bouman aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Sociale spanningen”.

- 29 Mei. De heer M. H. Boerland wordt tot burgemeester van Kloosterburen en de heer F. Eringa tot burgemeester van Middelstum benoemd met ingang van 16 Juni.
- 30 Mei. Verkiezingen voor de Prov. Staten.
- 1 Juni. Dr. F. S. P. van Buchem aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „De pathogenese van diabetes mellitus”.
- 4 Juni. † D. Brons, burgemeester van Uithuizermeeden.
- 5 Juni. Prof. ir. M. J. Granpré Molière ontvouwt zijn gewijzigde plannen voor de wederopbouw van Groningens binnenstad.
- 10 Juni. Het College van curatoren der Rijksuniversiteit te Groningen hervat zijn werkzaamheden.
- 14 Juni. Dr. E. W. Hofstee, wnd. directeur der Noordelijke Economische Technologische Organisatie en privaat-docent aan de Rijksuniversiteit te Groningen, wordt benoemd tot hoogleraar aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.
- 15 Juni. Dr. H. Plessner aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Is er vooruitgang in de wijsbegeerte?”
- 22 Juni. † Prof. A. Klein, oud-hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen.
- 24 Juni. De heer H. Waalkens wordt tot burgemeester van Vlagtwedde benoemd met ingang van 1 Juli.
- 25 Juni. De Engelse delegatie uit Newcastle onder leiding van de Lord Mayor, die een kleine week te Groningen zal verblijven, komt aldaar aan.

- 26 Juni. De gemeente Ezinge besluit tot de aankoop van Huize Allersma.
- 1 Juli. Dr. W. J. Formsma aanvaardt het ambt van Rijksarchivaris in de provincie Groningen.
- 3 Juli. De Volkshogeschool Oldorp te Uithuizen wordt geopend.
- 11 Juli. De Commissaris der Koningin opent de Vento, de Veenkoloniale tentoonstelling te Veendam.
- 13 Juli. De heer A. Omta wordt tot burgemeester van Noordbroek, de heer T. de Jong tot burgemeester van Nieuweschiedans en de heer J. A. Teenstra tot burgemeester van 't Zandt benoemd met ingang van 1 Augustus.
- 23 Juli. De nieuwe reclame- en verkooptentoonstelling „Stuwkracht” van de Gronob wordt te Groningen geopend.
- 26 Juli. De verkiezingen voor de gemeenteraden worden gehouden.
- 5 Augustus. De heer T. L. Mellema te Schiermonnikoog, oud-inspecteur voor de Scheepvaart, wordt benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.
De Groninger dichter-schilder Hendrik de Vries wordt ter gelegenheid van zijn 50e verjaardag gehuldigd. Een Hendrik de Vriesprijs voor de literatuur zal worden ingesteld.
- 10 Augustus. De heer C. C. J. Welleman wordt tot burgemeester van Appingedam benoemd met ingang van 16 Augustus.
- 13 Augustus. Het wereldschaaktournooi te Groningen, georganiseerd ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de schaakclub Staunton, neemt een aanvang.

- 20 Augustus. De heer H. J. Scheffer wordt tot burgemeester van Ezinge benoemd met ingang van 1 September.
- 21 Augustus. Te Tolbert wordt de 3-daagse tentoonstelling „Tolanto” geopend.
- 1 September. † Mr. H. W. J. Kloppenborg, advocaat en oud-rechter in de arrondissementsrechtbank te Groningen.
- 3 September. Groningen krijgt in plaats van 4 voortaan 5 wethouders.
- 4 September. † Ds. A. Altena, Ned. Hervormd predikant te Groningen.
- 5 September. † Zuster A. Westerhof te Leens.
- 9 September. In het Prinsenhof te Groningen wordt de tentoonstelling „Natuur en Landschap” geopend.
Prof. dr. P. J. Enk opent als voorzitter van het college van curatoren het Groninger Avondlyceum.
- 14 September. In het Museum van Oudheden te Groningen wordt de 19e eeuwse schilderijtentoonstelling „De eeuw van Jozef Israëls” geopend.
- 16 September. Prof. mr. C. W. van der Pot draagt het rectoraat der Rijksuniversiteit te Groningen over aan prof. dr. D. van Os met een rede, getiteld: „Het probleem van den staatsnood, vroeger en thans”.
- 17 September. De burgemeester van Groningen mr. P. W. J. H. Cort van der Linden en prof. mr. dr. C. W. van der Pot worden benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. De Dagnijverheidsschool „Oranje-Nassau” voor de kust- en binnenvaart wordt te Delfzijl geopend.

- 19 September. De landelijke vereniging „Groningen” verzoekt de minister van O. K. en W. een leerstoel in de Neder-Saksische dialecten in te stellen aan de Groninger universiteit.
- 24 September. Dr. G. A. van Es aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Barokke lyriek van Protestantse dichters in de zeventiende eeuw”.
- 25 September. Te Veendam wordt een grote nationale tentoonstelling van het Noord-Nederlandse Warmbloed Paardenstamboek gehouden.
- 27 September. De minister-president dr. L. J. M. Beel opent de nieuwe Eemskanaalbrug te Delfzijl.
- 30 September. Een Groninger vereniging voor sociaal en cultureel werk wordt opgericht.
De toneelschrijver Jan Fabricius wordt ter gelegenheid van zijn 75e verjaardag in de stadsschouwburg te Groningen gehuldigd met de opvoering van zijn toneelstuk „Hein Roekoe”.
- 2 October. Lady Baden Powell, de World Chief Guide van de padvindsters, bezoekt Groningen.
- 8 October. Het Stadspark te Groningen wordt weer voor het publiek geopend.
- 12 October. De heer O. J. Scherphuis wordt tot burgemeester van Slochteren en de heer H. de Wit tot burgemeester van Hoogezand benoemd met ingang van 1 November.
Dr. A. B. F. A. Pondman aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Serologie en therapie”.
Reunie van de Rijks H.B.S. te Groningen ter gelegenheid van haar 80-jarig bestaan.

- 13 October. † P. Groen, oud-inspecteur van het Lager onderwijs en samensteller van het Groninger Liedboek.
- 19 October. Dr. E. H. Wiebenga aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Van raden tot zien”.
- 23 October. † Mr. dr. J. Bolt, advocaat en procureur te Groningen.
- 24 October. Dr. J. C. H. Gerretsen aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Mathesis en aesthetica”.
- 26 October. De Verzetstentoonstelling, georganiseerd door de Groninger Oud Illegale Werkers, wordt geopend.
De Commissaris der Koningin, de heer Ebels, legt de eerste steen voor het kantoor der Noordelijke industrie voor vezelbewerking te Hoogezand.
† Mr. H. Hovinga, oud-burgemeester van Uithuizen.
Mr. P. W. A. Immink aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Recht en historie”.
- 31 October. Wethouder H. Molendijk te Groningen, benoemd tot burgemeester van Amersfoort, neemt afscheid.
- 1 November. De gemeente Appingedam verwerft de eigendom van de borg Ekenstein.
- 16 November. De Groninger Pluimveeclub houdt ter gelegenheid van haar 40-jarig bestaan een tweedaagse tentoonstelling.

- 18 November. De heer B. H. Koomans wordt tot burgemeester van Uithuizermeeden benoemd met ingang van 1 December.
- 22 November. De opbrengst van de glasactie „Ruiten troef” ten bate van de getroffen gebieden blijkt te Groningen 50 ton te bedragen.
- 25 November. Ingevolge bepaling van de minister van Oorlog zal in de stad Groningen een „klein” garnizoen gevestigd worden.
- 26 November. De heer B. Nauta wordt tot burgemeester van Wedde benoemd met ingang van 16 December.
- 30 November. Ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het kerkgebouw van de Evang. Lutherse Gemeente in de Haddingestraat te Groningen worden drie nieuwe gebrandschilderde ramen overgedragen.
- 2 December. † M. Joustra, burgemeester van Bedum.
- 7 December. Dr. G. P. Baerends aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Het probleem der voedselvoorziening in de zee”.
- 12 December. Dr. G. S. Meyer aanvaardt het ambt van hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen met een rede, getiteld: „Convergentie en divergentie”.
- 14 December. † Prof. mr. dr. M. H. van Goudoever, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen.
- 19 December. De „Cultureele Club Groningen” wordt opgericht.

INLICHTINGEN omtrent enkele openbare instellingen, commissies, verenigingen, enz., welke werkzaam zijn op het gebied van geschiedenis, oudheid- en heemkunde, monumentenzorg en heemschut van stad en provincie Groningen.

Rijksarchief in de provincie Groningen.

Het archief is gevestigd in het Rijksarchiefgebouw, St. Jansstraat no. 2. Het is, behalve op Zon- en feestdagen, geopend van 9 tot 5 uur, op Zaterdag van 9 tot 1 uur. Inlichtingen omtrent de raadpleging verstrekt de rijksarchivaris.

Archief der gemeente Groningen.

Het archief is gevestigd in het Rijksarchiefgebouw, St. Jansstraat no. 2. Het is op werkdagen geopend van 9 tot 5 uur, op Zaterdag van 9 tot 12 uur. Inlichtingen omtrent de raadpleging verstrekt de gemeentearchivaris.

Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen.

De bibliotheek is gevestigd in het gebouw Zwanestraat 33 en, behalve des Zondags en op academische en burgerlijke feestdagen, geopend van 10—5 en 7—10 uur. Gedurende de Kerst- en Paasvacanties is de bibliotheek geopend van 10—3 uur, gedurende de zomervacantie van 10—12 en 1—3 uur, na 1 September van 10—5 uur. Op Vrijdag en Zaterdag vóór Pasen is alleen het uitleenbureau van 10—12 uur geopend.

Biologisch-archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen.

Het instituut is gevestigd in het gebouw Poststraat no. 6. Het bevat algemene verzamelingen ten dienste van het Hoger Onderwijs op vóór- en vroeghistorisch gebied, die voor het publiek, na voorafgaande aanmelding, op werkdagen van 9—12 en 2—5 uur te bezichtigen zijn. Inlichtingen op vóór- en vroeghistorisch gebied worden gaarne door de directeur verstrekt, die zich zijnerzijds voor mededelingen op genoemd gebied aanbevolen houdt.

Bibliotheek van het genootschap „Pro Excolendo Iure Patrio”.

Deze bibliotheek bevat handschriften en boeken voornamelijk betrekking hebbende op rechtswetenschap (vooral rechtsgeschiedenis, oud-vaderlands recht, bekleemrecht, enz.), oudheidkunde en taalkunde, is geplaatst in de bibliotheek der Rijksuniversiteit en op de dagen en uren als deze geopend. Men vervoege zich bij het personeel der bibliotheek van de Rijksuniversiteit.

Bibliotheek der provincie Groningen.

Bibliothecaris: K. Nieland, referendaris, chef der derde afdeling ter Provinciale Griffie.

Deze bibliotheek bevat werken op verschillend gebied: de meeste hebben betrekking op rechtswetenschap (vooral staats- en administratief recht) en op de geschiedenis en plaatsbeschrijving van Groningen (stad en gewest). Voorts zijn o.a. opgenomen de verslagen van talrijke in de provincie gevestigde verenigingen, instellingen, enz. Zij is geplaatst in het Provinciehuis.

Museum van Oudheden voor provincie en stad Groningen.

Het museum, gevestigd in het gebouw aan de Praedinius-singel No. 59, is op alle dagen, behalve op Maandag, geopend, en wel van 10—5 uur (gedurende de wintermaanden van 10—4 uur). De toegangsprijs bedraagt 25 cent; op Zondagmiddagen (1—5 resp. 1—4 uur) 10 cent. De aan het museum verbonden bibliotheek (kunstgeschiedenis, Groningana) is in bruikleen afgestaan aan de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen, de verzameling topografische en historische afbeeldingen alsmede portretten, op stad en gewest Groningen betrekking hebbende, aan het gemeentearchief.

Het museum is tevens eigenaar van de borg Menkema te Uithuizen, die dagelijks bezichtigd kan worden.

Noordelijk Scheepvaart Museum te Groningen.

Het museum, gevestigd in het Goudkantoor (Grote Markt 56), is op alle dagen, behalve op Maandag, geopend en wel van 1½—5 uur (October—April 4 uur). De toegangsprijs bedraagt 10 cent; klassen scholieren betalen per scholier 5 cent, mits na voorafgegane aanvraag.

Natuurhistorisch Museum te Groningen.

Het museum, gevestigd in het Prinsenhof (Martinikerkhof 23), is op alle dagen, behalve op Maandag, geopend en wel van 1½—4 uur. De toegangsprijs bedraagt 25 cent; voor personen beneden 16 jaar 15 cent; klassen scholieren betalen per scholier 10 cent, mits na voorafgegane aanvraag.

Universiteits-Museum te Groningen.

Het museum, bevattend herinneringen aan de Universiteit en het studentenleven, eertijds gevestigd in het vroegere Corps de Garde, Oude Boteringestraat 74, hoek Lopende Diep, zal in 1948 in het Academiegebouw heropend worden. Voors- hands kunnen de voorwerpen nog niet bezichtigd worden.

Provinciale Groningse Archaeologische Commissie.

Secretaris-penningm.: Dr. H. P. Coster, Groningen.

Provinciale Groningse Schoonheidscommissie.

Secretaris-penningm.: Mr. R. Bolt, Provinciehuis, Groningen.

Provinciale Planologische Dienst in Groningen.

Directeur van het bureau: Ir. J. Dieperink, Provinciehuis, Groningen.

Monumentencommissie der gemeente Groningen.

Correspondentie-adres: Dr. H. P. Coster, Groningen.

Centraal Bureau voor de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken.

Secretaris: Dr. H. P. Coster, Groningen.

Historisch Genootschap te Groningen.

Secretaris: Dr. H. P. Coster, Groningen.

Vereniging voor Terpenonderzoek.

Secretaris: Dr. H. de Buck, Groningen.

Adviserend bestuurslid: Prof. Dr. A. E. van Giffen, Groningen.

Vereniging „Stad en Lande”.

Secretaris: P. Biesta, Groningen.¹⁾

Groninger Heerdencommissie.

Deze commissie stelt zich ten doel de bestudering der geschiedenis van de boerderijen, het grondbezit en het grondgebruik in de provincie Groningen, alsmede het geven van advies bij naamgeving aan boerderijen.

Secretaris: A. Pathuis, Groningen.²⁾

¹⁾ Thans (1948): Mr. A. T. Schuitema Meijer, gemeentearchief Groningen.

²⁾ Thans (1948): Mr. L. Noordhoff, Rijksarchief Groningen.

**Vereniging „Prinsenhof” tot behoud van monumenten in
Stad en Lande.**

Secretaris: J. G. J. Sluiter, Groningen.

**Stichting „Het Groninger Landschap” tot behoud van natuur-
en landschapsschoon in de provincie Groningen.**

Secretaris-penningm.: Jhr. Mr. S. M. S. de Ranitz, Winsum.

Algemene Vereniging „Groningen”.

Secretaris: A. M. J. Deelman, 's-Gravenhage.

HERINNERINGEN AAN 1940

Na de bevrijding van ons land in 1945 heb ik mijn notities uit de bezettingsjaren uitgewerkt in een boek, dat ik „Tijds-kentering” had genoemd, en dat in de loop van 1946 gereed was. In dat boek had ik alles vastgelegd, wat ik mij zowel uit mijn ervaringen als Commissaris der Koningin in de Provincie Groningen, als ook uit mijn ervaringen als mede-oprichter en een der bestuurderen van De Nederlandsche Unie herinnerde, terwijl ik voorts had weergegeven wat ik na het verbod van De Nederlandsche Unie door de Duitse bezetters had meegemaakt.

Inmiddels hadden echter sommige bladen na de bevrijding dusdanige ernstige verwijten tot De Nederlandsche Unie gericht, dat wij als leiding dier beweging in October 1945 aan de toenmalige Minister-President hadden verzocht, onze houding in de Unie-tijd door een door hem te benoemen Eereraad te doen nagaan. Het rapport van die Eereraad, verschenen in Augustus 1946, uitgegeven bij de Koninklijke Nederlandse Boekdrukkerij H. A. M. Roelants te Schiedam, kwam tot een voor ons gunstige conclusie: ons optreden was in het geheel genomen in het belang van Nederland geweest en ons werk had voor Nederland een wezenlijke positieve waarde gehad, zij het dan dat mij op grond van een bepaalde uitslating in 1940, op dat concrete punt een ernstig tekortschieten in het betrachten van de juiste houding was verweten.

In het verschijnen van dat rapport vond ik aanleiding, mijn boek voorlopig nog in te houden en de uitgave te beperken tot enkele tientallen exemplaren, in de verwachting, dat een in die tijd door ons als Unie-leiding gemaakt plan tot een gezamenlijke uitgave van een Gedenkboek der Unie spoedig zou worden gerealiseerd; daaraan hechtte ik meer waarde dan aan persoonlijke herinneringen van een onzer op zichzelf.

Er blijkt echter vraag te zijn naar mijn persoonlijke ervaringen in de eerste bezettingsmaanden, zodat de Redactie van deze Almanak mij verzocht, hierover op deze plaats thans een

en ander te vertellen, waaraan ik gaarne wil voldoen. Ik merk wel nadrukkelijk op, dat dit slechts een globaal overzicht zal worden van uitsluitend dié ervaringen, welke ik als Commissaris der Koningin heb gehad, en dat ik op andere plaatsen nog op het volledige beeld hoop te kunnen ingaan, zodra ook voor mij alle stukken en verdere gegevens beschikbaar zullen zijn, welke uiteindelijk een rustige geschiedschrijving op ietwat verdere afstand der emoties mogelijk zullen maken.

Op de Unie-oprichting en op de Unie-gebeurtenissen gedurende mijn tijd van ambtsvervulling als Commissaris der Koningin — tot 9 Augustus 1941 — ga ik dus hier niet in. Wie daarover meer wil weten, raadplege het genoemde rapport van de Eereraad of wachte nadere publicaties af.

Er is echter nog een andere beperking, welke ik mij hier meen te moeten opleggen. De bezettingstijd ligt pas betrekkelijk kort achter ons, en velen der personen, die in mijn herinneringen van 1940 en 1941 een rol spelen, zijn nog in ambtelijke functies werkzaam. Ik laat daarom verschillende herinneringen hier rusten, doch beperk mij tot de grote lijnen van het beeld.

De lezer van deze notities heeft recht op een korte voorbeschouwing over mijn opvattingen in de voor-oorlogse tijd, omdat uiteraard mijn gedachten, mijn woorden en mijn daden uit de bezettingstijd voortkwamen uit een complex van opvattingen, dat in de voor-oorlogse jaren was gevormd.

Wanneer ik poog, dit zo kort mogelijk samen te vatten, dan kom ik tot de volgende punten:

a. Als Commissaris der Koningin, benoemd in het jaar 1937, achtte ik een mijner voornaamste taken, zo niet dé voornaamste taak te zijn het streven naar een samenbrengen der bevolkingsgroepen tot een zo hecht mogelijk provinciaal verband. Niet alleen heb ik steeds de provinciale maatschappij in onze „buitengewesten” beschouwd als een hoeksteen in het gebouw der nationale samenleving, doch ik achtte het voorts dringend noodzakelijk, dat overal, waar dat mogelijk was, de Nederlanders elkaar beter poogden te begrijpen en hartelijker

met elkaar gingen samenwerken, dan in die jaren over het algemeen het geval was. Wij kenden in die tijd in ons volksleven zeer vele scherpe, onnodige diepe, tegenstellingen: de tegenstelling tussen de geloofsovertuigingen, de tegenstelling tussen wat men de „klassen” noemde, de tegenstelling tussen stad en platteland, en vooral de tegenstelling tussen hen, die nog werkten, en de honderdduizenden werklozen. Een deel dier tegenstellingen waren als geestelijke verscheidenheid principieel niet alleen onoverbrugbaar, doch volkomen juist: met name zou niemand er aan denken, de verschillende geloofsovertuigingen in elkaar te laten overlopen. Doch er was ook daarin veel onnodige achterdocht en bovendien waren verschillende der andere tegenstellingen geenszins principieel te verdedigen. Vandaar dan ook, dat ik ernaar streefde, de inwoners der provincie Groningen bij te staan in het in veler hart toch stellig aanwezige verlangen, meer broederlijk samen te werken en zich dat meer bewust te zijn dan destijds het geval was. Sociaal-economisch poogde ik dat te doen door de „Groninger Dagen” in 1938, 1939 en 1940, sociaal-cultureel poogde ik het te doen door de oprichting van de „Groninger Gemeenschap” in 1939.

b. Onverbrekelijk hiermede verbonden was mijn streven, mede te werken aan het zoeken en formuleren onzer vaderlandse volkswaarden op sociaal-cultureel gebied, daar de geestescrisis dier jaren elk volk ertoe moest aanzetten, zich eigen aard en karakter bewust te zijn, teneinde eigen roeping te kunnen aanvoelen en realiseren.

c. Toen in 1938 en 1939 de internationale dreigingen steeds sterker werden, achtte ik het mijn plicht, mede voor te gaan in de bevordering van de in deze provincie hier en daar nog zeer geringe belangstelling voor onze landsverdediging, waarvoor wij dan ook een „Legerdag” hielden, vooral op het begrip der luchtverdediging ingesteld. Toen de voor-mobilisatie en de mobilisatie kwamen, meende ik mijn taak te moeten vinden in het bijeenbrengen der gemobiliseerden en der niet-gemobiliseerde bevolking, opdat de hechtheid tussen volk en

landsverdediging in dit gebied zo sterk mogelijk zou zijn. Gelukkig kon dan ook de „Groninger Gemeenschap” in dit opzicht veel doen.

d. Helaas moest ik alras constateren, dat de coördinatie tussen de verschillende diensten voor geval van oorlog op menig punt hopeloos te kort schoot. Vandaar dan ook, dat wij in gezamenlijk overleg tussen burger- en militaire autoriteiten in 1939 en begin 1940 menige coördinatie-bespreking hadden, en dat ik menig waarschuwend rapport naar Den Haag liet gaan, van welk laatste gewoonlijk het gevolg was, dat men mij in Den Haag een lastige pessimist ging vinden, doch dat er hier en daar toch enige verbetering werd bereikt.

e. Toen in 1939 en 1940 oorlog hoe langer hoe waarschijnlijker leek, heb ik aan de Regering verzocht, mij te machtigen de bevolking voor te lichten over het Volkenrecht, met name over de praktische uitwerking daarvan, welke de Regering in de vorm van de bekende „Aanwijzingen” voor de ambtenaren had vastgelegd. Ik achtte het onjuist, dat uitsluitend de ambtelijke instanties op de hoogte werden gebracht en wilde vooral het bedrijfsleven voorlichten. Dat werd echter in Den Haag afgewezen, omdat de Regering zich niet op het standpunt kon stellen, dat oorlog waarschijnlijk was. De gevolgen hiervan zijn later niet uitgebleven: toen de Duitsers het bedrijfsleven voor Duitse belangen wilden laten werken, moesten wij in 1940 en 1941 ondershands het bedrijfsleven daartegen waarschuwen, wat veelal niet tijdig meer mogelijk was, waardoor de economische collaboratie veel groter vormen heeft kunnen aannemen dan bij tijdige bespreking het geval zou zijn geweest.

Dit waren zo ongeveer de belangrijkste onderdelen van mijn zienswijze over mijn taak in die jaren. Trouwens, de publicatie in deze Almanak van een Groninger inleiding in het gijzelaarskamp te Sint Michielsgestel (Almanak 1944) heeft verschillende zijden hiervan wel reeds doen blijken en ik behoef er hier nu niet verder op in te gaan. Het hier weergegevene is voldoende om de lezer te doen begrijpen, dat ik reeds in de

eerste uren der bezetting een standpunt innam, dat ik steeds ben blijven volhouden: probeer de bevolking zich nauw te doen aaneensluiten, opdat de vijand geen vat op haar kan krijgen, doordat zij geestelijke en daadwerkelijke steun heeft in haar eigen gelederen.

En zo kwam dan die dag, die „donker droeve dag....”

Ik moge mijn herinneringen aan die dag en aan de volgende dagen hier geven, zij vormen de schakel tussen het oude voorbijgegaane leven en al wat ik in oorlogstijd poogde te doen.

De dag van 10 Mei 1940 was voorafgegaan door twee eerdere dagen van spanning: begin November 1939 en begin Januari 1940. De latere oorlogsgebeurtenissen hebben die beide eerdere dreigingen doen vergeten, en dat is maar goed ook, want vooral binnenskamers lieten die dreigingsdagen niet veel fraais zien. Mijn herinneringen aan die beide dreigingen zijn vooral verbonden aan de hoogstaande figuur van de toenmalige Divisiecommandant van het Wapen der Koninklijke Marechaussee, de Luitenant-Kolonel P. M. H. Versteegh. Hij was het, die beide malen, en ook in de avond van 9 Mei 1940, mij persoonlijk waarschuwde, dat er zeer ernstige gevaren dreigden. Hij beschikte over een stipt werkend apparaat van waarschuwing door zijn eigen mensen, die in Duitsland oplettend alles gadesloegen. Hij was reeds lang voortdurend waakzaam jegens hetgeen aan onze oostergrenzen plaatsvond en hij had zich in zijn eigen dienstvak voorbereid met een nauwgezetheid en een vooruitziende blik, als ik in die mate nauwelijks bij anderen ooit heb aangetroffen. Toen beide malen, in November 1939 en Januari 1940, de bui overdreef, hebben hij en ik nagegaan, wat er bij de spanningen der voorbije uren „mis” was gelopen. En dat was helaas nog al wat, culminerende in de paniekstemming, waarin men blijkbaar in sommige Haagse kringen had verkeerd, welke paniekstemming eerst had medegebracht, dat men ons de Rijkspolitie en de Marechaussee in allerijl ontnam, om Haagse gebouwen en woningen te bewaken, doch later — denk aan de bekende

radiorede van Minister De Geer! — prompt ontkende, dat er iets zou hebben gedreigd. Dit vraagstuk was slechts een onderdeel van een heel complex van vragen, uitlopende in het ons helaas hoe langer hoe duidelijker wordende feit — dat ook de Duitsers wel niet zal zijn ontgaan — dat men blijkbaar in Den Haag de verdediging van het noorden meer als symbolisch dan als practisch opvatte, wat ons steeds zeer aan ons hart is gegaan.

Maar hoe dan ook, in de avond van 9 Mei 1940 deelde de Overste Versteegh mij wederom mede, dat er groot gevaar dreigde en dat het deze derde maal wel „raak” zou worden. Nog zie ik hem voor mij in die vele ontmoetingen dier maanden: toonbeeld en voorbeeld van innig militair plichtsbesef, recht op van lijf en ziel, een fiere kerel, geliefd bij al zijn ondergeschikten. Bij de allerbesten uit ons volk, die hun hoogste offer hebben gebracht, staat hij voor mijn herinnering in het allervoorste gelid, gelijk hij bij alle moeilijkheden steeds bereid was het voorste gelid te dienen.

Zo was de waarschuwing van 9 Mei dus duidelijk.

Na de ontvangen waarschuwingen troffen in de late avond van 9 Mei 1940 de burgemeester en de hoofdcommissaris van Groningen en ik maatregelen voor de arrestatie van N.S.B.-ers en Rijksduitsers; deze maatregelen zijn des nachts tijdens de inval-uren uitgevoerd.

Voorts waarschuwde ik allen, die voor een beroep op paraatheid in aanmerking kwamen.

Daarna ging ik te ruste; een politiepost waakte beneden in mijn ambtswoning.

Diep in de nacht, het zal ongeveer twee uur zijn geweest, werd ik uit mijn slaap wakker door het gedreun van vliegtuigmotoren. Ik stond op en keek uit mijn hooggelegen kamer uit. De stad lag vredig in de heldere nacht, een bekend silhouet uit vele rustige nachten. Een zwaar geronk dreunde door de lucht, aanhoudend; dan weer zwellend, dan weer zwakker. Ver weg, buiten de stad, zag ik gele lichtkogels opstijgen en weer dalen: verraderswerk, helpers van de vijand.

Ik kleepte mij haastig aan en ging in mijn werkkamer bij de radio zitten. Zou het een luchtaanval op Engeland zijn, of op ons? Overal meldde de luchtwaarschuwingsdienst drommen vliegtuigen uit oostelijke richting. Naar het verre westen? Neen, voor óns, er kwamen al berichten binnen over rondcirkelen. De langverwachte roofoverval dus!

Om half vier telefoon. De burgemeester van Nieuweschem meldt mij het wegtrekken onzer troepen en de inval van Duitsers. De Duitsers eisen van hem herstel van een door onze jongens opgeblazen brug. „Mag dat?“ „Neen, dat strijdt met het Volkenrecht, dat moogt U niet doen“. „Juist, mijnheer de Commissaris, dat is ook mijn standpunt, dat ik hun al mededeelde. Ik houd het vol tot iedere consequentie. Het worden harde uren voor ons allen, ik wens U het beste“.

Ik leg de haak neer en staar naar buiten. In de vertrouwde Oude Boteringestraat gaat een enkele voorbijganger, ver weg hoor ik het nerveus geraas van een haastige auto. Even later weer telefoon: ook een ander burgemeester is voor het gewetensconflict geplaatst, doch hij zegt: „De wethouders zeggen: liever een levende burgemeester dan een dode; wat moet ik doen?“ Mijn antwoord is natuurlijk hetzelfde: onthoudt U van iedere opvolging van zo een onwaardig bevel.

Ik kom nu tot mijzelf, bel snel allen op, die nog iets tot verzet kunnen doen, de meesten zijn reeds in de benen, doch verschillende autoriteiten slapen nog. Ik ga naar beneden en waarschuw de politiemannen: blijft vooral rustig, bewaak mijn huis en mijn gezin tot het tegenbevel van Uw chefs. Ik ga in de tuin mijn beide revolvers proberen, laat er een thuis en ga met de andere naar het provinciehuis, verbaasd, dat er nog geen N.S.B.-overval was, welke ik ondanks de arrestaties stellig had verwacht.

Tegen half acht zijn wij in het provinciehuis tezamen: de griffier der Staten, Mr. M. W. Scheltema, de oudste gedeputeerde E. H. Ebels, de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat J. Schilthuis en later toevallig A. Kwast, de inspecteur der werkverschaffing, een steeds warm en enthousiast man, nu

geladen van woede; Kwast is later gefusilleerd, Scheltema en Schilthuis zijn gestorven

Dof dreunt in de verte het opblazen der bruggen.

De ochtend werd óverdruk. Eerst telefonisch bericht, dat onze troepen wegtrokken: de laatste officier meldde mij dat officieel. Dus wij waren nu aan de vijand overgeleverd? Zo, voetstoots? O God, het wilde er bij mij niet in. Het was niet te verwerken. Och, al die technisch drukke dingen waren op zichzelf niet zo moeilijk, vragen van reserve-officieren, die nu nog wilden meedoen, vragen over sabotage — „Gaat gerust Uw gang, zolang wij niet bezet zijn, doch onthoudt U van wapengeweld jegens het vijandelijke leger, daar burgers dat volkenrechtelijk niet mogen doen” — moeilijkheden van auto's met werkverschaffingsarbeiders, die naar huis wilden — begrijpelijk, maar nu onmogelijk — en van munitie en geweren, die men ons nog wilde brengen, en die één burgemeester in wanhoop in een Roode Kruis-auto bracht (!), al die dingen liepen wel goed af, doch dat overgeven zonder verzet van betekenis, dat trof mij diep in mijn ziel: was dát het resultaat van al dat werk voor grens- en kustverdediging?

In de vroege ochtenduren kwam radiobericht over de proclamatie van de Koningin. Na een ogenblik beraad liet ik de bekendmaking maar in stand, welke ik tevoren reeds aan de Groninger bladen had doen gaan:

„Den Vaderland getrouwe!

Nu ons land buiten zijn schuld is aangevallen, ligt op ons allen in en buiten de weermacht de plicht, ons zoo te gedragen als Koningin Wilhelmina van ons verwacht: als Nederlanders, die geen schending van hun grondgebied dulden. En al moet dan de burgerij zich van oorlogshandelingen onthouden, zij blijft in haar hart standvastig tot het vaderland weer vrij zal zijn. Ik val liever als Adolf van Nassau bij Heiligerlee dan dat ik ooit de liefde voor mijn land in mijn hart verlies.

Ik wensch de bevolking dezer provincie Godsvertrouwen, kalmte en sterkte toe.

Ons Groningen zal later weer herleven.

Leve de Koningin!

De Commissaris der Koningin

J. Linthorst Homan".

Nooit vergeet ik die bijna bovenmenselijke taak: na zovele jaren van hard werken voor de provinciale en de nationale zaak, ook de verdedigingszaak, juist de verdedigingszaak militair en geestelijk.... nu niet anders moeten doen dan wachten of de vijand haast komt! En hij kwam. De burgemeester van Groningen berichtte mij telefonisch, dat Duitse officieren bij hem waren geweest en nu naar mij gingen; hij had hun geen hand willen geven, bijzonderheden waren er voorts niet gebeurd.

Ik keek naar buiten: op de Grote Markt stonden al de eerste Duitse wagens. Een reus van een kerel regelde met een verkeersplaque het Duitse verkeer. Op onze markt, die oude vertrouwde, dat hart van de stad, waar zovele herinneringen lagen, waar Groningen om Beatrix' geboorte had gedanst en gejuicht, dat zo vertrouwde prachtige plein. Een zware open auto reed in onze richting, met een vlag. Ik vroeg mijn bode, naar de vestibule te gaan en binnenkomende officieren naar de zaal van Gedeputeerden te geleiden en mij dan daarna te waarschuwen.

Ik bad God om de juiste houding en wachtte af. Ik ging na het bericht langzaam de lange gangen door. De bode hield de deur voor mij open, wij keken elkander nog even aan. Daarbinnen de pas onlangs — en stellig niet toevallig — hier benoemde Duitse vice-consul, in een luchtig sportpakje. Met hem twee hoge officieren, bruinverbrand, kwartiermuts op, de helm aan hun zijde. Zij staken hun handen uit. Ik weigerde en wees op stoelen. Meteen stak ik maar van wal: een fel protest over de schurkachtige inval, een aanklacht

tegen het laffe overvallen van ons land in de nacht. De oudste antwoordde, kalm en veel beheerster dan ik was: de Engelsen zijn hier, die moeten eruit. Ik viel heftig uit en uitte de hoop, dat mijn broer hun op dit moment als artillerie-officier elders in Nederland zou tonen, wie er uit moesten: Engelsen waren hier niet en waren hier nooit geweest. Zwijgen over en weer. Dan de vraag, of ik mij aan de volkenrechtelijke loyaliteit wil houden en hoe mijn ambtenaren-corps en de burgemeesters daar tegenover staan. Ik antwoord, dat het Volkenrecht voor Nederland en voor Groningen recht en dus plicht is. Hebt U wapens? Ik antwoord: Ja, op de zolder van dit provinciehuis en in de gemeentehuizen zijn inbeslaggenomen jachtgeweren.

Even stilte. Dan vuren ze bits de vraag op mij af: „Wo sind die Reichsdeutschen?” Gearresteerd. „Wo?” Dat zeg ik niet. Toen de eis, het wél te zeggen, op straffe van maatregelen tegen mij. Ik weiger natuurlijk. Ik stel mij verantwoordelijk voor behoorlijke behandeling door de Nederlandse autoriteiten, maar ik zeg niet, waar ze zijn. Nu eist de oudste officier — ik ken de rangen niet — de ondertekening van een vraag om invrijheidstelling door de Nederlandse Regering; deze verklaring zal in Den Haag worden uitgereikt. Ik weiger dat natuurlijk en zeg, dat zij dat zelf toch ook niet zouden hebben ondertekend? Ik krijg zes uren bedenktijd, doch weiger ook die bedenktijd, sta alleen toe, dat zij zich in Groningen overtuigen, dat er niemand meer is.

Schouderophalend staat de oudste op. De vice-consul kijkt mij stuurs aan. Zij verdwijnen met een militaire groet, de vice-consul groet half onderdanig, half brutaal, vreemd mengelmoes.

Op mijn kamer doe ik verslag aan de heer Ebels en de griffier. Beiden zijn het met mijn houding eens, doch waarschuwen tegen ál te grote heftigheid. Doch meteen heeft het concrete werk ons weer te pakken. Er is dan ook razend veel werk, deze en de komende dagen worden tot een stroom van allerhande besprekingen, telefoons, brieven. Benzine-vast-

houden, opdat het zakenleven kan draaien. Noodgeld drukken, na overleg met het bankwezen. Bevoegdheidsvragen, hulpcommissies vormen, de burgemeesters per koerier waarschuwen, alles en nog wat. Ook mijn ambtswoning is gelijk een bijenkorf, doch ik weet dat dat aan mijn vrouw best is toevertrouwd. God zij dank, dat er zoveel werk is, dan is er geen tijd voor denken, voor teneergeslagenheid.

Och, verdere bijzonderheden doen er niets toe. Het valt toch alles in het niet bij het vechten onzer jongens: Afsluitdijk, Grebbeberg. Ik zie de auto's voorbijrijden met de bootjes: „Wir fahren nach Harlingen“, welke plaats dan ook inderdaad het laatste is, wat „zij“ voorlopig bereiken.... Maar helaas: Peellinie, Moerdijk, het arme dappere Rotterdam met zijn prachtige mariniersoffer. Naast al dit strijden, vechten, offeren, doet een verhaal van een burgerautoriteit er immers zo weinig toe....

Soms is het mij te machtig. Dan ga ik des nachts van mijn werk naar huis, droef langs de verduisterde straten. Of dan protesteer ik bij de Duitse commandant tegen het grievende feit, dat zijn luidsprekers ons Wilhelmus van zijn propaganda-auto's galmen, tesamen met ons „Wil heden nu treden“, echter bedoeld als het Duitse „Dankgebet an Gott“.... voor hún overwinning. Hij begrijpt mij niet, maar zet desondanks de zaak stop: hij had gedacht, ons er mee te eren. Jawohl!

Op 11 Mei gaf ik een proclamatie uit betreffende het Nederlandse gezag. Wij hadden namelijk destijds in de kring der Commissarissen der Koningin eens besproken, of een eventueel van Den Haag afgesloten provincie niet zelf een stuk souvereiniteit moest zijn, om een stuk voor stuk geheel inpikken door de Duitsers bij een inval te voorkomen. Die zaak was niet ten einde uitgepraat. Ik verkeerde nu in zo een geval. De Rijksdiensten in mijn provincie hadden geen contact met hun chefs meer; ik had volgens mijn instructie wel het toezicht, maar niet de leiding over de Rijksambtenaren. Daarom zocht ik raad bij de Griffier en bij de Staats-

rechthoogleraar Van der Pot, met wie ik tot de volgende proclamatie kwam, in welke ik het „in naam der Koningin” op het laatst nog invoegde; het is een stuk staatsnoodrecht geweest. De bekendmaking luidde:

„Door den inval van het Duitsche leger en de bezetting van een deel van het Nederlandsche grondgebied is de onmogelijkheid ontstaan om met de Nederlandsche Regeering in aanraking te blijven.

Dientengevolge heb ik mij genoodzaakt gezien, in naam der Koningin de uitoefening van het Centraal Nederlandsch gezag in mijn provincie in handen te nemen.

Ik verzoek alle hoofden van Rijksdiensten en rijksambtenaren, opdat zooveel mogelijk eenheid van beleid bewaard blijve, mij te beschouwen als den plaatsvervanger van den Minister, onder wien zij ressorteeren, de aanwijzingen, die ik het noodig acht te geven, stipt op te volgen en geen beslissingen van eenig belang te nemen zonder mij daarin te kennen.

Alleen door nauwe samenwerking van al degenen, die een verantwoordelijke taak hebben, zal het mogelijk zijn aan de moeilijkheden, waarvoor de geschapen toestand ons stelt, in het belang der bevolking het hoofd te bieden.

Ik vertrouw dat ook de overige ingezetenen der provincie, den ernst van het tijdstip beseffend, zich nauwgezet zullen gedragen overeenkomstig de door mij in mijn voornoemde hoedanigheid gestelde of nog te stellen regelen.

Uiteraard brengt dit geen wijziging in de verhouding der ingezetenen tot het boven hen gestelde plaatselijke gezag.

De Commissaris der Koningin in de
provincie Groningen:

J. Linthorst Homan.”

Deze proclamatie heeft goed gewerkt.

Er deed zich geen enkele moeilijkheid voor, louter goede samenwerking.

Op Pinksterzondag 12 Mei werden de burgemeester van Groningen, de hoofdcommissaris van politie en ik bij de toen commanderende Generaal der Luftwaffe geroepen, die ons in zijn hoofdkwartier in Hotel de Doelen een ernstig verwijt maakte — in brultoon — dat er bij benzinelevering was gesaboteerd, en die voorts onze medewerking eiste tot hulp aan het herstellen van het vliegveld Eelde. Als woordvoerder voor ons drieën antwoordde ik op het eerste, dat dit geoorloofd was geweest zolang Groningen nog strijdgebied was en nog niet in de zin van het Volkenrecht was bezet; het tweede weigerde ik, met een beroep op het Volkenrecht; dat het vliegveld buiten mijn provincie lag, zei ik maar niet eens. Na aanvankelijk felle discussies gaf tenslotte de Duitser op advies van enkele bij hem aanwezige officieren, die in een grote kring om ons heen stonden, beide toe, mits wij dagbladen noemden, in welke hij zelf vrijwilligers voor het vliegveld zou kunnen oproepen. Wij noemden de in Groningen bestaande bladen op. Ook in die hierop volgende dagen werd de eis inzake het vliegveld enkele malen herhaald; eenmaal eiste men van ons ook een stoomwals. De burgemeester en ik bleven dit echter steeds hardnekkig weigeren en de „Militärverwaltung“ zag het rechtmatige van onze weigering blijkbaar in.

Op Maandag 13 Mei kreeg onze provincie een Feldkommandant. Ik zal dat niet licht vergeten. Ik werd opgebeld door een majoor zus-of-zo, die mij zeide, dat Oberst-Leutnant Von Bonin was gekomen. Ik vroeg hem, wie dat was en wat mij dat aanging. Hij werd boos en zei dat dat mijn Feldkommandant zou zijn en dat ik op bezoek werd verwacht. Ik antwoordde, dat ik hem dan graag eerst bij mij verwachtte. Even stilte. Toen de mededeling, zeer beleefd, dat de Overste zich naar mij „bemühen“ zou. En jawel, even later werd hij door mijn bode binnengeleid. Een ouder-

wets man van naar schatting ruim zestig jaar, ouderwetse lange broek, ouderwetse schoenen met vaste hakspoortjes. Hij groette, noemde zijn naam, stak dan ineens dwars de kamer door, ging voor het grote muurportret van de Koningin staan, groette stram en wel een halve minuut lang, keerde zich dan bruusk om en zeide, half hard en half beleefd: „Sie wundern sich vielleicht?” Ik zeide: ja, natuurlijk, daar is het nu voor U nauwelijks de dag voor, na wat er is gebeurd. Hij zette dan uiteen dat hij heel deze inval zo betreurde, vooral omdat hij een jeugdvriend van Prins Hendrik was en omdat hij voor de Koningin, Die hij kende, zoveel respect had, maar ja, het was „Kriegsnotwendigkeit” en hij hoopte maar, dat Haar niets zou overkomen. Of ik mij aan het Volkenrecht wilde houden en of ik dat kende? Ik antwoordde, dat wij het Volkenrecht steeds hadden hooggehouden en het ook in oorlog zouden hooghouden en dat ik het zeer goed kende, en dat ik het nu zelfs dagelijks bij mij droeg; ik voegde eraan toe, dat Koningin Wilhelmina een vlammend protest had laten horen en dat wij dat allemaal met Haar meevoelden. Ja, zei hij, ik heb mijn Keizer ook altijd zo vereerd, 1918 was moeilijk voor mij. Ik zal ridderlijk zijn en U zult dat na de oorlog — wij gaan gauw weer weg — erkennen, doch ik kan hard zijn tegenover hem, die mij zou bedriegen. Hij stak zijn hand uit. Ik aarzelde even en nam die aan; ik heb daar nooit spijt van gehad.

Pas nu liet Overste Von Bonin zijn adjudant binnen, door zelf de deur te openen. Later zei hij mij, dat deze met ons eerste gesprek niets te maken had gehad.

Het is naar omstandigheden voor Groningen goed geweest, dat deze figuur hier enkele tijd het bevel heeft gevoerd. Wij hebben daardoor veel kunnen doen. Doch voor mijn verdere leven is hij wellicht noodlottig geweest: ik heb ten onrechte toen gedacht, dat vijand en vijand zó tegenover elkaar konden staan. Dat heeft mij bedrogen, doch ik ben er van overtuigd, dat ik daarin mijzelf bedroog en dat deze oude Overste zich heeft doen zien zo als hij werkelijk was

en niet een spel met mij heeft gespeeld. Hij heeft b.v. eens een N.S.B.-er gearresteerd, omdat deze „Heil Hitler” had geroepen: wanneer dergelijke lieden dat roepen, beledigen zij de Wehrmacht, zo zei de heer Von Bonin. Hij noemde in een volle burgemeestersvergadering de leden der N.S.B. „karakterlose Leute”, en herhaalde dat na het luide opendoekje dat hij toen natuurlijk van het verbaasde gezelschap kreeg. In de Duitse notulen van deze bespreking las ik dit later iets zachter geformuleerd als volgt: „Herr Oberstlt. v. Bonin verbittet sich, von niederl. Staatsangeh. mit „Heil Hitler” begrüsst zu werden. Die NSB geht d. Herrn Feldkommandanten gar nichts an. Sie haben sich an den Bürgermeister oder an d. Kommissar der Königin zu wenden”. De Feldkommandant kon driftig zijn, kortzichtig, fel, maar hij was eerlijk, duidelijk, ferm maar open tegenstander en vijand.

Opvallend was de laatzinnige, bitse toon, op welke deze Feldkommandant de Duitse vice-consul behandelde, een fel partijman, die kort vóór 10 Mei in Groningen was gekomen en die wanhopige pogingen deed, alle besprekingen tussen de Feldkommandant en mij bij te wonen, wat hem niet gelukte.

Een moeilijk punt in deze dagen was het ontslag, dat sommige werkgevers aan hun personeel opdrongen. Ik gaf daartegen herhaalde openbare verzoeken om sociaal plichtsgevoel jegens dat personeel uit. Dat kon de aanloop worden tot iets, waarvoor ik wellicht anders moeilijk de weg zou hebben kunnen vinden.

Toen namelijk de Koningin naar Engeland was gegaan, stak er in Groningen eerst een storm van teleurstelling en zelfs van woede op. Portretten werden op straat gesmeten, predikanten smaalden op Haar en Haar Huis, zo als ook elders in den lande in die dagen voorkwam. Ik hoorde dat van verschillende zijden. Toen kwam het lid der Rechtbank, Jhr. Mr. W. W. Feith mij voorstellen, dat ik er iets tegen zou doen. De door hem gegeven inlichtingen over de stemming waren inderdaad zeer ernstig. Ik beraadde mij met hem en met den griffier en wederom met professor Van der

Pot. Ik zag de weg niet, technisch zag ik geen goede oplossing, totdat de griffier deze proclamatie ontwierp, met welke ik gaarne accoord ging, en welke ik na korte moeilijkheden met de Feldkommandant — die ik hield aan zijn woord over de Koningin — in duizenden exemplaren overal deed aanplakken:

„Beroep op de bevolking.

Nogmaals zie ik mij verplicht, mij tot de bevolking der provincie Groningen te wenden met het dringende beroep, toch vooral niet bij de pakken te gaan neerzitten, doch zich tot het uiterste in te spannen in het belang der gemeenschap.

Daden van voortvarendheid zijn nu noodiger dan ooit. Gezamenlijk moeten wij de tegenslagen overwinnen, welke uit de omstandigheden zijn voortgekomen en welke bij gezamenlijke actie van ons allen ook kunnen worden overwonnen.

Laat ons een voorbeeld nemen aan Koningin Wilhelmina, Die steeds ons volk voorging in opofferingsgezindheid en zelfverloochening, en Die ook in deze uren, op gevaar af door sommigen uit Haar eigen volk verkeerd te worden begrepen, in het belang van het Rijk en de overzeesche Gebiedsdeelen de rol koos, welke voor Haarzelf het zwaarste was en welke de toekomst van land en volk boven alles stelde.

Tegenover Koningin en Vaderland zijn wij juist nu verplicht, te volharden in herstel en uitbouw van ons gemeenschappelijke werk, tot dat de uren der beproeving voorbij zullen zijn.

Daarom, Groningers, pakt aan!

Geeft velen werk, zoo Gij daartoe in staat zijt. Zoekt werk, zoo Gij daaraan behoefte hebt. Steunt onze overheid van provincie en gemeenten, die juist nu den aanleg van groote werken met kracht en voortvarendheid ten uitvoer wil brengen.

De omstandigheden in het leven zijn er om te toonen wat wij waard zijn.

Groningen, 17 Mei 1940.

De Commissaris der Koningin in de
provincie Groningen:

J. Linthorst Homan."

De Nederlandse capitulatie sloeg ook ons in Groningen pal voor ons hoofd. Wij duizelden even van de teleurstelling, doch hervonden onszelf, gelijk men ook elders deed. Wel stond het voor mij vast, dat deze schok heel hard was aangekomen en toen rees bij mij de vreze: wat wordt er nu van onze volksgeest? Ik was daar zeer ongerust over. Zelf poogde ik, mij een positieve gerichtheid te geven: die kon alleen liggen in dankbaarheidswerk jegens onze landverdedigers en in het scheppen van een sociale taak. Om het terrein te verkennen en om mijn taak jegens de burgemeesters te vervullen, riep ik alle burgemeesters bijeen, in presentie van de Feldkommandant. Uit het hierover gegeven persbericht moge ik het volgende citeren:

„De Commissaris der Koningin begon zijn openingswoord met een woord van eerbiedige nagedachtenis aan de mannen, die van Nederlandsche zijde voor de verdediging van hun vaderland, en van Duitsche zijde ter uitvoering van de hun gegeven bevelen zijn gesneuveld.

Voorts drong de Commissaris der Koningin er op aan, dat men de gebeurtenissen moedig draagt, gelijk ons voorgeslacht zoo vele tegenslagen moedig gedragen heeft, en dat men aan Hare Majesteit de Koningin de kracht toebidt om, gelijk ook bij vroegere moeilijkheden het Oranjehuis heeft gedaan, ter wille van de toekomst van land en volk de beproevingen te doorstaan.

In het algemeen heeft de bevolking der provincie Groningen in de laatste dagen zoo flink mogelijk zich ingespannen om het gewone leven goed te laten verlopen. Een algemeen oordeel hierover kan nog niet worden uitgesproken. Tenslotte zal ieder naar zijn eigen eer en geweten voor zich zelf moeten weten, of hij Jan Soldaat, zijn medeburgers en zijn nageslacht recht in de oogen mag zien.

Men blijve zich als waardige Nederlanders en Groningers gedragen. De bezetter zelf zal een karaktervolle houding hooger achten dan on-Nederlandsche oogendienerij jegens den bezetter. Men handele zijn moeilijkheden met zijn eigen Nederlandsche autoriteiten, men valle de Duitsche autoriteiten niet met eigen belangen lastig. In onderlinge samenwerking streven de Overheden van Provincie en gemeenten met de bezettingsautoriteiten naar krachtige voortzetting van al het werk, vooral ook het economische en sociale werk, en zoo mogelijk naar uitbouw daarvan. Ieder werke daaraan mede, ieder spanne zich tot het uiterste in.

De Commissaris der Koningin ziet in den persoon van den Feldkommandant Oberst Leutnant Von Bonin den waarborg van eerlijke en openhartige bejegening, karaktervol toezicht en gevoelvol medeleven met dit deel van Nederland, dat zijn tegenslag met opgeheven hoofd wil dragen. Hij verzekerde den heer Von Bonin aller loyaliteit binnen de eeuwenoude eeregrenzen van een volk jegens den bezetter".

Ik had tot dusver uit Den Haag geen enkel opbeurend geluid gehoord. Slechts een bezoek van de Raadfiscaal van Binnenlandse Zaken, de heer Prinsen, had de stilte gebroken en van hem had ik wat gehoord over Holland en over de andere gewesten.

Zodra het kon, rapporteerde ik op 20 Mei aan de Generaal Winkelman, in welk rapport ik alles uitvoerbaar beschreef en met bijlagen toelichtte, wat er in Groningen was

gebeurd. Ik zond dat rapport per ordonnans en ging zelf kort daarop per auto naar Den Haag. Daar uitte ik op het Hoofdkwartier de Generaal allereerst mijn respect voor zijn capitulatiebesluit, dat wij eerst niet hadden begrepen, doch later hadden leren waarderen als onontkoombaar. Ik deed voorts mondeling rapport. De Generaal keurde mijn houding goed. Wij spraken af, dat ik de „sovereiniteit” niet weer per proclamatie aan hem zou overgeven, daar ieder zou begrijpen, dat dit normaal reeds vanzelf was geschied bij het herstel der verbindingsmogelijkheden. Voorts spraken wij over het verraad van de N.S.B., waarvan ik toezegde via de burgemeesters bewijzen te zullen verzamelen; die oogst bleek later zeer gering te zijn. Tenslotte vroeg ik de Generaal met klem, iets te doen om de schrik, de „paranoia”, weer uit de benen van ons volk te halen door fors nationaal werk, opdat de opkomende stemming van „nu is alles verloren, nou kun je net zo goed bij de N.S.B. gaan” weer zou verdwijnen.

De Generaal antwoordde op dit laatste, dat toch Rotterdam een sterke nationale binding in het leed had gegeven. Voorts zou ons volk in zijn normale dagelijkse werk zijn houding wel weer vinden. Verder iets doen, zou moeilijk zijn: de bezetting was daarin lastig, een en ander was op dit terrein al mislukt. Binnenkort zou er „Zivilverwaltung” komen en dan zou het nog veel moeilijker worden; nu juist tevoren nog iets verrichten, was technisch onmogelijk. Ik hield aan, wees ook op het m.i. onvoldoende van het geluid van het Departement van Binnenlandse Zaken, doch de Generaal bleef op zijn standpunt staan.

Daarna bezocht ik de heer Van Karnebeek, die als Commissaris der Koningin in Zuid-Holland en als oud-minister van Buitenlandse Zaken veel ervaring had. Van hem hoorde ik een en ander over pogingen tot regeringsvorming, welke een oud-minister had willen inzetten en welke terecht ieders verbolgenheid hadden geoogst. Ik kreeg bij hem meer belangstelling voor mijn idee over nationaal werk dan bij de Opperbevelhebber, doch toch niet veel, al gevoelde de heer

Van Karnebeek wel de betekenis van mijn argument, dat het land niet zou begrijpen, waarom „Den Haag” geen positieve leiding gaf.

Enkele dagen later ontving ik in Groningen de circulaire van de Generaal Winkelman van 23 Mei 1940. Deze circulaire waarschuwde eerst tegen zelfstandig werk der Commissarissen der Koningin, op grond van een bijeenkomst, welke had plaats gevonden tussen de Commissarissen der Koningin uit Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht met de Duitse Generaal Streccius; Generaal Winkelman riep nu op tot eenheid van beleid en wees op de gevaren van gescheiden beleid.

De circulaire vervolgde dan:

„Teneinde U — wellicht ten overvloede — een overzicht te geven van de thans geldende regeling van het Bestuur des Lands deel ik U het volgende mede:

1. Vóór het verlaten van het Land heeft de Regeering mij aangewezen als haar vervanger.
2. De zaken, welke volgens de bestaande wetten, voorschriften en bepalingen door de Departementen zelfstandig kunnen worden afgedaan en waaromtrent geen principieële beslissing noodzakelijk wordt geacht, behoeven niet te mijner kennis te worden gebracht. De daarop betrekking hebbende beschikkingen worden geteekend door het waarnemend Hoofd van het Departement.
3. Aangelegenheden, waaromtrent een principieële beslissing mijnerzijds bepaald noodzakelijk wordt geacht, worden zoo eenigszins mogelijk mondeling door het waarnemend Hoofd van het Departement met mij besproken, waarna ik een beslissing zal nemen. De uitvoering wordt dan verder aan het Departement overgelaten.
4. Aangelegenheden te wier aanzien in normalen tijd een wet, een algemeene maatregel van Bestuur, of

een Koninklijk Besluit wordt vereischt, worden bij gebleken noodzaak geregeld door een „Besluit” van mij.

De aanhef van dit Besluit zal luiden:

(enz.).

5. De bestuursverrichtingen van provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders moeten normaal hun voortgang vinden.
6. „Geschillen van Bestuur” zullen op de gebruikelijke wijze worden behandeld.
7. De Staat van Beleg is nog van kracht.

Voor zoover U zulks nog niet uit de Staatscourant bekend is, moge ik U mededeelen, dat ik ter coördinatie van, en in het belang van den wederopbouw en van het herstel der economische verhoudingen enz. heb benoemd (dan volgden de namen van enkele regeeringscommissarissen).

Deze heeren is verzocht bij de uitvoering van de hun betreffende opdrachten het algemeene landsbelang in het oog te vatten, opdat — door onderlingen steun en door het gebruik maken van de in de verschillende gewesten aanwezige hulpmiddelen en hulpbronnen — op de meest doeltreffende, de meest economische en de snelste wijze het aangegeven doel wordt bereikt.

Voor zooveel noodig worden daarbij de aanwijzingen gevolgd van het hoogste Duitsche gezag in het land, waarnaar uiteraard de lagere Duitsche autoriteiten zich hebben te voegen.

Voor zuiver gewestelijke of plaatselijke aangelegenheden ontmoet het geen bezwaar, dat gehandeld wordt naar de aanwijzingen van de desbetreffende Duitsche autoriteiten, althans indien deze op goeden grond die aanwijzingen meenen te moeten geven. Het is in beginsel niet noodig, dat omtrent alle vraagstukken aanwijzingen van Duitsche autoriteiten worden gevraagd of afgewacht. Worden echter hunnerzijds aanwijzingen ge-

geven en komen deze aanwijzingen in strijd met de maatregelen, welke worden voorgeschreven door mij, dan wel van wege het betreffende Departement van Algemeen Bestuur, dan ware de nadere zienswijze te vragen aan het waarnemend Hoofd van het er bij betrokken Departement.

Daarnaast moge ik U verzoeken Uwe volle medewerking te willen verleen en aan den arbeid van de genoemde en eventueel nog te benoemen Regeeringscommissarissen en — indien hun aanwijzingen of richtlijnen zouden worden doorkruist door aanwijzingen van het plaatselijke Duitsche militaire gezag — hen hiermede in kennis te stellen. Zij zullen mij ongetwijfeld hieromtrent inlichten. Ik kan dan met het centrale Duitsche gezag de aangelegenheid bespreken en tot overeenstemming trachten te komen.

Ik twijfel er niet aan — en het is mij dan ook reeds herhaaldelijk gebleken — of U laat zich bij de uitoefening van Uw hooge ambt in dezen voor ons vaderland zoo moeilijken tijd in de eerste plaats leiden door de gedachte, dat bij ons volk het gevoel van trouw aan onze geëerbiedigde Koningin levendig wordt gehouden en waar noodig wordt opgewekt. Hare Majesteit heeft mede op mijn raad een besluit genomen, dat Haar zeer zwaar is gevallen, doch waarbij Hoogstdezelve uitsluitend het hoogere belang van het Koninkrijk der Nederlanden in den meest uitgebreiden zin des woords voor oogen heeft gestaan.

Door de eenheid van het land te bevorderen en door samen te werken met het — tijdelijk in mijn handen gelegde — centrale Nederlandsche gezag zal ongetwijfeld na het luwen van den storm ons vaderland ongebroken uit de branding weder oprijzen.

Ik zal het op hoogen prijs stellen, indien U de hiervoren neergelegde gedachten tot richtsnoer zult willen nemen bij de besprekingen met de burgemeesters

en andere daarvoor in aanmerking komende personen in Uwe provincie en hun daardoor de leiding tot eensgezind samenwerken zult willen geven, welke zij thans meer dan ooit behoeven.

Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht,
De Generaal,
get. H. G. Winkelman."

Ik antwoordde hierop bij schrijven van 27 Mei 1940, waarin ik in verband met het nationale volksleven een opmerking maakte, voortgekomen uit de ervaringen dezer laatste dagen. Deze luidde:

„Het gevaar bestaat, dat ons volk, wanneer in deze tijden het verlangen naar een positief geestelijk geluid uit Den Haag niet wordt bevredigd, zich tot extremistische stroomingen zal keeren, welke blijkens het laatst verschenen nummer van „Volk en Vaderland” aan positiviteit niets te wenschen overlaten. Psychologisch staat het vast, dat een volk na een groote ramp, vooral na een verloren oorlog — en hier des te meer in de nog bestaande regeeringsonzekerheden — hoevast zoekt bij positieve gedachten en voorstellen. Temeer is dit het geval, nu de enorme werkloosheid haar invloed voegt bij dien, welke de bevolking reeds ondergaat door de reeds jaren lang bestaande werkloosheid en geestelijke afzakking in breede lagen van ons volk, voor welke laatste gevaar ik de Regeering destijds menigmaal heb gewaarschuwd.

De mogelijkheid van dit verschijnsel acht ik vooral in stedelijke kringen aanwezig, doch ook in den kring der kleine boeren en landarbeiders kan het zich voordoen. Men denke aan de organisatie „Landbouw en Maatschappij”, welke blijkens mijn rapporten aan de bevoegde instanties niet N.S.B. is, doch thans zoekt

naar een richtlijn, welke bij het ontbreken van nationale leiding in dit opzicht stellig met de N.S.B. parallel zal loopen.

Dat ik in mijn provincie probeer, de aandacht bij de overheid te doen blijven en het geschokte vertrouwen gaandeweg te herstellen, is aan Uwe Excellentie bekend; ik voeg als bijlage hierbij een beschouwing, welke ik deed publiceeren op Zaterdag 25 dezer, 14 dagen na de bezetting mijner provincie. Ik besef echter goed, dat dit geluid niet afdoende is, omdat het een nationale basis mist. Mijn vertrouwensposten in de geheele provincie doen mij echter gevoelen, dat af en toe zoo een geluid, ook al is het dan niet afdoende, noodzakelijk is, daar het volk anders alle aandacht van zijn overheid afkeert en nog slechts ziet én naar de eigen extremistische stroomingen én naar het werk van de bezettingsautoriteiten.

Tegenover een dergelijke volksstemming helpt de zakelijke inhoud van de circulaire van Uwe Excellentie zeer weinig in een gebied als dit, waar niet als elders het concrete en technische herstelwerk de gemoederen bezig houdt. Inderdaad gevoel ik ook, dat het Nederlandsche volk thans meer dan ooit behoefte heeft aan leiding tot eensgezind samenwerken, gelijk Uwe Excellentie in het slot harer circulaire schrijft. Ik wil echter met nadruk en klem er op wijzen, dat deze leiding op zeer korten termijn verder moet gaan dan het technische en economisch-sociale werk, dat thans in Den Haag zoo met bijzonder groote kracht, tot ieders vreugde, wordt aangepakt.

Ik achtte het mijn plicht, in deze wellicht voor de toekomst van het land en volk beslissende uren de volle aandacht op deze zijde der landsleiding te doen vallen, al begrijp ik, dat ontbreken van technische mogelijkheden — pers en radio — en de moeilijkheid der verhoudingen tot de Kroon en tot de nationale

geestelijke stroomingen het probleem bijzonder moeilijk doen zijn."

Inmiddels werkten wij in Groningen voort.

In een vergadering over het herstel der binnenscheepvaart kreeg ik het nog even aan den stok met de Commandant van Embden, die daar geheel onverwacht een politiek verhaal kwam houden, doch dat liep dood.

Nu begon het werk voor de slachtoffers der getroffen gebieden ons medeleven te eisen. De „Groninger Gemeenschap” zette dadelijk een fikse actie voor de opname van Rotterdamse kinderen in.

Van de N.S.B. had ik in deze dagen nog niet erg veel last. Wel probeerden velen, het mij moeilijk te maken, door mij met de Duitsers te bedreigen, doch ik gaf nimmer toe en ik ondervond toch nimmer moeilijkheden. Wel wist men van N.S.B.-zijde een enkele zaak hoog op te blazen, doch dat liep toch steeds met een sisser af. Toch gevoelde ik duidelijk de hierin reeds aanzwellende spanning.

Nu is er nog een punt, dat ik wil noemen. Ik doel op mijn zo veel gecritiseerde aanzitten aan een lunch met de Feldkommandant. Dat ging zo in zijn werk. De Overste Von Bonin kwam mij zeggen, dat Luitenant Generaal Schreiber, de Oberfeldkommandant voor ons landgedeelte, hem zou bezoeken en dat ook ik die moest ontmoeten, doch dat die Generaal te hoog was dan dat ik van hem kon eisen, dat hij eerst bij mij kwam. Ik vroeg, hoe hij dacht; de Overste antwoordde, dat hij strikt volkenrechtman was en dat hij geheel dacht als hij. Ik verklaarde mij toen bereid de generaal op de Feldkommandantur te bezoeken.

Ik acht dat nog steeds geen onjuiste beslissing. Men kan nu wel alles onjuist vinden, doch de Duitser waren er nu eenmaal en wij hadden als vertegenwoordigers van onze bevolking het contact te voeren. Zo was ik ook met andere autoriteiten naar concerten in Groningen en in Delfzijl voor de gevallenen gegaan.

Bonin kwam mij echter een dag later zeggen, dat er twee dingen waren gebeurd. Ten eerste kon de Generaal mij alleen op het middaguur, in etenstijd ontvangen, daar hij overhaast en slechts kort, op die uren, hier zou zijn. Voorts zou de Overste Von Bonin weggaan: er kwam „Zivilverwaltung”. De vraag was nu: wilde ik mee-eten en dan tevens enkele andere Groninger autoriteiten meenemen, dan kon het meteen het afscheid van de Overste zijn. Hij besepte, dat de vraag ongebruikelijk was. Ik aarzelde, doch nam aan, zeggende dat ik hem en al de zijnen als vijanden bleef zien — dat wist hij — doch dat ik zijn persoonlijke ijver voor het Volkenrecht in oorlogstijd respecteerde.

Aan tafel heb ik vooral gewezen op onze trouw aan het Koninklijk Huis en op de plicht en de noodzaak voor de bezetter, dit en heel ons volkskarakter te respecteren, gelijk overigens de Feldkommandant Von Bonin steeds had gedaan, waarvoor ik hem bedankte.

De volgende avond waren de Feldkommandant en zijn naaste medewerkers bij mij thuis, en daarna hebben zij Groningen verlaten.

Enkele dagen later ontving ik een circulaire van de Generaal Winkelman, waarin deze het aanzitten met Duitsers sterk veroordeelde en zelfs sprak van „serviliteit”. Ik haastte mij, de Generaal de toedracht van zaken te schrijven, waarop ik antwoord ontving, dat „serviliteit” niet op mijn geval sloeg.

Inderdaad ben ik mij van „serviliteit” ook nooit bewust geweest. Daar kan geen sprake van zijn. Doch ik erken wel, dat ik — hoezeer ik ook hierbij voor de Nederlandse zaak opkwam — beter had gedaan, dit contact met de bezetters achterwege te laten, nu het niet binnen de zakelijke grenzen lag.

Inmiddels had ik met steeds stijgende zorg gezien, dat „Den Haag” geen leiding gaf. Alles zweeg, ook de politiek. Een radiorede van de Voorzitter van de Tweede Kamer kwam op niet veel meer neer dan op een aansporing tot rust en

kalmte. De politieke groeperingen lieten zich niet horen, het leek alsof men de zaken liet lopen. In die tijd en in die stemming nam ik met enkele anderen het initiatief tot een volksbeweging, „De Nederlandsche Unie”, welker voornaamste doel was, de schrik en de verlamming te overwinnen en dan tevens die verbeteringen in ons maatschappelijke leven te realiseren, welke velen reeds lang hadden voorgestaan.

Ik laat dat hoofdstuk hier rusten, het valt buiten ons onderwerp. Uitdrukkelijk moge ik echter vaststellen, dat maatschappelijke verbeteringen door ons werden gezien als gestrenge noodzaak in de stemming, waarin in voor-oorlogse jaren ons volk was geraakt en vooral ook nú. Men kan zich niet verdedigen in negatieve houding, elke verdediging moet een positieve inhoud hebben: die poogden wij te zoeken. Nimmer hebben wij de hulp of zelfs maar de medewerking der bezetting ingeroepen.

Voor mijzelf kwam nu een moeilijke vraag op. Mocht ik dit naar mijn innerlijke overtuiging noodzakelijke werk laten liggen, omdat ik Commissaris der Koningin in de Provincie Groningen was en als zodanig mijn handen vol met werk had? M.i. niet. Mocht ik dan die ambtelijke taak half gaan vervullen? M.i. ook niet. Vandaar dat meer en meer in mijn gedachten de overtuiging rees, dat ik dit ambt moest op-offeren — het was een zéér groot offer voor me — nu het nog mogelijk zou zijn, dat men een „goede” opvolging kreeg. Zo besprak ik dat met de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken, die dit standpunt wel betreurde maar rechtvaardigde. Hij zou er met de Duitsers over spreken en in een goede opvolging voorzien.

Dit bleef echter lang hangen. Totdat ik in October 1940 de oproep kreeg, bij de Rijkscommissaris Seyss-Inquart te komen. Deze had ik op 29 Juni te Groningen gezien, toen hij op zijn rondreis door de provincies ons juist op de verjaardag van Prins Bernhard bezocht. Hij had ons, de Griffier en mij en verschillende andere autoriteiten bij zich op het Scholtenshuis ontboden, waar wij meemaakten, dat hij plotse-

ling aan de telefoon werd geroepen: het bleek later, dat hem de berichten over de bloemenactie bij het Paleis Noordeinde was medegedeeld. Hij ontving mij nu in Den Haag en vroeg, waarom ik „das Ambt niedergelegt” had. Ik antwoordde, wat de reden was. Hij vroeg, of het dus niet een demonstratie tegen de bezetting was? Ik ontkende dat. Daarop zei hij: dan krijgt U geen ontslag, want U kunt best beide dingen combineren, nu U een goede Griffier en een goede plaatsvervanger hebt. Vergeefs poogde ik hem tot andere gedachten te brengen. Later werd mij deze houding van de bezetting door mededelingen van Nederlandse autoriteiten in Den Haag duidelijk: men wist, dat ik aan mijn ambt gehecht was en hoopte mij op deze wijze als lid der Unie-leiding indirect „in de hand” te hebben.

Naarmate de Unie scherper tegenover de bezetting kwam te staan, veranderde blijkbaar die opvatting, want in December deelde de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken mij mede, dat mijn ontslag binnen enkele dagen zou volgen en dat de opvolger reeds was aangewezen: een goede betrouwbare kracht. Daarop verhuisden wij naar Den Haag, daar het Uniewerk van dag tot dag zwaarder werd en er zich elke dag moeilijke dingen voordeden, waar ik liever niet bij afwezig wilde zijn. Echter.. het ontslag kwam ook na enkele weken nog niet en bleef daarop van week tot week uit...

Inmiddels gingen de zaken in Groningen dus voort.

Moeilijk was de Zomerzitting der Staten. Er was verbod, de zitting als voorgeschreven in art. 68 der Provinciale Wet „in naam der Koningin” te openen. Ik aarzelde, wat ik nu moest doen en vond de oplossing door de zitting te openen „overeenkomstig artikel 68 der Provinciale Wet”, welk gezegde mij in moeilijkheden met de Beauftragte in Groningen bracht.

Verder bracht de zitting der Staten geen bijzonderheden. Wij hadden alles zo sober en zo concreet mogelijk gehouden en ons vooral gericht op het zeer vele zakelijke werk, dat moest worden verricht. De sfeer was gedrukt, wat wel vanzelf

spreekt, doch de beraadslagingen waren kameraadschappelijk, wat ook wel vanzelf spreekt. Zulks gold ook de latere Winterzitting en de Zomerzitting 1941.

De Groninger Beauftragte, Dr. Conring, tevoren Landraad te Leer, was aanvankelijk rustig en niet moeilijk. Hij kende Groningen door en door, was ook met Groninger geslachten verwant. Hij scheen een open oog te hebben voor onze moeilijkheden, en verschillende malen kon ik in een gesprek met hem bezwaren oplossen en een goede weg vinden. Doch gaandeweg werd hij steeds scherper: de mislukking van het contact tussen de bezetting en ons volk zat hem zeer hoog en steeds weer wees hij op de noodzaak, dat ons volk de bezetting meer zou naderen, opdat in de toekomst geen moeilijkheden zouden rijzen, wat de Griffier en ik steeds beantwoordden met een beroep op het Volkenrecht en op onze reeds eerder genoemde „Aanwijzingen”, welke ons wel een loyale houding jegens de bezetter voorschreven, maar tevens terecht de grenzen aangaven, buiten welke wij niet mochten gaan. De geschiedenis van deze „Aanwijzingen” is later een droeve geworden: de Regering te Londen, van welke de meeste Ministers de „Aanwijzingen” zelf hadden doen uitgaan, liet ze meer en meer los — terecht, bij déze houding der Duitse bezetting — doch stelde zich ten onrechte steeds meer op het standpunt, dat zulks voor de in functie zijnde ambtenaren een eenvoudige zaak zou zijn. Ieder, die ambtelijk in deze jaren werkzaam was, weet echter hoe ontelbare conflicten, ook eigen gewetensconflicten, dit medebracht: vergeleken dáármee hadden velen het in Londen niet zo moeilijk als wij allen het persoonlijk hadden.

Steeds duidelijker kwam nu de N.S.B. naar voren, welke concessie op concessie deed. Toch kon ik voorkomen, dat de N.S.B. in de Groninger ambtelijke gelederen doordrong, al mislukte dat streven mijnerzijds op één punt: de burgemeestersbenoeming te Nieuweschan, waar ik een „kantnummer”, Mr. Drenth, voordroeg, die mij echter uitdrukkelijk had verzekerd, geen N.S.B.-er te zijn..., doch wiens foto bij zijn

benoeming hem uitbeeldde in N.S.B.-uniform. Vergeleken met andere provincies kwam Groningen er echter in het eerste oorlogsjaar in dit opzicht best af.

Meer en meer kwam nu de Duitse poging naar voren, burgemeestersplaatsen vrij te maken en dan N.S.B.-ers in de vacatures te plaatsen. De vacature te Nieuweschans was normaal ontstaan, doordat de burgemeester met medeweten der Nederlandse autoriteiten was overgeplaatst naar Meppel. Meer en meer ging men nu op de gemeente Groningen loeren, doch pogingen om de heer Cort van der Linden op zij te zetten kon ik in mijn ambtstijd steeds keren.

De Griffier, Mr. M. W. Scheltema, was een fel strijder en een diepvoelend man. Nog zie ik hem ontroerd werkzaam zijn bij alle moeilijkheden, vooral bij de later beginnende arrestaties. Hij leed persoonlijk onder alle onrecht, de bevolking en particuliere personen aangedaan. Zijn behoefte, de dingen vooral zelf af te doen, deed zijn krachten steeds meer overspannen. Wij wisten op het Provinciehuis wel, dat hij op zijn krachten inteerde, doch dat deden wij allen en wij vermoedden niet, dat hij het véél te sterk deed, en dat zijn hartstochtelijk verdriet en zijn diepe ergernis meer van hem vergden dan hij zou kunnen dragen. In Mei 1941 werd hij ziek en enige dagen later werd hij uit het leven weggeroepen. Zijn begrafenis op Westerveld was een demonstratie van Groninger liefde en waardering voor deze hoogstaande figuur, die nimmer week van de rechte lijn van zijn bijna koortsachtige plichtsvervulling en van zijn puur nationaal besef. Persoonlijk verloor ik hierdoor zeer veel, en nog steeds leeft in mijn hart de rouw om het feit, dat ik door mijn vele afwezigheid in Den Haag misschien onbewust heb medegewerkt dat téveel van hem werd gevergd.

Inzake arrestaties kreeg ik veel werk, toen in de gevordeerde maanden van 1940 en begin 1941 de bezetters feller ingrepen. De meeste pogingen, steeds bij elke waarschuwing uit het Groninger leven ingesteld, moesten echter helaas falen. Bijzonder was de Duitse reactie bij mijn stappen voor

vrijlating van de heer Jo Juda als gijzelaar. Ik sprak in een lang gesprek hierover met de Beauftragte. Beplette de erkenning, dat de heer Juda nooit politiek bezig was geweest en een grote plaats in het culturele leven innam. De Beauftragte opperde, dat de heer Juda Jood was en geen grote plaats kón innemen. Ik wees op zijn muziek en vertelde, hoe hij ook bij ons thuis zo prachtig had gespeeld; zijn Beethoven-concert zou ik nooit vergeten. De Beauftragte: „Unmöglich, Beethoven war Germane und ein Jude kann Beethoven nicht verstanden haben!!" Alle pogingen bleven vruchteloos. Groot was mijn dankbaarheid, de heer Juda later in het kamp te St. Michielsgestel menigmaal te mogen horen spelen op nationale herdenkingsdagen en bij andere gelegenheden!

Inmiddels nam reeds in 1940 het rijzende conflict tussen de Unie en de bezetting vastere vormen aan, ofschoon ik persoonlijk — het zij ook hier nog eens erkend — dit conflict toen niet in het Nederlandse belang achtte. Een botsing rond de jaarwisseling 1940—1941 werd nog ontgaan, doch de tegenstelling moest tot vérgaande consequenties leiden, toen op 22 Juni 1941 Duitsland Rusland binnentrok en de bezetting in ons land een scherpere koers aankondigde. De rede van de Rijkscommissaris daarover, gehouden op het IJscubterrein te Amsterdam, was volkomen onaanvaardbaar. Ik las haar te Groningen en spoedde mij dadelijk naar Den Haag, waar wij enkele dagen later in een afwijzend artikel in ons weekblad „De Unie" ons tegenover deze rede stelden. Dat werd het einde van mijn ambtelijke leven.

Op een der laatste dagen van Juli zei de Groninger Beauftragte Dr. Conring mij, dat de Rijkscommissaris van mij als Commissaris een schriftelijke uiteenzetting wenste over mijn zienswijze over de door zijn Russische rede en door ons antwoord geschapen situatie. Ik antwoordde, dat mijn zienswijze in „De Unie" stond en dat ik daaraan niets had toe te

voegen. Maar dat was volgens Dr. Conring niet voldoende. Toen antwoordde ik, dat ik wel bereid was tot een gesprek met de Rijkscommissaris of met de Generalkommissar voor het Bestuur Dr. Wimmer, doch dat ik persoonlijk ook dan niets aan het Unie-artikel zou hebben toe te voegen. Ik vroeg, waartoe dit alles werd verlangd en vernam toen, dat ik — tenzij ik op ons artikel op één of andere wijze terugkwam — niet als Commissaris zou kunnen worden gehandhaafd.

Het gesprek met Dr. Wimmer had inderdaad korte tijd later plaats.

Generalkommissar Wimmer begon het gesprek door zijn verbazing erover uit te spreken dat ik, die als Commissaris „één der medewerkers van de Rijkscommissaris was”, deze „in de rug had aangevallen”. Het was in theorie denkbaar, dat ik mij niet met de Amsterdamse redevoering van de Rijkscommissaris kon verenigen, doch dan had ik naar hem moeten gaan en hem dat zeggen en mijn ontslag vragen; wat ik nu had gedaan, was onduldbaar.

Ik antwoordde, dat ik wel vermoedde, dat dit gesprek, dat ik nu met de heer Wimmer had, geen nut zou hebben, doch dat ik het toch had geprefereerd boven een schriftelijke verklaring, welke na ons Unie-artikel geen nieuws meer had kunnen bevatten. Persoonlijk kon ik nu zeggen, dat ik het zo betreurde, dat de Rijkscommissaris ons volk en dus ook ons als Unie, zo drong in de positie uit welke wij heftig moesten reageren. Volledigheidshalve had ik enkele notities als „note verbale” gemaakt, in welke ik wees op het anti-volkenrechtelijke karakter der huidige bezettingspolitiek en welke ik aan Dr. Wimmer overreikte.

Ik gaf het stuk over, doch de heer Wimmer keek het slechts even in, en legde het terzijde.

Ik ging voort en protesteerde tegen de twee door hem gemaakte opmerkingen.

Ten eerste waren de Commissarissen geen „medewerkers” — „Mitarbeiter” — van de Rijkscommissaris. Wij waren de

medewerkers van onze eigen Kroon, welke souverain bleef, ook al was ons land bezet en ook al was de Kroon, Koningin en Ministers in Engeland. Volkenrechtelijk stond dat vast, ik had dat altijd volgehouden en het zó dikwijls nagezien, dat ik het ook in deze — hoeveelste? — discussie hierover niet zou opgeven. Ik wees Dr. Wimmer op de duidelijke volkenrechtelijke gegevens daarover.

Voorgeval iemand dit alles verwierp, wat onjuist zou zijn, zou hij hoogstens kunnen zeggen, dat wij de medewerkers waren van ons eigen Nederlandse volk, maar nooit van de bezetter, die de souverainiteit practisch wel uitoefenende, maar die nooit met souverainiteit is bekleed. Al de literatuur deed dat duidelijk uitkomen. En bovendien, wanneer de Commissarissen de „Mitarbeiter" van de Rijkscommissaris waren, waartoe dienden dan eigenlijk de „Beauftragten" van de Rijkscommissaris in iedere provincie? Die zouden dan toch gewone stropoppen zijn? Neen: dié waren de medewerkers, maar wij waren Nederlanders, die ons Nederlandse werk ook — noodgedwongen: óók — onder de bezetting bleven uitoefenen, overeenkomstig onze volkenrechtelijke aanwijzingen onzer Regering, welke, naar ik wist, Dr. Wimmer zeer goed bekend waren.

Ik wijs er in dit verband op, dat de Duitse volkenrecht-deskundige, Von der Lancken, in zijn politieke memoires, welke ook de Duitse bezettingstijd in België bestrijken, toen hij chef der „Politische Abteilung" te Brussel was, uitvoerig uiteenzet, hoe dit ligt. Hij schrijft: „Nach neuerer Auffassung der Wissenschaft wird der Okkupant nicht als Rechtsnachfolger des verdrängten Staates angesehen, auch nicht als Repräsentant. Vielmehr wird angenommen, dasz er auch im besetzten Gebiet seine eigene Staatsgewalt ausübt, nicht eine vom verdrängten Staat übertragene oder sonst abgeleitete Gewalt".

Dr. Wimmer gaf dit punt niet toe. Dit was nu geen gewone oorlog, maar Europese revolutie en men moest dan kiezen. Wij, die in het voorjaar na het „voor ons of tegen ons" in

functie waren gebleven, konden niet naar vrijheid en willekeur ons standpunt bepalen. Wie bleef, moest vóór zijn.

Ik antwoordde, dat dit een zijspoor was, dat hij nu insloeg. Maar ik was bereid, hem te volgen en kwam dus nu op het tweede punt: „in de rug” had ik de Rijkscommissaris niet aangevallen. Zeker, ons blad was met opzet een dag eerder verschenen dan gewoonlijk, maar het antwoord zelf was openbaar, openhartig en ronduit. Ik zou toch wel stapelgek zijn geweest, wanneer ik dit tevoren aan de Rijkscommissaris of wie dan ook zou hebben laten lezen, dan had men het immers zomaar ingepikt en mij erbij! Neen, tenslotte: politiek is politiek. Ik had reeds maanden geleden ontslag gevraagd, dat wilde de Rijkscommissaris niet verlenen, nu moest hij zelf de consequenties dragen dat ik politiek „tätig” was.

Hier zei Dr. Wimmer, dat ik, nu ik zó had gehandeld, niet te handhaven was. Men verwachtte dus, dat ik mijn oude ontslagaanvraag zou herhalen.

Ik antwoordde, dat ik het conflict zeer goed begreep, maar beslist niet, in geen enkel opzicht, wilde medewerken aan het verwijderen van een ambtenaar, al was ik het zelf, om deze redenen. Deed ik dat vrijwillig, dan zou ik als het ware tegenover de bezetting schuld erkennen en dat wilde ik nooit: politiek kon ik immers niet aan hun zijde staan en schuld kon ik dus niet bekennen. Maar een ontslag als straf zou ik natuurlijk hebben te aanvaarden. Doch nogmaals: ik heb als Commissaris mij niets te verwijten en ook particulier niet. Ik ben de weg gegaan, die ik heden weer zou gaan. Ik wacht dus af.

Dr. Wimmer ging hier niet ver meer op in. Hij vroeg nogmaals, of ik ontslag wilde vragen, ik zou het dan eervol met pensioen krijgen. Ik weigerde en hij begreep blijkbaar mijn standpunt.

Maar nu ging hij uitvoerig spreken over „de zaak zelf”: dat waren de Russen. Nooit had groter gevaar Europa bedreigd dan nu. „Da sollen Sie doch mitmachen”, en er

volgde de gebruikelijke stortvloed van argumenten, welke wij allen ook uit de bladen zo goed kennen. Het was, zo zei de heer Wimmer, klein en kleingeestig, dit geweldige gebeuren met argumentjes en protestjes te ontgaan, hier moest iedere Europeaan meedoen.

Ik ging hier op in, door aan ons artikel te herinneren en dat nog eens na te gaan. Wij konden en mochten niet anders dan beslist en definitief weigeren.

Het gesprek ging hierop door.

Maar, gelijk altijd, het liep erin dood.

En Dr. Wimmer zei: „Also ... ?”

Ik antwoordde, dat ik nu nog éénmaal duidelijk wilde zeggen, dat wij geen medewerkers konden zijn tegenover onze eigen geallieerden, dat wij voorts tot onze spijt moesten constateren, dat het nationaal-socialisme ons volk wilde onderdrukken, en dus tóch „Exportware” was en dat wij om die dubbele redenen, welke ieder op zichzelf reeds beslissend waren, bleven staan waar wij stonden. En ook ik persoonlijk.

De heer Wimmer beschreef nu nog eens uitvoerig, hoe hij de komende Europese éénwording zag. Daarbij bleek, dat in ieder geval de militaire zaken één zouden zijn, waarop ik opmerkte, dat dit al voldoende was om ons niets anders dan een „mandaat” te doen zijn en dat dit alle gevoelens in ons in opstand bracht. Wij praatten hierover heftig, in afgebeten zinnen en ook dat liep dus vast.

Maar nu had de heer Wimmer nog een laatste pijl op zijn boog: wij bedrogen ons volk, want op een goede dag na de Duitse overwinning, zou Europa nationaal-socialistisch worden en dan zouden bij onze leden de „Seelenconflicte” zich voordoen, dat zij iets moesten en wilden zijn, waartegen zij altijd hadden gestreden. Na de „Anschluss” in Oostenrijk waren velen, ook een familielid van Dr. Wimmer, daardoor ernstig uit hun lood geweest.

Hier was het antwoord wel zeer simpel: zelfs bij de door U voorspelde overwinning zou ons volk weigeren nationaal-socialistisch te zijn. Uit de honderdduizenden Unie-leden

zouden misschien enkele tientallen „overlopen”, en zeer zeker niet meer.

Wij hadden nu al lang, al enkele uren gepraat. Het was nutteloos, voort te gaan. Ik nam afscheid en dankte Dr. Wimmer voor de gelegenheid, mondeling mijn standpunt uiteen te zetten. Ik zou verder afwachten, wat er zou gebeuren.

„Ja, jetzt können Sie illegal werden”, was het antwoord. Natuurlijk bestreed ik dat: dit was het enige punt in het gesprek, waarop ik niet openhartig mócht ingaan, terwille der zaak.

Wij reikten elkaar de hand en ik vertrok.

Ik rapporteerde mijn avontuur aan de Secretarissen-Generaal van Binnenlandse Zaken en van Algemene Zaken, de heren Frederiks en Snouck Hurgronje.

Het was wel duidelijk, dat ik als Commissaris zou worden ontslagen. Politiek betreurde ik dat niet. Om politieke redenen uit het ambt worden ontzet, was allerm minst smadelijk. En toch, toen ik dadelijk naar Groningen reisde en in de kring van Gedeputeerde Staten en later van andere provinciale medewerkers alles beschreef, bekleemde het mij, nu de banden met hen allen werkelijk te zien losgaan, al zouden het stellig niet de persoonlijke banden en de hoop op de toekomst zijn: dat bleek in die dagen in Groningen duidelijk.

Inderdaad kwam op 9 Augustus 1941 mijn ontslag als ongevraagd ontslag, „eervol” af. En tot mijn verbazing met wachtgeld. Ik kreeg een oorkonde van dit ontslag, gelijk allen, die in hetzelfde geval verkeerden. De „Deutsche Zeitung in den Niederlande” van dezelfde 9 Augustus drukte het bericht van mijn ontslag en dat van mijn collega uit Overijssel af onder het opschrift „Neue verwaltungsmässige Massnahmen des Reichskommissars”.

Ik nam afscheid ten provinciehuize, waar allen een „tot weerziens” riepen. Ook nam ik afscheid als Commissaris van de Secretarissen-Generaal van Binnenlandse Zaken en van Algemene Zaken. Ik dankte hen beide voor de steeds onder-vonden, door mij zo gewaardeerde adviezen en vriendschappe-

lijke steun. Bij die gelegenheid deelde de heer Snouck Hurgronje mij op de hem eigen opgewekte wijze mede, ook zelf juist te zijn ontslagen naar aanleiding van een door hem geuit protest tegen stappen, om de Russische zaak te brengen in de Arbeidsdienst, welke onder zijn Departement van Algemene Zaken viel.

In Groningen namen wij nu ijlings maatregelen, om in de door mijn ontslag onstane vacature „goed” te voorzien. Bijna overal konden wij op die wijze de heer Ebels bereid vinden, mijn voorzitterschappen over te nemen, waardoor zo goed mogelijk ervoor werd gezorgd, een eventuele N.S.B.-commissaris voor een voldongen feit te stellen. Alleen de „Groninger Gemeenschap” bleef ik persoonlijk vervullen.

Kort daarop vernam ik, dat de Duitsers in Groningen mijn geregeld overkomen naar Groningen kwalijk begonnen te nemen en dat het raadszaam voor mij zou zijn, niet meer, zoals toen mijn gewoonte was, periodiek in Groningen te komen. Ik bleef toen wel veel komen, maar nu niet meer op vaste dagen en ik zorgde, zo onopvallend mogelijk van en naar het station te gaan. Een eigenlijk officieel verbod om Groningen te betreden heb ik niet gehad.

De Groninger pers had verspreid, dat mijn ontslag het door mij gevraagd ontslag was. Helaas kon ik dat in die tijden niet laten rectificeren, doch de leden van het College van Gedeputeerde Staten konden aan menigeen de juiste toedracht mededelen, wat echter niet wegnam, dat nog heden velen menen, dat ik ontslag op eigen verzoek heb gehad.

Onze vriendschapsbanden met Groningen, vooral met mijn naaste provinciale medewerkers, bleven ook nadien even hecht als zij tevoren waren geweest.

Enkele burgemeesters, die foto's van mij in hun kamers hadden, vertelden mij, dat zij die op bevel der Duitsers hebben moeten verwijderen; bij anderen maakte de N.S.B. bezwaar.

Enige tijd na mijn ontslag kreeg ik de uitnodiging, de Secretaris-Generaal van het Departement van Onderwijs — of

hoe het toen moge hebben geheten — te bezoeken: professor Van Dam. Dit bleek te zijn, omdat hij mij wilde mededelen, dat ik nu ook als Curator der Universiteit ongewenst was en dat de bezetting mijn aftreden of ontslag als zodanig had geëist. Ook hier nam ik nu dezelfde houding aan als bij het Commissarisschap: ik weigerde, het ontslag te vragen.

Daarop ben ik schriftelijk ongevraagd ook als Curator der Groninger Universiteit ontslagen.

Het Provinciaal Bestuur van Groningen heeft na mijn ontslag gewerkt onder de beproefde leiding van de oudste gedeputeerde E. H. EBELS.

Toen echter per 1 September 1941 de nieuwe bestuursverhoudingen werden ingevoerd — het leidersbeginsel e.d., kortom de „nationaal-socialistische reorganisatie van Nederland” — vroegen alle zes de leden van het College van Gedeputeerde Staten hun ontslag. De Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken verzocht hun, op die ontslagaanvraag terug te komen, doch ook na uitvoerige besprekingen met hem weigerden zij dat. De zaak bleef slepende, totdat in April 1942 een lid der N.S.B. tot Commissaris werd benoemd. Geen der leden bleek bereid onder dergelijke leiding te werken. Het lid Mr. N. Bolkestein schreef dit in een principiële brief aan die functionaris en bleef verder weg. Ook de anderen weigerden. Zodat eindelijk in April 1942 de leden van het College hun ontslag kregen.

Over het vervolg kan ik kort zijn. De Nederlandsche Unie werd in de loop van 1941 verboden en ik werd in Juli 1942 als gijzelaar gearresteerd, wat ik tot April 1944 ben gebleven. Een aanbod van vrijheid, mits mijn gezin en ik in Brabant gingen wonen, sloeg ik in December 1943 af, daar ik in de eerste plaats mijn gezin niet in gevaar wilde brengen door hen in de ogen der bezetters aan mijn toenmalige werk te koppelen. Mijn vrouw was na mijn gevangenneming weer met de kinderen in Groningen gaan wonen en ik hield mij tegenover de bezetting alsof zij buiten mijn activiteit stond en ik bij ontslag niet zou thuiskomen; daardoor

heb ik hen voor latere gevaren kunnen sparen. Bovendien wilde ik niet „op conditie” worden vrijgelaten, wat ik smadelijk achtte. Vervolgens werd ik in April 1944 bij een der grote periodieke vrijlatingen uit de gijzelaarskampen, gewoon — zonder condities — in vrijheid gesteld.

Na werk in verschillende acties in Brabant en mislukte pogingen om naar Engeland te gaan, ging ik even vóór „dolle Dinsdag” terug naar Groningen, waar ik niet thuis, doch elders onderdook en medewerkte bij verschillende acties en bij de voorbereiding der bevrijding, het laatst ten hoofdkwartiere van de „Ordedienst”. Bij de bevrijding dacht ik, Commissaris der Koningin te zijn, doch die illusie werd mij onverwacht ontnomen: men achtte mijn houding niet on-eervol, doch toch zózeer ingesteld op „politiek” en op een enkel punt onjuist, dat dat moeilijk te combineren zou zijn met het ambt van Commissaris der Koningin. Ik vroeg daarop eervol ontslag... doch kon dat aanvankelijk niet krijgen... daar ik reeds — door de Duitsers! — ontslagen wás! Later, in 1947 kreeg ik eervol ontslag op verzoek, onder dankbetuiging voor de bewezen diensten, bij wijze van rechtsherstel; tevens kreeg ik een andere ambtelijke functie. Doch dit alles behoort hier niet meer thuis.

Wanneer ik alles overzie, overheersen bij mij twee dingen: de blijvende liefde voor Groningen en het besef der grote taak, welke hier ook buiten het ambtelijk verband nog kon liggen, en de vreugde over het feit, dat Groningen in de heer E. H. Ebels een Commissaris der Koningin kreeg, die, zelf geboren en getogen Groninger, Groningerland dóór en dóór kent en die het zovéél kan geven! Het is mij in de na-bevrijdingsjaren een grote vreugde geweest, onder zijn leiding hier en daar nog te hebben kunnen medewerken in het Groninger volksleven.

Dit waren de grote lijnen mijner persoonlijke Groninger herinneringen, waarnaar de Redactie mij had gevraagd.

J. LINTHORST HOMAN

HET GRONINGSE BEDRIJFSLEVEN OMSTREEKS HET MIDDEN DER VORIGE EEUW¹⁾

In deze voordracht wil ik trachten U het Groningse bedrijfsleven te schetsen kort nadat de nu jubilerende Vereniging van Handelaren haar werkzaamheden was begonnen. Het is voor iemand, die geheel buiten het bedrijfsleven staat, wellicht een hachelijke onderneming daarover in een kring van ingewijden te spreken; ik hoop echter U enige bijzonderheden te kunnen mededelen, die niet meer van algemene bekendheid zijn. Mijn voornaamste bron zijn de gemeenteverslagen, wier doorlopende reeks met het jaar 1851 begint. Uitvloeisel van de nieuwe gemeentewet waren zij toen iets nieuws, waaraan men grote zorg besteedde. Zo komt het dat zij op allerlei gebied een schat van wetenswaardigheden bevatten, waarvan tot dusver eigenlijk onvoldoende gebruik wordt gemaakt. De bijzonderheden over het bedrijfsleven zijn mededelingen van de Kamer van Koophandel; in het volgende zijn voornamelijk de gegevens uit de jaren 1851 tot 1855 verwerkt.

Ik bepaal mij uitsluitend tot het bedrijfsleven zelf; de politieke achtergrond waartegen het zich afspeelde zal ik niet in bijzonderheden schetsen. Ik laat het bij de mededeling, dat er algemene vreugde heerste over het feit, dat de hervormingen, die men wenste, zonder omwenteling tot stand waren gekomen.

Groningen was, en is nog, in de eerste plaats, handelsstad; ik begin dus met de handel. En daarvan vraagt in de eerste plaats de groothandel, en wel die in granen en zaden, de aandacht. Gelet op de ontwikkeling, die deze handel doorlopen had, was hij nog niet zo heel oud; hij dateerde uit de tweede helft van de 18de eeuw, toen het gewest Groningen, o.a. ten gevolge van veelvuldige veesterfte, van veeteelt meer uitslui-

¹⁾ Voordracht gehouden in de Aula van de Rijksuniversiteit te Groningen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de „Vereeniging van Handelaren” te Groningen op Vrijdag 28 Maart 1947.

tend tot akkerbouw was overgegaan. Grondslag van deze handel vormden de granen en zaden, die in deze provincie geteeld werden: tarwe, rogge, boekweit, gerst, haver, bonen, erwten en koolzaad. Deze kwamen in de Stad Groningen op de markt en vonden vandaar hun weg naar binnen- en buitenland. Wat dat laatste aangaat, in de periode die onze bijzondere aandacht heeft, was haver het voornaamste uitvoerartikel, dat in hoofdzaak door Engeland, waar geen inkomende rechten meer geheven werden, werd afgenomen. Daarnaast echter deed de Groningse markt ook vele ontbiedingen van elders. Daar bij staan Russische toevoeren, uit de havens van Oost- en Zwarte Zee, voorop, voornamelijk van rogge, doch ook bijv. van lijnzaad voor de olieslagerijen. Vooral deze toevoeren verleenden aan de handel vaak een sterk speculatief karakter, dat de resultaten in hoge mate beïnvloedde. Met dat laatste is reeds enigermate aangeduid, dat ook de jaren 1851—1855 niet doorlopend rustige jaren zijn geweest. Enkele voorbeelden. Het jaar 1852 begon met grote verwachtingen; de prijzen stegen. Dit had toevoeren tengevolge van plaatsen, van waar men die niet had verwacht en die anders, in verband met te hoge transportkosten, plachten uit te blijven, nl. uit de binnenlanden van Rusland en Amerika. De prijzen daalden. Daarbij kwamen faillissementen op enkele voornamelijk buitenlandse graanmarkten. Pas in de tweede helft van het jaar konden de prijzen weer stijgen. 1854 bracht in de communicatiemiddelen een grote vooruitgang: op 1 October van dat jaar kwam de telegraafdienst in werking, die de mogelijkheid opende van veelvuldig verkeer, zowel met de binnenlandse hoofdmakten als met die van Engeland, België, Duitsland en zelfs Frankrijk. Overigens was 1854 een jaar, dat grotere schommelingen in de prijzen te zien gaf dan men sedert 1847 gekend had. In dat jaar brak de Krimoorlog tussen Rusland ener- en Engeland en Frankrijk anderzijds uit. De noordelijke havens van Rusland, met uitzondering van Archangel werden in staat van blokkade verklaard, uitvoer uit de zuidelijke havens van dat land werd bij Keizerlijke

Ukase van 28 Februari verboden. De Russische toevoeren bleven derhalve uit. De oorlogsmaatregelen berokkenden de Groningse handel ook rechtstreeks schade: reeds afgesloten leveringscontracten konden niet worden nagekomen. Tenslotte werd van de zijde der Russische regering de toezegging ontvangen, dat zij de vóór het verschijnen van het uitvoerverbod gecontracteerde partijen tegen de oorspronkelijke prijs zou overnemen. Doch deze toezegging werd slechts ten halve nagekomen: alleen de rogge werd overgenomen en voorlopig niet betaald. Gelukkig leverde het westen een overvloedige oogst, die tegen voortdurend stijgende prijzen kon worden afgezet. De Krimoorlog duurde in 1855 voort; men had ruimschoots gelegenheid zich te verdiepen in de vraag, die reeds in het verleden de gemoederen had bezig gehouden, en dit ook in de toekomst herhaaldelijk zou doen: in hoeverre Westelijk Europa de toevoeren van het Oosten zou kunnen ontberen, een vraag, die te meer klemde, omdat de Russische toevoeren geenszins vergoed werden door zulke uit het Pruisische Oostzeegebied, dat vroeger als de korenschuur van Europa gold. Bij de oorlog voegde zich een harde winter, die aan de door ons beleefde doet denken: aanstonds na Nieuwjaar viel strenge vorst in, die tot einde Maart duurde; de scheepvaart lag geheel stil; er was geen aanvoer, doch ook geen verzending meer. Toen de vaart heropend werd, rezen de prijzen, in verband met een hernieuwde blokkade der Russische zeehavens. Daarop volgde echter in het midden van het jaar een zéér flauwe stemming, die pas in de herfst voor een juistere waardering van voorraden en vooruitzichten plaats maakte. Genoeg om te laten zien, dat de geschetste jaren voor de Groningse graanhandel geen rustige jaren geweest zijn.

Een enkel woord nog over een paar andere handelsartikelen op de Groningse markt. Naast de graanhandel was de houthandel van betekenis. Graan- en houthandelaars, veelal van Doopsgezinden huize, gaven in de toenmalige handelswereld, aldus Huizinga in zijn bekende Geschiedenis van de Groningsche Universiteit gedurende de derde eeuw van haar

bestaan, de toon aan. Voor de houthandelaars zijn de jaren kort na 1850 goede jaren geweest. Weliswaar leden ook hun aanvoeren door de Krimoorlog, doch zij hadden Noorwegen achter de hand, en hun hout konden zij zéér voordelig afzetten: de scheepsbouw, die geheel voor de zeilvaart werkte, bloeide en op het platteland heerste grote welvaart, die zich in het bouwen van nieuwe woningen en schuren uitte. Import op grote schaal van ijzer had nog slechts bij uitzondering plaats: in 1853 worden enige ladingen ten behoeve ener toen pas opgerichte ijzergieterij vermeld. Ik kom daarop bij de bespreking van de nijverheid terug.

Onder de Groningse exporteurs ging het dien in boter en vee voor de wind: van beide zaken was Engeland, waar de inkomende rechten waren afgeschaft, de grote afnemer.

Naast de groothandel vraagt de kleinhandel een ogenblik onze aandacht. Hiermede wordt hoofdzakelijk bedoeld die in koloniale waren en in onderscheidene manufacturen van wol en katoen. Wij zijn hier dus op het terrein van grossier en winkelier. Ook in de kleinhandel waren de uitkomsten wisselend. 1852 bijv. heet een voordelig jaar, al wordt opgemerkt, dat bij de manufacturen de grossiers hoe langer hoe meer door vreemde agenturen en commissiezaken verdrongen worden en dat de winkelier meer en meer bij de fabrikant zelf zijn inkopen doet. De volgende jaren (1853—1855) waren bepaald ongunstig; algemeen wordt geklaagd over de duurte der eerste levensbehoeften; ook in ander verband, bijv. bij het armwezen, hoort men die klacht. „De grootere uitgaven voor de noodzakelijke levensbehoeften”, aldus de Kamer van Koophandel in haar verslag over 1853, „hebben veroorzaakt, dat de verbruiker minder voor die artikelen heeft kunnen besteden, welke hij zich eerst dan aanschaft, wanneer in zijn levensonderhoud voorzien is”. Toch bleef er één lichtpunt: de welvaart van het platteland, dat de betere manufacturen en ook galanterieën en bijouterieën grif bleef kopen.

Met de groothandel hing nauw samen de Groninger scheepvaart. Deze had grote betekenis; van de gehele Nederlandse

scheepvaart vormde zij een belangrijk onderdeel. Zij was zeilvaart; later is zij grotendeels door de stoomvaart verdrongen. Wie meer van haar wil weten leze het aardige boek dat Dr. P. J. van Herwerden in Van Gorcum's Historische Bibliotheek aan haar gewijd heeft; ook in de laatst verschenen Groningse Volksalmanak — die van 1944 — wordt zij in een bijdrage van de heer J. H. Hindriks behandeld. Zij haalde het graan en het hout uit de Oostzee-landen; zij voer naar Engeland en de Middellandse Zee; feitelijk vond men haar op alle wereldzeeën. Enkele graanhandelaars als J. H. Doornbosch en H. B. Onnes, waren tevens reders. Een nadeel voor handel en scheepvaart was, dat de schepen moeite hadden uit de Noorderhaven, waar zij doorgaans lagen, langs het Reitdiep naar zee te komen; in ongunstige weersomstandigheden kon het gebeuren, dat daarvoor weken nodig waren; het zo juist genoemde artikel van de heer Hindriks geeft daarvan een voorbeeld, aan een oud scheepsjournaal ontleend. De wens naar een betere vaarweg naar zee was dan ook algemeen. Voorlopig behielp men zich met een stoomsleepdienst op het Reitdiep, in welke onderneming ook de gemeente Groningen enige aandelen had genomen. De resultaten voor de scheepvaart heetten bevredigend; zij lieten voor de aandeelhouders jaarlijks ook enige geldelijke uitkering toe.

De Groninger zeekapiteins komen voor het merendeel niet uit de stad Groningen; zij hoorden in de Veenkoloniën — Veendam en Pekela — thuis. Daar was in hoofdzaak ook de scheepsbouw gevestigd, hoewel ook de stad Groningen enige werven telde. Aan de grote, voormalige West-Indische werf, aan het einde van de Noorderhaven gelegen, herinnert nog heden de Werfstraat bij het Noorderplantsoen, terwijl op de kleinere buitenwerf, aan de rechter oever van het Reitdiep, de prachtige boom gestaan heeft, die tot voor enkele jaren het begin van de Koninginnelaan sierde. De in de provincie gebouwde houten scheepslichamen werden langs de kanalen naar de stad gebracht om daar verder opgetuigd en zeeklaar

gemaakt te worden. Dit verschaftte weer ruimschoots werk aan ankersmederijen, zeilmakerijen, touwslagerijen en verwante bedrijven; de zoëven genoemde graanhandelaar en reder H. B. Onnes was ook eigenaar ener touwslagerij.

Voor scheepvaart en scheepsbouw waren de eerste jaren na 1850 gouden jaren. In verband met de Krimoorlog stegen de vrachten voortdurend. Dit stimuleerde weer de scheepsbouw en de daarmee samenhangende bedrijven. Later, toen de zeilvaart het tegen de opkomende stoomvaart moest afleggen, begreep men, dat geen natuurlijke groei doch overproductie had plaats gevonden.

Met de scheepsbouw zijn wij de nijverheid genaderd. Zoals reeds gezegd: een industriestad is Groningen nooit geweest en niet geworden. Toch was de nijverheid in 1850 en volgende jaren in het stadsbeeld — Groningen was toen nog een vesting — zéér duidelijk te herkennen. In een aantal bastions stonden nog de korenmolens, waar het voor de stad bestemde graan werd gemalen, en even buiten de vestingwerken lagen aan de verschillende diepen de industriemolens: pel-, olie- en houtzaagmolens. Wie daarvan meer wil weten, leze het interessante en door tal van fraaie afbeeldingen verluchte artikel, dat de bekende Groningse molenvriend B. van der Veen Czn. in de Groningse Volksalmanak van 1931 over de windmolens in onze stad geschreven heeft. De meeste bedrijven van „ambachts- en fabrieksnijverheid” (zoals de Kamer van Koophandel ze omschrijft) waren van beperkte omvang en van plaatselijke betekenis en afzet. Van moderne groot-industrie was nog geen sprake; die zou door Willem Albert Scholten trouwens in de provincie — de Veenkoloniën — gevestigd worden. Stoom werd slechts bij uitzondering gebruikt. Toch ontbraken enkele grotere bedrijven niet. Ik noem ze U met het aantal arbeiders, zoals ze in de verslagen van de Kamer van Koophandel over 1852 en 1853 voorkomen. De voornaamste onderneming was de machinale vlasspinnerij, aan wier bestaan nog heden de Vlasstraat herinnert en wier schoorsteen zichtbaar is op de foto, die de bekende fotograaf

Julius von Kolkow omstreeks 1870 van de Spilsluizen vervaardigd heeft. Zij gaf in 1852 aan honderd arbeiders werk; in 1853 aan een nog groter aantal: aan 20 mannelijke en 23 vrouwelijke volwassenen en voorts aan 23 jongens en niet minder dan 64 meisjes; men had daar dus op ruime schaal vrouwen- en kinderarbeid. Daarop volgt een machinale koordslagerij, tevens wolspinnerij, die in 1852 70 arbeiders telde, in 1853 iets minder en als volgt gespecificeerd opgegeven: 15 mannelijke en 13 vrouwelijke volwassenen, verder 20 jongens en 16 meisjes; ook hier dus een vrij groot percentage vrouwen en kinderen. In de derde plaats dient een lettergieterij, tevens stereotypgieterij en kunstdrukkerij met 50 arbeiders, in hoofdzaak mannelijke volwassenen, genoemd te worden, een bloeiende onderneming, die op de toen juist in zwang gekomen internationale tentoonstellingen (Londen en Parijs) eervolle vermeldingen had verworven. In 1853 werd een ijzergieterij in werking gebracht met ongeveer 30 arbeiders, in meerderheid eveneens mannelijke volwassenen; van deze onderneming koesterde men de beste verwachtingen. Tenslotte moet nog vermeld worden een electro-chemische loodwitfabriek, die in de buurt van de tegenwoordige gasfabriek gestaan heeft, — bij de oprichting van laatstgenoemde fabriek toch kwam zij daartegen in verzet, omdat zij overlast vreesde, — en bij wier stichting de bekende hoogleraar in de chemie Sibrand Stratingh Ezn. betrokken is geweest, die zijn medeburgers ook door een door hem uitgevonden stoomrijtuig, waarmee hij zelfs naar Zuidlaren gereden was, verbazing en ontzag had ingeboezemd. Heel groot was dit bedrijf echter niet; het telde 21 arbeiders en vond zijn afzet hoofdzakelijk in stad en gewest.

De belangrijkste bedrijven waren zonder twijfel de beide eerstgenoemde, de machinale vlasspinnerij en de machinale koordslagerij, tevens wolspinnerij. Als commerciële ondernemingen hebben zij het moeilijk; de vlasspinnerij, die garens vervaardigt, kan de concurrentie met Engelse fabrikaten nauwelijks volhouden, en over de koordslagerij wordt in de ver-

slagen der Kamer van Koophandel doorgaans in termen van getemperd optimisme gesproken: „zij gaat, schoon langzaam, voorwaarts”, heet het in 1851, en het jaar daarop: „zij gaat steeds vooruit, niettegenstaande zij door den loop der omstandigheden nog met groote moeilijkheden te kampen heeft. De ondernemer houdt zich overtuigd, dat deze door voortdurende vlijt en inspanning zullen worden overwonnen”. Zie ik juist, dan geloof ik dat men deze bedrijven ook als min of meer „sociale” instellingen moet beschouwen. De machinale vlas-spinnerij werd opgericht in 1840, na de afscheiding van België, de industriële helft der voormalige 17 Nederlanden. Met soortgelijke elders opgerichte instellingen had zij ten doel Noord-Nederland minder afhankelijk van Zuid-Nederland te maken. Doch aan de stichters in Groningen stond nog een ander doel voor ogen. Zij wilden door deze nieuwe onderneming de armoede helpen bestrijden en aldus de lasten, waaronder de diaconieën gebukt gingen, verlichten. De armoede moet in de eerste helft der vorige eeuw, na de Napoleontische oorlogen, in Nederland ontstellend zijn geweest. De oorzaken zijn nog niet in bijzonderheden opgehelderd, doch één daarvan, die ook door de tijdgenoten herhaaldelijk genoemd wordt, is de opheffing van de gilden geweest, die tal van mensen van een verzekerd bestaan beroofd heeft. Die armoede moet ook te Groningen aanzienlijk zijn geweest. Dit doel nu, bestrijding van armoede, heeft de nieuwe onderneming in de ogen van haar tijdgenoten wél bereikt, al was het dan met vrouwen- en kinderarbeid. Wanneer in 1854 haar duur voor 15 jaar verlengd wordt, dan spreekt de Kamer van Koophandel haar vreugde uit over het vooruitzicht „dat deze voor de gemeente zoo weldadige en nuttige inrigting vooreerst weder zal blijven bestaan”. Bij de arbeiders was de waardering niet zo groot, hoewel de leiding, op haar wijze, getracht had ook in hùn belang werkzaam te zijn. „Het bestuur” — aldus de Kamer van Koophandel in 1853 — „blijft zich toeleggen, om de werklieden te verbeteren en aan de fabriek te verbinden. Daartoe strekte, dat het werk-

loon hooger wordt uitgekeerd, naar mate de werkman meer voortbrengt, de inhouding van een klein gedeelte, dat in 't najaar ineens aan hen wordt uitbetaald, en het geven van soep gedurende den winter. Het bestuur heeft daarvoor voor eene aanzienlijke som ingeteekend bij de hier bestaande inrigting der spijsuitdeeling. De kinderen nuttigen die spijs aan de fabriek. Deze omstandigheden hebben bij het 14 jarig bestaan der fabriek medegewerkt om het personeel meer te bekwamen. Men erkent echter, dat ook hierin nog veel te verbeteren valt, en de lust tot fabriekmatigen arbeid en gehechtheid aan de inrigting en aan een vast bestaan in dezelve bij het personeel nog al iets te wenschen overlaten".

Over de andere belangrijke onderneming, de machinale koordslagerij, tevens wolspinnerij, ben ik minder goed ingelicht. De tijd van oprichting is mij onbekend; ik vond die niet vermeld in het overigens uitstekende artikel, dat de heer P. Biesta in de Groningse Volksalmanak van 1940 over de Groninger brei-industrie geschreven heeft. De wolindustrie was tevoren in Groningen zeer bloeiend geweest; de daarmee verwante kousenbreierij was de enige exportindustrie, die Groningen op het einde der 18e eeuw bezat; de Groningse kousen waren zéér gewild en vonden, via Amsterdam, hun weg zelfs naar Amerika! Daarop is, in de eerste helft van de 19e eeuw een sterke achteruitgang gevolgd, die desté noodlottiger was, omdat men hier met een uitgebreide huisindustrie te doen had; de huisnijveren vervielen, door gebrek aan arbeid, tot volslagen armoede. Zéér waarschijnlijk zal men door de nieuwe onderneming getracht hebben, hierin verbetering te brengen; haar matige commerciële resultaten wijzen er op, dat ook in haar het sociale element niet voorbijgezien mag worden.

Er zijn nog enige bedrijven te vermelden, die sterk aan conjunctuur-invloeden onderhevig waren en daardoor zeer speculatief konden zijn: de olieslagerijen en de vellenbloterijen.

De eerste werden in molens gedreven, waaronder één stoomoliemolen, die, ongelukkigerwijs, in 1854 afbrandde. De

resultaten waren doorgaans ongunstig, doordat de grondstoffen — koolzaad en lijnzaad — te duur moesten worden ingekocht; de Krimoorlog bracht een tijdlang een keer ten goede te weeg, doch daarna was het weer mis.

De vellenbloterijen zouden grotere winsten gemaakt hebben, als er maar minder schapen naar Engeland geëxporteerd en meer schapen hier geslacht waren (ook de minder gesitueerden zouden daarvan geprofiteerd hebben!), doch toen er in 1855 inderdaad meer schapen geslacht werden, daalden de wolprijzen en ontgingen aan deze bedrijven opnieuw de winsten!

Tenslotte: de 16 boekdrukkerijen, die Groningen bezat, hielden de goede naam, die onze stad op dit gebied, vooral in de eerste helft der 19e eeuw verworven had, hoog!

Thans nog een woord over de toestand der arbeidende klasse. In gelijke betekenis daarmee vindt men de uitdrukking „lagere volksklasse” gebruikt. Het is nog één grote ongeorganiseerde groep van ingezetenen, voor een groot deel behoeftig, waarin nog geen arbeidersbeweging beroering en differentiatie gebracht heeft. Wij zagen reeds, dat bij de vestiging van enkele grotere bedrijven de bestrijding van armoede een rol gespeeld heeft. Wij vernamen verder, dat de leiding der machinale vlasspinnerij van mening was, dat haar pogingen, de arbeiders aan haar fabriek te binden, bij dezen niet die waardering vonden, die zij gemeend had te mogen verwachten. Kan het ook zijn, dat de toestand waarin deze mensen verkeerden daarvan de oorzaak was? Die toestand was slecht, zowel wat de voeding als wat de huisvesting aangaat. Wat de voeding betreft: de beruchte jaren der telkens wederkerende aardappelziekte, die hier en daar, ook te Groningen, tot bloedige oproeren geleid hadden, waren nog niet geheel overwonnen. De eerste levensbehoeften waren en bleven zéér duur; dat is de algemene klacht, die men in de jaren kort na 1850 verneemt. Vóórdien waren die eerste levensbehoeften al duur, tengevolge van de zéér hoge indirecte rechten, die van het gemaal en het geslacht: van rogge en tarwe, van varkens-

en schapenvlees, eerst door het Rijk en vervolgens nog eens door de Gemeente geheven werden; heffingen, die op de armeren dubbel zwaar moesten drukken. De Gemeente, voorgedaan door het Rijk, zou hierin, gelijk wij nog zullen zien, verbetering brengen. Ook de huisvesting was zéér slecht. De „lagere volksklasse” zat opgepropt in sloppen en stegen of vlak bij de wallen (Groningen was nog steeds een vesting), veelal in éénkamerwoningen, ten prooi aan huisjesmelkers. Juist kort geleden was het Algemeen Diakengezelschap der Ned. Hervormde Gemeente met de stichting (door aankoop en aanbouw) en exploitatie van 100 z.g. „armenwoningen” in de genoemde buurten begonnen, waardoor de minst-draagkrachtigen althans enigermate beschermd en geholpen werden.

Dit laatste toont aan, dat een beschouwing als zou de lagere volksklasse in deze tijd, toen van een arbeidersbeweging nog geen sprake was, geheel aan haar lot overgelaten zijn, niet juist is. Er bestond bij de beter gesitueerden wel degelijk iets als sociaal gevoel, al was het beperkt en komen de uitingen daarvan ons vaak wat hard voor. Het was godsdienstig en kerkelijk getint; de „Groninger richting” in de Ned. Herv. Kerk, wier hoofd de bekende hoogleraar P. Hofstede de Groot was, had oog voor sociale noden. Haar invloed op de burgerij was groot. De genoemde hoogleraar had in 1837 de stoot gegeven tot de oprichting der „Vrouwenvereniging tot bevordering van werkzaamheid en welstand onder de geringere volksklasse”, die nóg bestaat en derhalve op een arbeid van meer dan 100 jaar mag terugzien. Hij ijverde voorts voor het stichten van bewaarscholen, waarbij hij in de eerste plaats dacht aan lichamelijke en geestelijke verzorging van jonge kinderen van moeders die uit werken moesten gaan. En in de jaren 40 was het Algemeen Diakengezelschap der Ned. Herv. Gemeente zijn werkzaamheden begonnen, waarvan wij de stichting der 100 armenwoningen reeds vermeldde. Het zorgde ook voor werkverschaffing in de winter en bestuurdde een werkhuis. Het trachtte verder, door een z.g. Patronaat, met de armen in geregeld persoonlijk contact te

komen, om langs die weg hun levensomstandigheden te verbeteren, doch slaagde in deze pogingen niet.

Buiten kerkelijk verband stond de bekende Commissie van Spijsuitdeling, reeds in het begin van de 19e eeuw opgericht en die, gesteund door gemeentebestuur en ingezetenen, in de wintermaanden drie maal in de week „een voedzame soep” placht uit te delen. Zij bezat (en bezit nog) het antieke huis van 1612 in de Zwanestraat met schelpen in de voorgevel, terwijl het daarbij gelegen Soephuisstraatje rechtstreeks aan haar werkzaamheid herinnert.

Over de lonen der arbeiders werd in het voorafgaande niet gesproken, hoewel de gemeenteverslagen, te beginnen met 1853, daarover gegevens bevatten. De meeste maximum-weeklonen liggen tussen 5 en 10 gulden; in enkele bedrijven, de lettergieterij en de pas opgerichte ijzergieterij, werd meer betaald, resp. f 15.— en f 18.—. Al is het moeilijk preciese conclusies te trekken, omdat de toenmalige koopkracht van het geld ons niet volledig bekend is, — in het algemeen kan men gerust zeggen, dat de gemiddelde maximum lonen laag waren, vooral als men de toen heersende duurte in aanmerking neemt.

Wij zullen nu nagaan wat de overheid kort na 1850 voor en in verband met het bedrijfsleven gedaan heeft. Wij beginnen met de Provincie Groningen. In 1853 werd de toenmalige Commissaris des Konings Graaf van Limburg Stirum naar Gelderland overgeplaatst. Tot zijn opvolger werd op advies van minister Thorbecke benoemd diens overtuigde medestander Mr. I. A. van Roijen. Diens daden zouden niet lang op zich laten wachten. Het bedrijfsleven wenste verbetering van de kanalen die naar de Stad leidden en bovendien een nieuwe vaarweg naar zee; de landbouwende bevolking een betere afwatering van haar gronden. De nieuwe Commissaris wist aan beide verlangens in één oplossing tegemoet te komen: het grote kanalenplan van 1856, dat ook in een nieuwe vaarweg naar zee, het latere Eemskanaal, voorzag. Het initiatief tot dit plan ging dus uit van de Provincie, niet van de Stad

Groningen, hoewel de laatste als punt van samenkomst van bijna alle kanalen bij deze aangelegenheid het grootste belang had; zij steunde het plan slechts door een belangrijke subsidie. Het initiatief der Provincie mag als een symbolische daad gelden. Iets dergelijks zou tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, toen het gewest Stad en Lande uit de elkander steeds bestrijdende leden Stad en Ommelanden bestond, onmogelijk geweest zijn. Eerst de revolutiejaren na 1795 hadden een nieuwe eenheid „Groningen”, die Stad en gewest beide omvatte, geboren zien worden. Gevolg hiervan is geweest de ontwikkeling, gedurende de 19e eeuw, van een veel krachtiger provinciaal bestuur dan men tot dusver gekend had. Onderdeel van het kanalenplan was, gelijk wij zagen, een nieuwe vaarweg naar zee; deze kwam in het Eemskanaal inderdaad tot stand; doch toen hij tot stand gebracht was bleek hij niet meer aan zijn oorspronkelijk doel te beantwoorden. Hij was aangelegd voor de zeilvaart, die in de jaren 50 nog in volle bloei stond, doch na 1860 langzaam maar zeker door de stoomvaart zou worden overvleugeld en verdrongen. Voor de stoomvaart was het nieuwe kanaal ongeschikt. Als „groot scheepvaartkanaal”, zoals het doorgaans in de jaren na 1850 triomfantelijk wordt aangeduid, is het een mislukking geworden.

De aanleg van spoorwegen leidde tussen 1850 en 1855 niet tot een bepaald provinciaal plan. Het was trouwens een aangelegenheid, waarbij de Stad Groningen, als eindpunt van belangrijke lijnen, in de eerste plaats belanghebbende was. In de stedelijke raad is dit onderwerp inderdaad aan de orde geweest; eenmaal leidde het tot een uitvoerig adres aan de Landsregering, dat echter geen directe gevolgen gehad heeft.

En nu de gemeente Groningen. In 1851 was de raad tengevolge van de nieuwe gemeentewet ingrijpend gewijzigd. Had tevoren de Landsregering grote invloed op de benoeming der leden gehad, nu waren zij rechtstreeks door de ingezetenen, voorzover deze althans kiesrecht hadden, gekozen. Dat kiesrecht was nog censuskiesrecht; van de ruim 33.000 inwoners,

die Groningen toen telde, bezaten slechts 1677 mannelijke ingezetenen dit voorrecht. Toch kwamen allerlei nieuwe en vooruitstrevende elementen in de raad, ook meer vertegenwoordigers van het bedrijfsleven uit groothandel, kleinhandel en nijverheid, o.a. W. J. Roelfsema, een van de oprichters der nu jubilerende vereniging. Men zou dit gauw genoeg merken.

De nieuwe raad pakte de zaken krachtig aan. Het waren vooral de raadsleden zelf, die werkten: heel wat werd in en door kleine commissies van 3 tot 5 leden afgedaan. Het dagelijks bestuur was niet sterk; burgemeester Van Imhoff, die in 1851 fungeerde, keerde al spoedig tot de rechterlijke macht, waaruit hij was voortgekomen, terug. Zijn opvolger, J. Slot, was een gevoelig man, doch geen krachtig regent. Van hem zijn lange tijd allerlei anecdoten in omloop geweest, waarvan ik er twee typerende wil vermelden. De agenten van politie waren in vijf klassen verdeeld; dit moest door onderscheidingsteken zichtbaar gemaakt worden. De burgemeester vond dit niet moeilijk; de agenten der 1e klasse, de hoogsten in rang, zouden één streep, die der tweede klasse 2, der derde 3, der vierde 4 en der vijfde klasse, de laagsten in rang, 5 strepen op de mouw krijgen. Ontstemming en protest natuurlijk bij de aldus onderscheidenen: overal elders toch pleegt de hoger geplaatste meer strepen of sterren dan de lagere te dragen!

De burgemeester woonde aan de Hoge der A, in het huis thans door notaris Keverling Buisman bewoond; toen een zware ziekte hem bezocht stond aan de voordeur op een briefje te lezen: de burgemeester is niet slimmer. Onder de wethouders — men telde er drie — was voortdurend wisseling; de een na de ander klaagde dat het wethouderschap in de nieuwe omstandigheden meer tijd van hem vergde dan hij beschikbaar kon stellen. Het ambtelijk apparaat was toen nog zéér bescheiden. Gemeentewerken bijv., dat wij als een zeer uitgebreid en machtig lichaam kennen, telde in totaal drie, zegge drie ambtenaren, de bouwmeester, ambtsvoorganger van de latere directeur, en twee opzichters. De bouwmeester was

bovendien geruime tijd ziek, zodat de beide opzichters het werk alleen moesten doen.

Bijgestaan door een bekwame rentmeester heeft de nieuwe raad het Veenkantoor weer op poten gezet, dat onder een vroegere functionaris geheel achterop was geraakt. Welk een belangrijke bijdrage de gemiddelde netto-opbrengst van dat kantoor ten bedrage van f 50.000.— voor de stadskas betekende, zal ons aanstonds duidelijk worden.

Zéér belangrijk was de herziening, door de gemeentewet trouwens voorgeschreven, van het stedelijk belastingstelsel, dat de raad in 1852 ter hand nam en in 1856 voltooide, en dat bestond in de vervanging van enkele hoge indirecte heffingen op voorwerpen van verbruik door een hoofdelijke omslag. Voor een juist begrip hiervan is enige kennis van het stedelijk budget noodzakelijk. Ik kies daarvoor de begroting voor 1855, de eerste, die gedrukt en bovendien zeer overzichtelijk is. Inkomsten en uitgaven zijn daarin geraamd op bijna 5 ton, geld door lening verkregen is daarbij inbegrepen; een bescheiden bedrag, wanneer men aan de millioenen van tegenwoordig denkt. Een belangrijk bedrag onder de inkomsten vormen de in afd. III der Ontvangsten vermelde belastingen op voorwerpen van gebruik. Dit zijn opcenten op de Rijksaccijns op het gemaal, het geslacht, de dranken alsmede op turf en steenkolen. Geheven werden door de gemeente: 225 opcenten op tarwe, 200 op rogge, 100 op rundvlees (de accijnen op varkens- en schapenvlees waren toen reeds afgeschaft), 50 op wijn en gedistilleerd, 25 op turf, terwijl voor de steenkool een bijzondere regeling bestond. In totaal was de opbrengst van deze opcenten + de in deze afdeling vermelde zegelgelden geraamd op f 118.356.84⁵, d.i. meer dan een kwart der gewone inkomsten tezamen; uit lening toch was plm. f 100.000 verkregen. De gemeentelijke opcenten op tarwe en rogge en die op rundvlees moesten resp. f 46.620.13⁵ en f 15.269.86⁵ opbrengen, derhalve ruim f 60.000. Tegen deze opcenten nu is de strijd gericht, die reeds in 1852 wordt aangeboden door 5 raadsleden, allemaal mannen, die dank

zij de nieuwe gemeentewet in de raad gekomen waren. Het zijn Mr. W. de Sitter, advocaat, later burgemeester, D. van Houten, houthandelaar, vader van de bekende staatsman Mr. S. van Houten, H. B. Onnes, graanhandelaar, E. Dommering, kruidenier, en W. J. Roelfsema, zeepfabrikant, een van de oprichters der jubilerende vereniging. Zij stellen voor de gemeentelijke opcenten van de Rijksgrondbelasting en van de Rijks Personele belasting te verhogen tot het door de gemeentewet toegestane maximum en verder een hoofdelijke omslag naar het inkomen te heffen, die zij op f 35.000, bepaald wensten te zien. Hun bedoeling is allereerst de lasten der minstdraagkrachtigen te verminderen en deze te leggen op hen die ze inderdaad dragen konden. De indirecte heffingen drukten op arm en rijk beide, doch het behoeft geen nader betoog, dat zij de weinig draagkrachtigen oneindig zwaarder belastten dan de beter gesitueerden. De voorstellers hadden nog een andere bedoeling. De indirecte heffingen maakten het leven, ook het arbeidsproces, duur; kon men de kosten daarvan verminderen, dan zou ook de concurrentie met naburige landen beter vol te houden zijn. De vijf raadsleden deden niet enkel een voorstel, zij gaven ook aan hoe zij meenden dat het door hen nodig geachte bedrag verkregen kon worden. Dat laatste is te curieus om er niet even bij stil te staan. Zij redeneerden aldus: nodig is f 35.000.—. Tot elke duizend gulden moet ieder aangeslagen inkomen naar een bepaalde schaal bijdragen, een hoger inkomen meer dan een lager, er wordt derhalve reeds progressie voorgesteld. Er zijn 10 klassen, de laagste omvat de inkomens van f 250 tot f 350, de hoogste die van f 7500 en hoger. Een inkomen van f 250 à f 350 draagt één dubbeltje voor elke duizend gulden bij, in totaal derhalve 35 dubbeltjes of f 3.50. Er wordt geschat, dat 300 personen zulk een inkomen hebben; tezamen brengen deze dus f 1050.— op. Een inkomen van f 7500 en daarboven draagt 3 gulden voor elke duizend gulden bij, in totaal dus $35 \times f 3$ of f 105.—; naar schatting hebben slechts 15 personen een dergelijk inkomen; tezamen

brengen deze dus f 1575.— op. De grootste bijdragen komen van hen, die inkomens hebben van f 500 à f 800, van f 800 à f 1200 en van f 1200 à f 2000, deze dragen resp. een kwartje, f 0.35 en 2 kwartjes voor elke duizend gulden bij. Naar schatting omvat elk van deze drie groepen 500 aangeslagen, die tezamen f 4373.—, f 6375.— en f 8750.— opbrengen. Het eindcijfer van f 35.000.— wordt inderdaad bereikt, zelfs iets meer; er is dus nog een reserve voor eventuele tegenvallers. De vijf raadsleden stelden verder eigen aangifte van het inkomen voor; zij meenden dat men in deze op de bekende eerlijkheid van onze landaard mocht vertrouwen, een mening, die niet algemeen gedeeld werd.

Hoewel ondersteund door een adres van adhaesie, dat 170 ingezetenen hadden getekend, werd het voorstel der 5 raadsleden door de meerderheid van de raad verworpen. Doch de noodzakelijkheid van een hoofdelijke omslag bleef ook de nu volgende plannen beheersen; hij werd in beginsel zelfs op f 70 à f 80.000.— vastgesteld. In de plaats van de eigen aangifte, die evenmin aanvaard werd (tenzij men haar vrijwillig wilde doen), trad nu een tamelijk ingewikkeld systeem van bepalingen ter beoordeling van iemands materiële welstand, waarmee ik U verder niet lastig zal vallen. In 1855 was de raad met de herziening van het belastingstelsel gereed; in 1856 waren ook de bedenkingen der hogere autoriteiten, Gedeputeerde Staten en de Landsregering, overwonnen.

De gemeente is tenslotte ook zelf als ondernemer opgetreden. Reeds in het laatst van 1851 werd de oprichting ener gasfabriek overwogen, en toen daartoe besloten was, zou zij door de gemeente zelf gesticht en geëxploiteerd worden. Dit was een afwijking van de gewone gang van zaken, die meebracht, dat een particuliere maatschappij, veelal met Engels kapitaal, iets dergelijks ondernam. Groningen volgde hier het voorbeeld van Leiden, waar de gasfabriek eveneens zuiver gemeentelijk was. Later zijn ook de meeste particuliere gasfabrieken door de gemeenten overgenomen, doch in 1851 was de stichting en exploitatie door de gemeente zelf nog een uit-

zondering. Voor de gemeente Groningen is het een moeilijke onderneming geweest, die aanvankelijk allerlei teleurstelling opleverde. Zo bleek op een bepaald ogenblik, dat een bedrag van f 100.000.—, voor die tijd een enorme som, gesuppleerd moest worden. Doch de toenmalige bestuurders hebben doorgezet en op den duur heeft deze onderneming, die oorspronkelijk niets anders beoogde dan de bestaande openbare en particuliere olieverlichting door gas te vervangen, behoorlijke baten voor de gemeentelijke schatkist afgeworpen. Van dit vooruitzicht bleken reeds de burgers overtuigd, die in 1854, in grote getale, een adresbeweging tegen de hoofdelijke omslag op touw hadden gezet en waarbij op de gasfabriek als winstgevend object voor de gemeente gewezen werd. Voor het overige wisten deze burgers weinig positiefs ter vervanging van de hoofdelijke omslag naar voren te brengen. Behalve een belasting op „kunstwijn” stelden zij voor de eigendommen der gemeente (in beklemrechtelijke zin), die weinig rente gaven, te verkopen en van de opbrengst enige leningen af te lossen, waarvan $4\frac{1}{2}\%$ rente betaald moest worden. De raad heeft dit adres ter zijde gelegd.

In de voorbereidende werkzaamheden voor de stichting der gasfabriek heeft een der oprichters der jubilerende vereniging groot aandeel gehad: wederom W. J. Roelfsema, die vervolgens werd opgenomen in de raadscommissie, die de gasfabriek voor de gemeente beheerde.

Aan het nieuwe gemeentebestuur van 1851 komt de lof toe met vooruitziende blik begrepen te hebben, dat er op het gebied der algemene nutsbedrijven voor de gemeenten een taak was weggelegd.

Nadat ik in het voorafgaande de toestand, kort na het midden der vorige eeuw, van groot- en kleinhandel, van scheepvaart en scheepsbouw met U heb nagegaan, verschillende nijverheidsondernemingen en de toestand der arbeidende klasse heb behandeld, en tenslotte de vraag heb besproken wat de overheid van provincie en gemeente voor of in verband met het bedrijfsleven verricht heeft, zou ik nu nog gaarne een

kort woord tot het bestuur der jubilerende vereniging willen richten.

Allereerst natuurlijk een woord van hartelijke gelukwens, maar ook, met bescheidenheid, een woord mij zelf betreffend.

Toen U, mijne heren, in Januari j.l. tot mij de vraag richtte of ik bij deze plechtige herdenking een voordracht wilde houden, was het oorspronkelijk Uw wens geweest dat ik een veel ruimer tijdperk dan de jaren kort na 1850 zou behandelen. Nadat ik geantwoord had, dat mijn kennis daartoe ontoereikend was, heeft U genoeg genomen met mijn voorstel, slechts de jaren te bespreken, waarin Uw vereniging met haar werkzaamheden begonnen was. Ik wil U daarvoor nog eens vriendelijk danken, doch tevens verklaren dat het onderwerp mij dusdanig geboeid heeft, dat ik, voorzover mijn ambtswerk dat toelaat, er naar zal streven het Groningse bedrijfsleven ook in de gehele tweede helft der vorige eeuw en het begin der 20e eeuw te leren kennen. Aldus hoop ik een bijdrage te leveren tot de zo merkwaardige nieuwere en nieuwste geschiedenis onzer stad, die nog betrekkelijk weinig beoefenaars telt. Dat ik daarbij veelvuldig met de werkzaamheden Uwer vereniging in aanraking zal komen, zal mij een bijzonder genoegen zijn.

H. P. COSTER

HEDEN EN TOEKOMST VAN INDUSTRIE EN HANDEL VAN GRONINGEN¹⁾

Het heden ontstaat uit het verleden en wanneer wij het heden goed willen verstaan, moeten wij de historische ontwikkeling kennen.

Wanneer wij de provincie Groningen aldus in haar ontstaan en ontwikkeling beschouwen, zien wij uit een woestenij van een hoogveengebied en uit door de zee overstroomd land in de loop der eeuwen door noeste arbeid een bloeiende provincie met vruchtbaar land ontstaan.

Met recht geldt voor het Groninger land, hetgeen de dichter Groenewegen heeft gezegd:

„Waar eens de zeemeeuw vloog, in d'eenzaamheid verloren;
De roerdomp uit den poel, zijn somb'ren toon deed hooren;
De zee haar golvend schuim, deed bruisen op het zand,
Of smoorde in 'twieg'lend riet, is thans ons vaderland!
O, Grond, door noeste vlijt, ontwoekerd aan de golven,
Door onze vad'ren eens uit poel en slijk gedolven;
Schonk God elk volk een grond, U schiep ons eigen hand
Gij zijt ons eigendom, geheiligd Vaderland!

De provincie Groningen bestond in vroegere eeuwen in hoofdzaak uit een Noordelijk zeekleigebied, ingesneden door talrijke zee-armen, waar in de 12e en 13e eeuw grote overstromingen plaats vonden. Bovendien loosde het Drentse landschap met talloze riviertjes zijn water in dit gebied. Aan dit kleigebied grensde Zuid-westelijk en Zuid-oostelijk een hoogveengebied, omsloten door een gordel van laagveenmoerassen, waarvan het Paterwoldse, het Leekster, het Foxholster en het Zuidlaarder Meer nog de blijvende monumenten zijn.

¹⁾ Voordracht gehouden in de Aula van de Rijksuniversiteit te Groningen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de „Vereeniging van Handelaren" te Groningen op Vrijdag 28 Maart 1947.

Door het vestigen van waterschappen en het aanleggen van dijken, alsmede door aanslibbing en inpoldering is het kleigebied geworden tot wat het nu is.

In vorige eeuwen had de geestelijkheid van de kloosters grote invloed op deze gang van zaken.

Zo lezen wij in het proefschrift van Dr. W. J. Wieringa „Het Aduarder Zijlvest in het Ommelanden Waterschapswezen” (Groningen 1946), hoe het Aduarder Klooster niet alleen door geestelijke, maar ook door maatschappelijke bezigheden, van grote invloed is geweest op de ontwikkeling van de Ommelanden, speciaal het Westerkwartier.

Uiteraard was een dergelijk klooster er op uit zijn landerijen in cultuur te brengen; het had dus tevens een groot belang bij een behoorlijke toestand van de waterstaat.

Turfgraven was ook een der bezigheden van de kloosterlingen. In 1262 kochten de abt en het convent van Aduard van de ingezetenen van Zuidlaren de venen en weiden ten Oosten van de Hunze om daar turf te graven.

Doch ook de handel had hun daadwerkelijke belangstelling.

Bisschop Henricus van Vianden van Utrecht verleende in 1250 aan de abt van Aduard verlof om handel te drijven in zijn gehele bisdom en speciaal in Groningen. Deze kreeg voor zijn lekebroeders vergunning voor het vervoeren van hout, turf en vee. Dat ook buitenlandse kooplieden toen reeds deze streken bezochten blijkt uit een brief van de raad van Hamburg van 1346, waarin deze de abt van Aduard verzocht, de kooplieden uit Hamburg, die in de Ommelanden vertoefden, onder zijne bescherming te nemen.

Een wel zeer bijzondere ontwikkeling hebben de veenstreken doorgemaakt. Deze bestonden vóór het midden van de 16e eeuw in hoofdzaak uit dorre heide met weinig bos, doorstroomd door enkele riviertjes, veelal A (= water) genoemd. Bewoners waren er weinig, wel trof men in de nabijheid hier en daar kloosters aan, zoals Heiligerlee, in ter Apel, te Midwolda, te Essen en te Aduard.

In het midden van de 16e eeuw is men met de ontginning

van het Westerkwartier begonnen, waaraan de plaatsen Zevenhuizen en de Leek hun ontstaan te danken hebben. Daarop is de ontginning van de eigenlijke „veenkolonien” begonnen, welke aanvankelijk geschiedde door combinaties van ondernemers: Utrechtse heren bij Foxhol en Friezen bij de Pekela. Nadat deze in financiële moeilijkheden waren geraakt, nam de stad Groningen hun zaken over en wist ze in betere banen te leiden. Voor de verdere ontginning deed zij vervolgens een beroep op de z.g. Compagnieën van kapitaalkrachtige personen, wier namen in de door hen afgeveende gebieden zijn blijven voortleven: Borgercompagnie (1647), Tripscompagnie (1648). Nadat in 1637 het riviertje de Ae in een kanaal van Veendam naar Zuidbroek was omgezet ving een paar jaar later een ondernemend koopman, Adriaen Geerts Wildervanck, de streek ten Zuiden van Veendam tot het tegenwoordige Bareveld aan om te ontginnen. Veel heeft Wildervanck voor de ontwikkeling en verdere bloei van deze streek gedaan. Hij stichtte scholen en kerken. Een steen in de muur van de kerk te Wildervanck wijst het graf aan van deze grondlegger, met het volgende opschrift:

„Hier rust A. Wildervanck,
Die een van beide kercken,
Die hier ter eere Gods,
Gesticht door zijne werken,
Volveerdig heeft beleefd,
Besloten door een steen.
De naam van Wildervanck
Blijft eeuwig in het veen.”

Later is de stad Groningen in 1764 aangevangen van Bareveld naar Ter Apel het Stadskanaal te graven, waarna de omliggende streken ontgonnen werden.

De stad Groningen trok in de loop der eeuwen vele voordelen van haar bemoeiingen in de vorm van bruggelden en van rechten op land en op afgevoerde turf, terwijl alle transport en verkeer steeds over Groningen geleid werden. Zo is de stad Groningen altijd het verkeerscentrum gebleven,

eerst door de kanalen, daarna door de spoorwegen en thans nog door de zeer talrijke autobuslijnen.

Tegenover de rechten van de stad Groningen stonden echter ook vele plichten. De stad heeft vele werken aangelegd voor de ontwikkeling van door haar beïnvloede streken en tevens ordonnantiën uitgevaardigd, om orde te scheppen en recht uit te oefenen. Het spreekt vanzelf, dat dit beheer dikwijls een bron is geweest van meningsverschil tussen de stadsbestuurders en de bewoners van deze gebieden, maar het heeft zeker ook zijn goede zijde gehad.

De bemoeiingen, die de stad Groningen in de loop der eeuwen met het omringende platteland heeft gehad, hebben vanzelf er toe geleid, dat de stad een centrum geworden is voor de provincie. Deze situatie is nog geaccentueerd, doordat wegen werden aangelegd naar de stad, dat kanalen werden gegraven om de turf af te voeren alsmede in latere tijden de landbouw- en landbouwindustrieproducten.

De stad Groningen was het eindpunt van de spoorweg van uit het Zuiden, vandaar uit werden de spoorlijnen naar de verschillende delen van de provincie geprojecteerd. Geen wonder, dat de stad als het ware het midden werd van een spinneweb, dat zich over de gehele provincie en zelfs daarbuiten uitbreidt. Het autoverkeer nam een gedeelte van de taak der schippers en der spoorwegen over. Het moderne verkeer eist snelle verplaatsing van goederen en personen en zo zien wij de vrachtauto en de autobus op onze wegen verschijnen en zich vermenigvuldigen van en naar het centrum, de stad Groningen.

Onder leiding van Prof. W. E. Boerman van de Economische Hogeschool te Rotterdam is enige jaren geleden een kaart gemaakt van alle autobuslijnen in Nederland. De autodiensten zijn daarop door lijnen aangegeven. Wanneer wij deze kaart zien, vormt de provincie Groningen en daarbij aansluitend het Oostelijk gedeelte van Friesland en geheel Drenthe een donkere vlek van aaneengesloten lijnen met de stad als centrum.

Bezochten wij vóór deze oorlog op een Zondagmiddag de Oostersingel, dan werd ons oog getroffen door de talrijke autobussen, die uit de gehele provincie, maar ook uit de omgeving van Drachten, Dokkum en het Zuiden van Drenthe kwamen om bezoekers voor de patiënten van het Prov. Stads-Academisch Ziekenhuis te brengen. Een bewijs, dat de stad ook op andere gebieden dan die van handel en industrie, n.l. dat op dat van de volksgezondheid een belangrijke plaats inneemt.

Uit deze voorbeelden blijkt wel heel duidelijk, welk een centrum de stad Groningen is voor het gehele Noorden. Ten slotte hebben wij onder de rook van de stad een vliegveld zien verrijzen, dat in staat stelt van Groningen uit alle delen van de wereld te bereiken. Bovendien kan dit vliegveld van groot belang worden door het transport van speciale producten van land- en tuinbouw, die in bepaalde tijden als primeurs dit kostbare maar vlugge transport kunnen dragen.

Wanneer wij aldus provincie en stad door stoere arbeid gedurende eeuwen zien groeien tot wat ze nu zijn, dan kunnen wij thans overgaan om de toestand op te nemen na de grootste wereldoorlog, die de geschiedenis heeft gekend. Deze toestand is niet opwekkend. Hier en daar zijn fabrieksinstallaties weggevoerd of wel zijn sommige installaties verouderd ten opzichte van de technische ontwikkeling der laatste zes jaren. Er is gebrek aan materialen voor herstel en bouw van uitbreidingen of van nieuwe fabrieken. Onder de gehele mensheid is een onrust, die haakt naar verandering. Ten gevolge daarvan ziet men een sterke wisseling van personeel en een verplaatsing naar posities, waar het dikwijls uit de aard van zijn opleiding en ervaring niet thuis behoort. Ook het gebrek aan en de daarmee gepaard gaande duurte van kleding, meubilair, huisvesting doet een sterk verlangen, soms overgaande in ontevredenheid, ontstaan naar het oude welvaartspeil van vóór de oorlog, dat lang op zich laat wachten en mogelijk nooit zal komen.

Sterke regeringsbemoeiing met het gehele bedrijfsleven, het-

welk, hoewel min of meer noodzakelijk geoordeeld, toch een sterke rem is voor het opnieuw op gang brengen van het bedrijfsleven. Schaarste aan materialen, grondstoffen, kolen en transportmiddelen, hoge belastingen en heffingen, die zelfs dreigen de liquiditeit der bedrijven in gevaar te brengen. Gij kent ze allen deze ongunstige factoren. Echter leert de historie, dat uit elke revolutie, elke oorlog, elke chaos weer iets goeds te voorschijn komt, dat men voordien nog niet had gekend. In de eerste plaats prikkelt armoede en gebrek tot groter energieontwikkeling. Dit is een groot voordeel, dat wij in Nederland hebben ten opzichte van landen, bijv. Zwitserland en Zweden, die buiten de oorlog bleven. Ik ben overtuigd, dat onze jeugd van thans meer energie zal ontwikkelen dan die welke in de oorlog 1914—1918 opgegroeid is, toen wij ook als neutrale staat een welvaartsperiode meemaakten. Er zijn ook gunstige tekenen, die ons weer moed geven en dagelijks ons élan om flink aan te pakken doen versterken. Het spoedig herstel van de spoorwegen, de vrijwillige Zondagsarbeid van de mijnarbeiders, de Delftse studenten, die door kolengebrek aan de Technische Hogeschool tijdelijk werkloos, zich beschikbaar stelden voor het werk in de mijnen. Er zijn meer gunstige tekenen. Laten wij vooral op deze letten, dan zullen wij zeker de kracht vinden de moeilijkheden te overwinnen. Onze ondernemers vliegen uit naar alle werelddelen, overal worden oude relaties hersteld en nieuwe aangeknoopt. Plannen verrijzen voor nieuwe ondernemingen, hier en in andere landen. De wereld is kleiner geworden. Huis en haard geven niet meer die sterke band, die afscheid van familie en huisgezin remde. Men staat klaar om in de gehele wereld de kansen te grijpen, die zich voordoen. Er is vraag naar Nederlandse deskundigen in het buitenland, waaruit blijkt, hoe goed onze scholing van wetenschappelijke- en vakarbeiders was. Het geroep om herziening en vernieuwing van het onderwijs moge dan ook zeker niet leiden tot minder degelijkheid, maar uitsluitend beperkt blijven om een betere specialisatie na nauwkeurige en juiste beroepskeuze te verkrijgen en daarnaast ons te ontdoen van de over-

bodige ballast. Er zal voorts bij het vaststellen van verhoudingen van loon- en salarisschalen gelet moeten worden, dat deze in voldoende mate de lust prikkelen om door studie en oefening een hogere plaats op de arbeidsladder te bereiken. Dit is noodzakelijk om ons gehele productieproces op een hoger niveau te brengen en te houden en een onvermijdelijke eis voor het handhaven van de door ons volk verlangde levensstandaard.

Wanneer wij thans de positie van onze industrieën nagaan, kan niet anders gezegd worden, dan dat deze gunstig is, wat de toekomstmogelijkheden voor de afzet van producten betreft. Bij het volledig herstel van de aardappelcultuur, zullen de aardappelmeelfabrieken weer op den duur op volle capaciteit kunnen werken. De fabrieken zullen nog verder moeten gaan in de richting van de fabricage van derivaten om de afzetbasis van het aardappelmeel, het hoofdproduct, te verbreden en stabiel te maken. De laatste jaren zijn weer nieuwe mogelijkheden naar voren gekomen, zoals het geoxydeerd aardappelmeel, dat voor sommige toepassingen in de textielindustrie bijzonder geschikt is, terwijl het ook in verschillende takken van de levensmiddelenindustrie wordt gebruikt, o.a. kan dit meel volledig maizena vervangen bij het maken van vla en puddingen.

Nu de maisimport door het gebrek aan deviezen beperkt is, zou bij onvoldoende export van aardappelmeel dit voor een gedeelte tot geoxydeerd meel kunnen worden omgezet ter vervanging van maizena. Het vooroorlogs gebruik wordt geschat op 10.000 ton, d.i. 7,4 % van de gemiddelde productie van aardappelmeel over de jaren 1930—1938. Andere nieuwe producten uit aardappelmeel zijn de kunststof, een soort kunsthoorn, die tot knopen kan verwerkt worden, en een soort koffie of koffiesurrogaat, dat uit de afgewerkte vezels kan worden bereid. Op dit gebied is sterke vooruitgang in het researchwerk te constateren. Een der laatste uitingen daarvan is de Aardappelmeel-Studiecommissie, die werkt onder de au-

spiciën van de Landbouw Nijverheids-Organisatie voor toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek.

Een vraagstuk, dat om oplossing vraagt en waarvoor reeds belangrijke vorderingen zijn verkregen, is de terugwinning van eiwit uit het aardappelvruchtwater. Het is mogelijk om een groot gedeelte van het eiwit te winnen door precipitatie uit het vruchtwater. Volgens het Heronprocédé kan een bestaande aardappelmeelfabriek met enige wijziging der installatie zonder nacampagne de dubbele hoeveelheid aardappelen verwerken, voor de helft tot aardappelmeel en voor de helft tot veevoeder met een hoog eiwitgehalte. Reeds een tweetal fabrieken passen dit procédé gedeeltelijk toe, maar het verdient aanbeveling dit vraagstuk, vooral ook in verband met het gebrek aan deviezen voor de invoer van veevoeder, de onbeperkte aardappelverbouw en ten slotte de verontreiniging der kanalen, in groter verband te bestuderen en tot oplossing te brengen.

Ten slotte meen ik te moeten wijzen op het belang van het conserveren van de aardappel, bijv. in de vorm van aardappelvlokken, maar ook is het wellicht met de buitengewoon snelle ontwikkeling van de wetenschap geen fantastisch denkbeeld meer, dat men zou trachten de aardappel voor lange tijd te conserveren. Men zou dan de aardappelmeelcampagne tot een jaarproductie kunnen maken, het gehele jaar aardappelen kunnen exporteren en misoogsten kunnen overbruggen. De resultaten, verkregen met het conserveren van fruit, kunnen hier mogelijk de weg wijzen.

De strocartonindustrie, die een capaciteit heeft van 360.000 ton carton per jaar, is na de bevrijding weer gestart. Hierbij mag gewezen worden op de vergrote belangstelling, die het stro gekregen heeft als bron voor vezelstof. Dit is het gevolg van researchwerk op het gebied van nieuwe toepassingen, maar ook het gevolg van de houtpositie. De houtvezel kan met minder chemicaliën en eenvoudiger bewerking tot cellulose gemaakt worden, terwijl zij ook wat langer is dan de strovezel. De strovezel is daardoor duurder en staat ten achter bij de papierfabricage. De grote behoefte aan hout voor herstel- en nieuw-

bouw, voor meubelen en alle mogelijke andere doeleinden, stelt hoge eisen aan de beperkte houtstand, terwijl er ook gebrek is aan arbeiders voor het hakken. Bovendien is het nuttiger het hout voor duurzame doeleinden te gebruiken dan voor de fabricage van cellulose voor papier, waarbij het hout grotendeels verloren gaat. Stro vereist meer chemicaliën en een groter volumen aan installaties om verwerkt te worden tot cellulose. Terwijl de strovezel dus achterstond bij de houtvezel, treedt thans het grote voordeel van een jaarlijkse stro-oogst ten opzichte van de gedunde houtstand, die niet zo snel kan aangevuld worden, meer op de voorgrond. Het Nederlands Proefstation voor Stroverwerking te Groningen heeft baanbrekend werk verricht op het gebied van nieuwe toepassingen van stroverwerking. Eerst verrichtte het een fundamenteel onderzoek naar de samenstelling van stro. Daarna werkte het een methode uit om stro als grondstof te gebruiken voor krantenpapier, waarvan in Nederland 80.000 tot 90.000 ton per jaar wordt gebruikt. Verder slaagde men er in een sterke cellulose uit stro te bereiden voor de fabricage van pakpapier. De Algemene Kunstzijde Unie te Arnhem bouwde in de oorlog fabrieken ter verwerking van de strovezel tot celvezel voor de textielindustrie. Een ander probleem, dat door het Proefstation werd bestudeerd is de versuikering van stro tot suiker, die als veevoeder kan dienen of vergist kan worden tot hoogwaardige voedergist. Stro is moeilijk verteerbaar door omsluiting van de cellulose met moeilijk verteerbare incrustaties. Breekt men het stroweefsel af met chemicaliën, dan blijkt, dat de aldus verkregen stro-voeder-cellulose een grote verteerbaarheid heeft, welke die van zetmeel nabij komt. Proeven over de verteerbaarheid van deze voeder-cellulose zijn met zeer gunstig resultaat genomen in het Microbiologisch Laboratorium van Prof. Kluyver te Delft. Ook is het mogelijk door het stro in z.g. „trilmolens” te malen een grote verteerbaarheid van het stro te verkrijgen.

Nieuwe perspectieven hebben zich op het gebied van toepassingen van stro geopend. Sommigen, zoals die van het ge-

bruik van stro voor de fabricage van bouwplaten, zijn tot werkelijkheid geworden.

Reeds in 1912 is er op instigatie van een Staatscommissie voor het onderzoek naar de meest doelmatige en minst kostbare methode tot zuivering van het afvalwater van strocarton- en aardappelmeelfabrieken, bij de N.V. Carton- en Papierfabriek v/h W. A. Scholten te Sappemeer een installatie voor biologische reiniging van strocarton-afvalwater tot stand gekomen, waarbij het door gisting ontstane methaangas werd opgevangen. In later jaren is deze installatie bij gebrek aan toepassing van het gas in verval geraakt. Toen na het uitbreken van de oorlog het autotransport gebrek had aan benzine, kwam het belang van methaangas als krachtbron voor het autoverkeer naar voren. De Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie en het Proefstation voor Stroverwerking verzochten de financiële medewerking van het Provinciaal Bestuur van Groningen voor het uitwerken van een plan tot het op grote schaal winnen van methaangas. De Carton- en Papierfabriek v/h W. A. Scholten te Sappemeer en de Coöperatieve Strocartonfabriek „De Eendracht” te Appingedam richtten installaties in voor de methaanwinning. Het actieve Provinciaal Bestuur bleek bereid een proefinstallatie te Hoogkerk te bekostigen, waarbij ervaring werd opgedaan, die leidde tot verbetering der installatie. Als men rekent, dat de cartonfabrieken zoveel afvalwater leveren, dat per jaar 19 miljoen m³ methaangas geproduceerd kan worden, meer dan al het lichtgas, dat in de Groningse gasfabrieken in één jaar wordt geproduceerd, terwijl methaangas de dubbele verbrandingswaarde van lichtgas heeft, dan zal het duidelijk zijn, dat de methaanwinning ook na de oorlog de volle aandacht verdient. Men kan het gebruiken voor auto- en spoorwegtractie met beperkte radius, voor het stoken van ovens, als lichtgas en als grondstof voor de chemische industrie. Het streven van de cartonindustrie zal gericht zijn om een juiste taakverdeling in te voeren ten opzichte van het maken van bepaalde maten, qualiteiten en gevarieerde producten van carton. Aldus zal elke

cartonfabriek zich kunnen specialiseren en zonder arbeids- en kostenvierlies op volle kracht aan zijn speciale producten werken, waarmee de gehele industrie nog efficiënter zal kunnen werken. De grote behoefte aan carton, pakpapier en papier, mede het streven om steeds meer artikelen in verpakte vorm in de handel te brengen, opent voor deze industrie de beste mogelijkheden. —

In de oorlog werd een reorganisatie tot stand gebracht in het melkvervoer van de boerderij naar de fabriek. Kon vóór de oorlog elke boer zijn eigen zuivelfabriek kiezen, zodat de melk soms over grote afstanden vervoerd moest worden, door het gebrek aan benzine en auto's vond een herclassificatie van het vervoer plaats, die een belangrijke besparing gaf. Iedere boerderij leverde daarbij de melk aan de dichtstbijzijnde fabriek. Een tweede stap, die vrijwillig zal moeten geschieden, is de samensmelting van vele kleine zuivelfabrieken tot grotere bedrijven. Dit ligt in de gang van zaken opgesloten. Uit de boerderij groeide de kleine zuivelfabriek, uit de vele kleine fabrieken zullen een aantal grotere ontstaan. De positie, die de Nederlandse Zuivel inneemt ten opzichte van die van andere landen, dwingt ook naar de meest doelmatige verwerking van de wei tot caseïne en melksuiker. Het voorafgaande geldt echter nog meer voor Friesland dan voor Groningen.

Vóór de oorlog produceerde de provincie Groningen jaarlijks 19 miljoen kg vlas, die in hoofdzaak naar België werden uitgevoerd ter verwerking tot vlaslint. Er bestaat in de provincie slechts één fabriek te Appingedam, terwijl tijdens de oorlog een tweede fabriek te Orvelte in Drenthe in werking werd gesteld. Volledig uitgewerkte plannen voor de vestiging van een coöperatieve fabriek in Leens kwamen, mede door de oorlog, niet tot uitvoering. Met het oog op de in de crisis van 1930 plaats gevonden en in de toekomst te verwachten werkloosheid, zal aan de bouw van vlasfabrieken volle aandacht moeten worden besteed. Het platteland leverde altijd een bevolkingsoverschot op, dat op den duur niet meer door de stedelijke industrialisatie opgevangen kan worden. Waar thans

de vlasverbouw in verband met het arbeidsintensieve proces en het gebrek aan werkkrachten ten plattelande sterk is gereduceerd, zal dit vraagstuk eerst later aan de orde komen, mogelijk eerder dan men zal verwachten.

In verband met de slechte toestand van de tropische suikerindustrie, o.a. op Java, zal Nederland zeker behoefte hebben hier suiker te blijven produceren. Wij weten, dat de verbouw van suikerbieten eveneens een arbeidsintensief bedrijf is, hetgeen thans zijn bezwaren heeft in verband met het gebrek aan werkkrachten op het land. Men tracht daarin te voorzien door proefnemingen met bietenrooimachines, waarvan wij de resultaten zullen moeten afwachten.

Doch dit gebrek aan arbeiders is tijdelijk. Men constateerde vóór de oorlog, dat de bevolking van Nederland per jaar met 100.000 personen toenam. In 1946 werden 263.000 kinderen geboren, doch afgezien van dit recordjaar, neemt men aan, dat de bevolking van Nederland per jaar met 150.000 personen zal toenemen en dat als gevolg daarvan ons land over 10 jaren 500.000 werklozen zal tellen. Tegenover deze nuchtere feiten maken wij ons niet ongerust over gebrek aan werkkrachten, maar wel over gebrek aan werk. Er is maar één antwoord op dit vraagstuk n.l. meer industrialisatie en emigratie, misschien ook omzetting van landbouw in tuinbouw. Het zal een uiterst zware taak zijn door industrialisatie, door emigratie of door beiden te zamen, aan deze overbevolking nuttige arbeid te verschaffen. Sterk doorgevoerde industrialisatie zal alleen mogelijk zijn met industrieën, die grondstoffen invoeren en producten uitvoeren, maar men krijgt dan een industrieel apparaat, dat in tijden van wereldcrisis of oorlog buitengewoon gevoelig en zeer kwetsbaar is. Daarom zal men in de eerste plaats de uitbreiding der industrie moeten ter hand nemen op basis van de mogelijkheden, die onze provincie zelf biedt. Een industrie heeft machines en apparaten nodig.

Dat brengt ons op de machine-industrie. Deze is in een industrieel centrum ook nodig voor het onderhoud en het herstel van de machines. Groningen heeft een belangrijke

scheepsbouw, waarvoor de motoren grotendeels betrokken worden van Nederlandse fabrieken, maar ook uit het buitenland. Door voortgezet wetenschappelijk speurwerk zal de machine-industrie in Nederland er in slagen om alle nodige scheepsmotoren te maken. Wij kunnen er voor zorgen, dat alle Groningse kustvaarders met Nederlandse motoren worden uitgerust. Voor nieuwbouw en herstel is bovendien in Groningen plaats voor een grote machine-industrie. Deze zou gesticht kunnen worden door samenwerking van talrijke kleine bedrijven op dit gebied, die wij hier thans hebben, waarbij deze grote fabriek een aanmerkelijke steun zou zijn voor de kleine fabrieken in de fabricage en het werk van groter capaciteit.

Een tak van nijverheid, die ook onze aandacht vraagt, is die van de ambachtsman. Als voorbeeld noem ik U de smeden en wagenmakers. Deze nuttige personen zijn in het dorp onmisbaar voor het reparatiewerk der landbouwers. Het bleek nu, dat dit reparatiewerk veelal seizoenwerk is, waarbij in de winter werkloosheid bestond. Men kan de smid en de wagenmaker ten plattelande echter niet missen. Een oplossing van dit vraagstuk is met succes gevonden in de samenwerking. Zo verenigden de Drentse wagenmakers zich tot een coöperatie de Drewaco, waarbij de leden in de winter zich toeleggen op de fabricage van tuinmeubelen, kindermeubelen en speelgoed. Deze artikelen worden gekeurd en door een centrale verkooporganisatie verhandeld. Met succes werd dit stelsel ingevoerd en in stand gehouden. Grote bedragen werden omgezet en terwijl een wagenmaker voor zijn enige knecht in de winter soms geen werk had, heeft hij thans meerdere knechten aan de arbeid. Het ligt in het voornemen dit stelsel ook in de provincie Groningen in te voeren voor de wagenmakers en de smeden. De laatsten kunnen zich toeleggen op de fabricage en het monteren van eenvoudige landbouwmachines, waarvoor zij de onderdelen coöperatief kunnen inkopen. Aldus kan de bestaansbasis van de ambachtsman worden verbreed en versterkt.

Groningen ligt aan de zee en behalve voor het vraagstuk van Schiermonnikoog als vacantieoord voor de Groningers,

wordt onze aandacht gevraagd voor de visserij en de mosselcultuur.

De visserij wordt hoofdzakelijk uitgeoefend te Zoutkamp en te Termunten. In 1938 bedroeg het aantal schepen 120 en was de vangst van drogerijgarnalen 8.421.390 kg en die van consumptiegarnalen 87.270 kg. Naast die van garnalen heeft de vangst van bot en ansjovis enige betekenis. De zee kan men in verband met de aanwas van het product niet onbegrensd bevissen. Echter verdient deze visserij alle aandacht, opdat met de meest modern geoutilleerde schepen en een lonende en doeltreffende afzet van het product een hoger rendement verkregen kan worden.

In dit verband moge gewezen worden op het beperkte gebruik van consumptiegarnalen. Het gebruik daarvan kan per inwoner in Nederland geschat worden op 0,100 kg per persoon per jaar. Dit is bijzonder weinig, waar het een smakelijk eiwitrijk voedsel betreft. Het grootste gedeelte van de vangst van garnalen wordt gedroogd tot pluimveevoeder. Daarom is het van belang de Groningse visserij nader te bestuderen en te overwegen, door welke maatregelen het mogelijk zal zijn de menselijke consumptie van garnalen op te voeren door een betere distributie en door propaganda voor dit voedsel.

Het drogen van ansjovis tot pluimveevoeder doet tevens de vraag naar voren komen of door het vestigen van een visconservenfabriek de visserij niet gesteund zou worden om te komen tot een grotere welvaart.

Een ander probleem van de Wadden is de mosselcultuur, die in een slechte, gereduceerde staat verkeert. Uitbreiding van deze cultuur zou niet alleen een zeer waardevol volksvoedsel leveren, maar ook nuttig zijn voor de aanslibbing van land. Door de mosselcultuur worden namelijk de fijne kleideeltjes in grotere korrels omgezet, waardoor de aanslibbing van land zeer wordt bevorderd.

Een goed geoutilleerde vissersvloot, een doelmatige distributie, propaganda voor een gezond volksvoedsel in samenwerking met een visconservenindustrie alsmede een uitbreiding van de

mosselcultuur zullen zeker kunnen leiden tot grotere welvaart van het Gronings visserijbedrijf.

In het voorgaande heb ik U oppervlakkig tal van vraagstukken genoemd, die voor de verdere ontwikkeling van de nijverheid in onze provincie op het programma staan.

Deze vraagstukken kunnen alleen tot oplossing worden gebracht door nauwkeurige studie en wetenschappelijk onderzoek. Het is daarom een verheugend feit, dat men zich in Nederland bewust is, dat wetenschappelijk speurwerk naast ondernemerszin nodig is om te slagen. Om het wetenschappelijk speurwerk te bevorderen en krachtig ter hand te nemen, is in 1931 de wet ingevoerd ten doel hebbende het natuurwetenschappelijk onderzoek dienstbaar te maken aan de volkswelvaart. Aldus kwam de Centrale Organisatie voor toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek tot stand, die thans twee onderorganisaties heeft n.l. de Organisatie T.N.O. voor nijverheid, handel en verkeer en de Landbouw nijverheidsorganisatie T.N.O. Onder leiding van deze organisaties werken thans reeds 34 instituten, werkgroepen en commissies, allen arbeidend aan wetenschappelijk speurwerk ten bate van de ontwikkeling van het bedrijfsleven. Behalve aan het speurwerk wordt aandacht besteed aan technische voorlichting, waarbij de Regering het vestigen van meer nijverheidsconsulenten, in alle provinciën één, overweegt.

Bovendien zijn naast de bestaande Economisch-Technologische Instituten, thans nieuwe verschenen in die provinciën, waar zij nog niet waren. Behalve met het stimuleren van de uitbreiding der industrie door technische- en economische voorlichting, houden deze instituten zich bezig met sociaal-economisch onderzoek, mede voor de planologische diensten en de arbeidsbureaux. Tot deze taak behoort o.a. de documentatie van industrieterreinen, het sociaal-economisch onderzoek van gemeenten, het bestuderen van uitbreidingsplannen, het verzamelen en bestuderen van bevolkingscijfers in verband met mogelijke industrievestiging enz.

Hoe belangrijk dit werk is moge blijken uit de toenemende

mate, waarin de industrie in Nederland zich om voorlichting wendt tot deze instituten, waar zij haar bedrijven moet vestigen. Zij heeft dan onmiddellijk alle inlichtingen ter beschikking, over tal van onderwerpen zoals beschikbare gebouwen, industrieterreinen, hoeveelheid arbeiders, aanwas en samenstelling der bevolking, transportmogelijkheden te land en te water, onderwijsinrichtingen enz. Wetenschappelijk speurwerk, technische voorlichting, sociaal economisch onderzoek zullen mede de factoren zijn, die het bedrijfsleven in staat zullen stellen op efficiënte wijze onze nijverheid te doen groeien.

De handel verkeert thans in verband met de nog beperkte productie in een onbevredigende positie, maar het is duidelijk, dat deze met de dag beter zal worden met de stijging van de productie. De verbetering van het transport en verkeer zullen de handel weer tot een grotere mate van bedrijvigheid brengen. Ook voor de handel zijn vraagstukken aan de orde. Gewezen kan worden op de Tolunie, die Nederland met België en Luxemburg tot stand kan brengen. Indien als gevolg van deze samenwerking goederen vrij vervoerd kunnen worden over het gehele gebied dezer drie landen, opent dit gebied geheel nieuwe perspectieven voor de industrie, de handel en het transport. Daarmede worden voor alle bedrijven nieuwe gebieden van behoefte ontsloten. Het spreekt van zelf, dat met het wegnemen van de douanegrenzen men aan de andere zijde van de grens geen vacuum vindt, dat gevuld moet worden, maar wel zullen er overal nog behoeften te bevredigen zijn.

Daarnaast zal men zich rekenschap moeten geven, dat producten van de andere zijde van de grens thans ook ons zonder rechten kunnen bereiken. Een groot voordeel ontstaat voor het produceren en op de markt brengen van nieuwe producten. Het is mij uit ervaring bekend, dat het bijvoorbeeld in de pharmaceutische industrie dikwijls niet mogelijk is een nieuw geneesmiddel met uit de aard der zaak beperkte afzet te gaan fabriceren. De afzet in eigen land is te klein

voor de investering van een kostbare installatie, die in enige weken de jaaromzet kan produceren en dan voor het overige van het jaar renteloos staat. Deze verhouding heeft ook in andere bedrijven remmend gewerkt bij het invoeren van nieuwe projecten. In de Tolunie zal men daarentegen de productie en de omzet kunnen calculeren op de behoefte van 18 miljoen inwoners. Het zal nuttig zijn, dat het bedrijfsleven en de handel in het bijzonder zich thans reeds reenschap gaan geven, welke behoeften België en Luxemburg hebben en wat zij aan producten kunnen leveren, die nog in een bij ons bestaande behoefte voorzien.

Wanneer wij de toekomstige ontwikkeling van stad en provincie Groningen onder onze aandacht nemen, dan moeten wij ons allereerst realiseren, dat het platteland steeds een overschot aan bevolking leverde, dat in hoofdzaak afstroomde naar de stad. Hier moest het door toenemende industrialisatie een bestaan vinden. Aldus hebben wij het inwonertal van de stad snel zien groeien. In 1920 bedroeg dit getal 90.778 en in 1940 123.770 inwoners, een toename van 36,3 % in twintig jaren tijds.

Het is in de crisisjaren 1930—1935 gebleken, welk een groot bezwaar de opeenhoping van de industrie in een stad kan opleveren, indien door crisis grote werkloosheid ontstaat. Ook het opeenhopen van een grote arbeidersbevolking in dichte wijken geeft zijn moeilijkheden. Men heeft dan ook andere wegen ingeslagen en brengt niet meer in die mate als vroeger de arbeiders naar de industrie te zamen, maar brengt de industrie naar de arbeiders in de provincieplaatsen of op het platteland. Dit heeft het grote voordeel, dat de arbeider ruimer kan wonen en zijn vrije tijd in zijn tuin en of in de natuur kan doorbrengen. Aldus zal het ook gewenst zijn, dat de groei van het bedrijfsleven en wel speciaal die van de industrie op doelmatige wijze wordt geleid. De stad moet het centrum zijn, waar het centraal bestuur, de kantoren, de onderwijsinrichtingen, het culturele leven enz. zijn gehuisvest met mogelijk aan de rand van de stad een aantal klein-

industrieën, terwijl de groot-industrieën in de provincie gevestigd zijn. Bij de toename van de bevolking wordt de provincie Groningen dan één grote stad met de stad Groningen als city en de provincie als gebied van voorsteden en buitenwijken.

Opdat de stad haar functie van centrum goed zal kunnen vervullen, dienen in de eerste plaats de verkeerswegen verbeterd, verruimd en aangevuld te worden. Een grote autoweg van het Zuiden, doorgetrokken naar de Groningse haven Delfzijl; afwerking van het kanalenplan en een nieuw kanaal van Twente over Emmen naar Delfzijl; om de stad een grote autoringweg voor het doorgaand verkeer, waaraan zich de grossierspakhuizen en kantoren kunnen vestigen, alsmede de klein-industrieën. Aldus zal men de nauwe straten in het centrum der stad voor het verkeer kunnen ontlasten van de vele ladende en lossende vrachtauto's voor de grossierspakhuizen. Handhaving van het bestaande spoorwegnet is zeker noodzakelijk om het vestigen van nieuwe industrieën te bevorderen.

Bovendien is het van groot belang, dat de stad Groningen de schakel wordt tussen overig Nederland en Scandinavië. Dit zal kunnen door het spoorwegverkeer in plaats van over Oldenzaal en door Duitsland over Groningen te leiden en tevens door een verdere ontwikkeling van de haven Delfzijl. Dat ook de Universiteit in deze de geest der tijden verstaat, moge blijken uit de juist plaats gevonden benoeming van een lector in de Scandinavische talen aan deze Universiteit. Bij het maken en het tot stand brengen van diverse ondergeschikte plannen zal men goed doen een goed gefundeerd ruim verkeersplan voor stad en provincie te ontwerpen en volgens dit plan te werken. De vraag „Wat zal de toekomst brengen?” mag niet met een vraagteken beantwoord worden. Liever zou ik zeggen: „De toekomst zal zijn, zoals wij die wensen en zoals wij die volgens onze plannen maken”. Het is duidelijk, dat men afhankelijk is van invloedrijke factoren in deze grote wereld, welke factoren wij in het kleine

gedeelte van de aardbol, dat de provincie Groningen is, niet kunnen beheersen. Echter moet men daarom niet terugdeinzen om zelf de hand aan de ploeg te slaan, teneinde te trachten datgene te bereiken, dat men zich heeft voorgesteld. Een bloeiende provincie toch is een krachtige pijler van het landsgebouw. In de eerste plaats zal het nodig zijn dat belemmeringen in eigen land worden opgeheven. Ik behoef over deze belemmeringen niet uit te weiden. Gij ontmoet ze dagelijks in allerlei schakeringen in Uw eigen bedrijf of omgeving. Echter wil ik gaarne nog de aandacht vragen voor een ander aspect in de ontwikkeling. In het algemeen is het bedrijfsapparaat zeer ingewikkeld en stelt hoge eisen aan de beheerders. Daardoor ontbreekt het dikwijls aan tijd en gelegenheid om studie te maken en gegevens te verzamelen, die nodig zijn voor de toekomstige ontwikkeling van de bedrijven of groepen van het bedrijfsleven. In dit geval is het gewenst, dat organen worden geschapen of in stand gehouden, die het speurwerk op dit gebied kunnen verrichten. Deze organen verzamelen en rangschikken de gegevens, die nodig zijn voor het nemen van besluiten in zake de toekomstige ontwikkeling van het bedrijfsleven. Deze organen moeten de steun en zo mogelijk de leiding ontvangen van het bedrijfsleven, want het zijn de bedrijven, die de problemen naar voren moeten brengen en met ervaring de oplossing ervan steunen. Een nauw contact is nodig, opdat de verdere ontwikkeling van het bedrijfsleven zelf zal uitgaan en niet van andere zijde kan worden opgedrongen.

In het voorgaande heb ik tal van problemen voor U aangeroerd, die van belang zijn voor handel en industrie in deze stad en provincie. Ik ben er mij van bewust vluchtig en onvolledig te zijn geweest, doch ik heb U op deze feestdag niet willen vermoeien met cijfers en tabellen. De moeilijkheden zijn zóvele, de vraagstukken zó belangrijk, dat alleen samenwerking van alle betrokkenen de beste oplossing kan brengen. Laten dan bedrijfsleven, overheid en wetenschap elkander de hand reiken om in loyale samenwerking te be-

reiken, wat wij ons allen voorstellen. Op het kleine stukje grond van de aardbol, waar eens de zeemeeuw vloog, de roerdomp uit de poel zijn somb'ren toon liet horen, past thans in deze feestelijke bijeenkomst een opwekkend woord. Tussen dit ver verleden en het heden ligt een lange weg.

Van die weg heeft de Vereniging van Handelaren het eindgedeelte afgelegd en zij maakt zich op deze dag gereed haar weg te vervolgen. Het 100-jarig bestaan Uwer Vereniging wordt gelukkig in vrijheid herdacht, maar toch in zeer zware tijden, waarin de leden op hun weg naar de toekomst grote moeilijkheden zullen hebben te overwinnen. Het aantrekkelijke van deze tijd is, dat er vele problemen zijn, welke oplossing bij een groot aantal tot succes kan leiden, vooral indien zij op de juiste en krachtige wijze worden aangevat. Waar de taak individueel te zwaar wordt, spant men te zamen in de boezem Uwer Vereniging.

Moge dan bij het herdenken van het tweede eeuwfeest Uwer Vereniging, over 100 jaar, van deze plaats geconstateerd kunnen worden, dat de leden van de Vereniging van Handelaren van 1947 een open oog hebben gehad voor de ontwikkeling van de handel in dit gewest en de talrijke moeilijkheden van de na-oorlogse tijd in samenwerking met overheid en wetenschap en in grote eensgezindheid onderling wisten te overwinnen. Bij de oproep van Uw Bestuur om moedig voorwaarts te gaan, mogen mijne beste wensen U vergezellen.

Ik heb gezegd.

D. VAN OS

BIJ DE HERDENKING
VAN ADRIAAN GEERTS WILDERVANCK
1647—1947

Het is zeker nog niet eerder voorgevallen, dat in de Groningse Volksalmanak een op uiterst oppervlakkige wijze behandeld onderwerp werd opgenomen, waarvan zelfs het archiefonderzoek nog niet is beeindigd. Het schijnt daarom geoorloofd deze Unvollendete, geschreven op verzoek van de redactie van dit jaarboekje, vergezeld te laten gaan van een uitvoerige toelichting.

De aanleiding tot de Wildervanck-onderzoekingen was zeer simpel. Professor Mr. A. S. de Blécourt, kleinzoon van notaris Jan de Blécourt en Anna Siberdina Wichers Wildervanck, vroeg in 1933 „slechts” naar het genealogische verband tussen enige met name genoemde personen, die de naam Wildervanck droegen. Toen het verband kon worden aangetoond, was intussen een op akten gefundeerde genealogie van dat geslacht grotendeels gereed gekomen. Vervolgens werd besloten het werk te completeren zonder te vervallen in de geschiedenis van Adriaan Geerts Wildervanck, de grote ontginner der venen in de 17e eeuw, de grondlegger van de dorpen Veendam en Wildervank. Bij volkomen gebrek aan archivalia zou het immers een onmogelijke taak zijn hiervan iets te maken. Buitendien, de geschiedenis der Ommelanden, met borgen en heerden, met jonkers en eigenerfden, was verlokkelender dan die van een veenmoeras. Hoe groot was de vergissing!

De voor genealogisch doel bijeen gebrachte notities bleken tenslotte nog zoveel stof te bevatten van belang voor de geschiedenis van de genoemde dorpen, dat het, tegen de oorspronkelijke bedoeling in, toch kwam tot een artikel, dat werd opgenomen in de Groningse Volksalmanak 1941. Deze verhandeling heeft iets onbevredigends, omdat zij uitsluitend afbrekend is en buitendien omdat zij het weinige weg neemt, dat Veendam en Wildervank aan historische waarden meenden te bezitten.

Na deze publicatie bleven twee belangrijke vragen onbeantwoord:

- 1° Wat hebben de kinderen van Adriaan Geerts, Gerhard en Tobia, gedaan met vaders nalatenschap?
- 2° Had de dochter, gehuwd met Ds. Nicolaas Waker, ook nakomelingen en hoe hebben die descendenten hun erfdeel gebruikt?

Steekproeven brachten aan het licht dat de verdeling der erfenis wel zou zijn te reconstrueren. Het getal der nakomelingen in vrouwelijke linie bleek legio te zijn. Van de landcommandeur der ridderlijke Duitse Orde balije van Utrecht, wiens benoeming door de Koning(in) wordt bekrachtigd, tot de scheepsjager der veenkoloniën, vindt men het nageslacht van Adriaan Geerts in alle lagen der maatschappij vertegenwoordigd. Zo rijpte het plan de levensgeschiedenis van A. G. Wildervanck opnieuw te schrijven en de genealogie van zijn nageslacht uit te werken in alle liniën. In de plaats van het afbraakartikel zou een nieuwe waarde gesteld kunnen worden. De familie Wildervanck bleek onmiddellijk bereid te zijn een fondsje ter dekking van de eerste onkosten te stichten. Vervolgens verleende de gemeente Wildervanck haar onmisbare steun, zonder welke aan uitvoering der plannen niet gedacht zou kunnen worden.

Tal van omstandigheden hebben veroorzaakt, dat het werk niet als Gedenkboek 1647—1947 kon verschijnen. Gedurende de oorlogsjaren werden de belangrijkste bestanddelen van het Rijksarchief in Groningen geëvacueerd naar het Klooster ter Apel. Dat gaf jaren vertraging, doch ook een belangrijk voordeel. Bij die grote verplaatsing van archivalia werden zeer toevallig twee delen gevonden, die elkaar bleken aan te vullen. Een ervan was een authentiek afschrift van alle akten, die Adriaan Geerts bij zijn dood in 1661 naliet. De andere bleek processtukken te bevatten, waaronder kostprijsberekeningen der veenexploitatie door A. G. Wildervanck zelf. Mooier kon het al niet: honderd nieuwe uitgangspunten met

als eerste gevolg een wijziging der plannen. Was er reeds een dag bekend, waarop het gehele veencomplex in één hand kwam, er bleek ook een dag te zijn waarop het laatste restant van het grootgrondbezit wederom uiteen viel. Dit scherp af te bakenen tijdvak van ontginning in groot verband, 1647—1687, zou het onderwerp der geschiedschrijving moeten uitmaken. Herziening van de oorspronkelijke opzet betekende uitstel der publicatie.

Kort na de beëindiging van de oorlog vormde zich te Veendam een commissie ter herdenking van het feit dat Adriaan Geerts 17 Juni 1647 zijn eerste contract sloot en daarmee grote perspectieven opende voor de plaats. Op verzoek van die commissie werd op 26 Juni 1947 (nieuwe stijl), dat is door verandering van tijdrekening precies driehonderd jaren na 17 Juni 1647 (oude stijl) in de Nederlands Hervormde kerk te Veendam ongeveer het volgende medegedeeld:

Het is een moeilijke opdracht om in dertig minuten zestig veelbewogen jaren de revue te laten passeren. Dit heeft tot gevolg, dat geen der vele details, die de grote trekken zo aardig accentueren, kunnen worden genoemd. Het is daarbij noodzakelijk het reeds in druk verschenene als algemeen bekend te achten.

Adriaan Geerts treedt voor het eerst uit de duisternis van het verleden te voorschijn in 1630 bij zijn huwelijk met Grietien Jansen, alias Margaretha Hardenberg. De bruidegom was in 1605 geboren in de Oude Ebbingestraat „voor die poorte” en wel in het perceel no. 69, waarin nu het Vak-kledinghuis van de heer R. Hensen is gevestigd.

Adriaans vader en grootvader hadden daar achtereenvolgens een smederij. Er moet worden opgemerkt, dat de smid van toen moet worden vergeleken met een werktuigkundig ingenieur van nu. De familie behoorde tot de gezeten burgerij en haar leden kwamen in aanmerking voor benoeming in de stadsregering.

De bruid was mogelijk iets gefortuneerder en woonde in de Steentilstraat, waar haar vader „coopmanschappen van vlas, garen, linnen ende beddebuijen met den aencleeve van dien" dreef. Uit haar naaste familiekring kwamen later stadsregenten voort, o.a. het geslacht Wichers.

Adriaan Geerts was „schraver", wij zouden zeggen accountant of zaakwaarnemer. Uit honderden kleine passages doet hij zich kennen als uitermate levenslustig en voortvarend, als vasthoudend ook, maar tevens als grenzeloos overmoedig en brutaal. In 1635 werd hij solliciteur, dat is betaalmeester voor een legeronderdeel, tevens belast met de aankoop van het benodigde voor levensonderhoud. Net iets voor hem: veel avonturen en veel tussenhandel. Vanzelfsprekend was hij de enige, die kans zag solliciteur te worden van twee legeronderdelen. Daarnaast zien wij hem optreden als pachter van het raad- en wijnhuis te Groningen, als handelaar in sterke drank, ossen, pelswerken en olifantstanden. De laatsten werden betrokken van de Westindische Compagnie.

Op Zaterdagavond 28 October 1643 strandde bij ontstuimige zee het schip „De Oevelgunne" op de Boschplaat tussen Rottum en Schiermonnikoog. Het schip was op weg van Engeland naar Hamburg en vervoerde balen kostbaar laken. De boot brak en de lakens dreven rond. Tal van lieden kwamen de bemanning een handje helpen, maar ieder dacht het meest aan zich zelf. Het was namelijk een eeuwenoude gewoonte, dat de berger 1/3 deel van het geborgene als loon mocht behouden. Toen ontstonden moeilijkheden, want Adriaan Geerts, die agent was van de eigenaren, redeneerde anders. Het schip, zo beweerde hij, is wel gestrand, maar niet door de bemanning verlaten. De lading mag dus niet worden aangetast. Het werd een eindeloos proces, waarmee tenslotte de regering van Engeland en onze Staten-Generaal zich gingen bemoeien. De Engelsen wilden wel 1/3 van de lading afstaan om de zaak te beëindigen. Ondanks het besluit van zijn principalen procedeerde Adriaan Geerts voor eigen rekening door. In 1645 werd hij in hoger beroep in het

ongelijk gesteld en tot betaling van de onkosten en een flinke boete veroordeeld. Toch wist hij de zaak en dus ook de betaling nog slepende te houden tot na 1657. Een prestatie op zich zelf! Zonder verder van dit avontuur kennis te nemen moet worden vastgelegd, dat aan zijn zijde optraden als compagnons en als lakendeskundigen: Van Wullen, Krul, Spiel, Vlasbloem en Haykens. Het zijn mensen, die later zijn deelgenoten zijn in de ontginningswerken.

Het proces kostte veel geld en de solliciteurskas vertoonde in 1650 een tekort van bijna 9000 gulden.

Adriaan Geerts was er de man niet naar om bij de pakken te gaan neer zitten: hij vestigde zich te Pekela om daar de kunst van het turfgraven af te kijken. Veengraven was actueel in die dagen.

Omstreeks 1600 en reeds geruime tijd eerder ontstond in ons vaderland en aangrenzende gebieden een ontstellend tekort aan brandstoffen. De aanplant van bomen langs de Hollandse dijken en wegen kon de achterstand niet weg nemen. Reeds enige eeuwen werd in de randgebieden van de veencomplexen turf gegraven voor lokaal gebruik. De belangstelling voor de veengebieden was dus niet nieuw.

In 1599 begon in de provincie Groningen de georganiseerde ontginning van Winschoten uit. De aankoop van de gebieden leverde geen moeilijkheden op, want de veenmoerassen waren waardeloos. Het gebied, dat nu een belangrijk deel der gemeente Wildervank vormt, werd door het kerspel Zuidbroek per jaar verhuurd voor een hoeveelheid bier, die de kerspellieden op één avond samen opdronken.

De stad Groningen voerde bij de afgravingen de boventoon omdat de veengebieden in de door haar geregeerde gebieden lagen. Zij exploiteerde de venen bij Kropswolde, Hoogezand en Sappemeer en wist tenslotte ook de Pekelder venen te verwerven. Het zou te ver voeren om te verhalen hoe het kwam dat de Stad het centrale veengebied, waar nu de plaatsen Veendam en Wildervank liggen, niet in handen kreeg.

De ontginning bleek zeer lonend te zijn. In navolging van de Stad ontstonden vrijwel tegelijkertijd de Borgercompagnie, waarvan de deelhebbers bestonden uit burgers van de stad Groningen, en de Ommelander compagnie waarin de adel zich had verenigd. Daarnaast werkte Adriaan Geerts, die het geld gebruikte van de kleine man. De stadsregenten, met name de burgemeesters, ontveenden op eigen houtje. Zo zien wij dus in hoofdzaak alle stadgers standsgewijs als nijvere bijen over de venen uitzwermen.

Nu gaan wij eerst eens een kijkje nemen te Veendam op het terrein, dat nu Beneden-Oosterdiep heet, vóór de komst van Adriaan Geerts. Als hoger gelegen gedeelte van Muntendam heette het naar zijn ligging „Boven-Muntendam”. Met weidegebied langs de oevers van de Oude Ae moet het voor boeren wel enige aantrekkelijkheid hebben gehad. Het was in 1647 minstens een eeuw, doch stellig veel eerder bewoond van de weg naar Meeden af tot aan de tegenwoordige grens van Veendam en Wildervank bij het Middenverlaat toe. Oorspronkelijk was het een wegkolonie, een veenontginning, waarvan de afvoer per as geschiedde. Dat was uiterst primitief. Van Muntendam uit werd het ene bedrijfje naast het andere gelegd. Zij waren ongelijk van breedte en de weg die ze verbond ging langs de hoogten in het veen.

Het Oldambt, waartoe de Veenkoloniën oudtijds behoorden, bevond zich in deze periode in een weinig benijdenswaardige positie. Weliswaar was de succesvolle strijd tegen de verlandwaarts binnengedrongen Dollard reeds ingezet, doch bij alle daarvoor benodigde krachtsontplooiing bleef men de vijand — het zonder ophouden van het hoger gelegen Drente afvloeiende veenwater — ook in de rug houden. Ter bescherming van de woongebieden was reeds in de middeleeuwen een dam in het veen gelegd van Stootshorn langs Zuidbroek en Muntendam zuidwaarts, rondom Boven-Muntendam, vervolgens weer noordwaarts tot Meeden en dan verder in oostelijke richting ter beschutting van Meeden en Westerlee. Stellig

hebben de kloosterlingen van Heiligerlee en Termunten hierin de hand gehad.

Reeds jaren was over verbetering van de afvoer van het veenwater gedacht totdat in 1607 een kanaal gereed kwam van de sluis in de Veendam (ongeveer ter plaatse van het Middenverlaat) dat het water kon afvoeren naar de Termunterzijl, zij het dan ook met veel omwegen. Dit is het latere Oosterdiep, dat langs de oude wegkolonie werd gelegd en derhalve verre van rechtlijnig is. De kosten werden betaald door de belanghebbende kerspelen Eexta, Westerlee, Meeden en Zuidbroek.

Aan de westzijde van het latere in 1655 naar de beschermende dam in het veen genoemde Veendam, vond men de zeer hoekige Borstsloot, zo genoemd naar de vennen „De groote en de kleine Borsten”. Adriaan Geerts heeft dit diep verbeterd in 1655 doch het is niet geheel en al duidelijk hoe dit is geschied. Op de hoek van deze vaart en het diep langs Muntendam stond de galg van het gericht van Zuidbroek, waar de drost van het Oldambt het gezag uitoefende namens de stad Groningen. Het Oosterdiep en het Westerdiep te Wildervank zijn rechtlijnig en werden tijdens de ontginning aangelegd.

Nu gaan wij het gehele gebied eens in vogelvlucht bekijken om te zien hoe de ontwikkelingsgang der ontvening is geweest. Te Veendam bevonden zich aan de oostzijde de Akkertallen, het oude ontginningsgebied. Aan de westzijde in Veendam bevonden zich de Munnekevenen, circa 800 niet aaneengesloten akkers, die voor de definitieve invoering der Hervorming, in 1594, hadden toebehoord aan het Grijzemonnikenklooster te Termunten. Dit terrein werd ontgonnen door de Grote Muntendammer Compagnie. De oostzijde van de gemeente Wildervank werd verworven door Adriaan Geerts, die dit gebied De Wildervanck (dat betekend: de in bezitgenomen wildernis of heide) noemde en zich kort daarna ook van deze naam bediende. Ook de westzijde van de gemeente Wildervank behoorde hem toe, doch dit gebied werd

ontgonnen door de Oranjecompagnie, later overgenomen door de Grote Muntendammer Compagnie.

Van Pekela uit, waar hij na het proces over de gestrande Engelse lakens was gaan wonen, zocht Adriaan Geerts contact met het kerspel Zuidbroek, dat eigenaar was van de venen van Muntendam tot aan de zeer dubieuze Drentse grens. Gezamenlijk toog men naar het over te dragen gebied en op 16 Juni 1647 kwam de transactie tot stand, op grond waarvan de ontginning in georganiseerd verband kon beginnen. Dit is het feit, dat heden wordt herdacht. Ter herdenking bood het gemeentebestuur van Veendam een door de heer N. J. B. Bulder getekende prent aan, waarvan hiernevens een reproductie.

Tijdens het onderzoek is komen vast te staan, dat Adriaan Geerts zich blijvend heeft willen vestigen in de venen en er voor zich en zijn verre nageslacht heeft willen zorgen. Het begin van zijn activiteit was het bouwen van een huis, dat hij Sorghvliet noemde. Het was gelegen in de bocht van het Oosterdiep; de grachten ervan zijn ten dele nog zichtbaar. Daar heeft hij, evenals de jonkers in de Ommelanden op hun borgen, als heer van het dorp willen zetelen. Om dit doel te bereiken trachtte hij zich ook in alle omliggende compagnieën zoveel mogelijk invloed te verzekeren. Het juist gepachte veen Wildervank-oostzijde zou zijn particulier bezit blijven en alle bewoners zouden zijn pachters worden. Alle brug-, sluis- en wegtollen zouden met alle doorvaartrechten door zijn kanalen aan hem worden opgebracht. Bewonderen wij niet de man, die zich deze toekomst durfde dromen bij zulk een deerniswaardige toestand zijner financiën? Hij zag de weg daartoe duidelijk voor zich liggen: heel veel veen in exploitatie nemen met behulp van anderen en daarna met de winst deze compagnons weer uitkopen. Het mooiste stuk veen zou tenslotte eigen bezit zijn.

Samen met een vrij groot aantal compagnons werd de Muntendammer Compagnie opgericht. Onder deze compagnons bevonden zich o.a. die personen, die mede optraden bij

de stranding van „De Oevelgunne” op de Boschplaat. De compagnie verwierf o.a. de Munnekevenen en het gebied der latere Tripscompagnie. Vervolgens nam zij als Grote Munten-dammer Compagnie de Oranjecompagnie, Wildervank-west-zijde, over. De turf was van de beste kwaliteit en de aandelen stonden zeer hoog.

Het crediet van Adriaan Geerts werd telkens in gevaar gebracht en vooral de nasleep van de strandingsaffaire baarde hem veel zorgen. Eind 1650 werd hij insolvent verklaard. Dat was hem van te voren reeds herhaalde malen overkomen en het zou zich nog enige keren herhalen ook. Toch is het opvallend, dat bij elke latere beslaglegging zijn bezittingen en zijn rechten in de omliggende ontginningen groter zijn geworden. De toestand is al spoedig zo, dat de eigendommen zich uitbreiden en dat de schulden in de Stad niet meer van invloed zijn; het bedrijfskapitaal is echter te klein en om daarin te kunnen voorzien moest er telkens iets worden prijsgegeven van het uiteindelijke ideaal: het landgoed.

Met het eerst-verdiende geld werd begonnen aan de voorbereidende werkzaamheden op het terrein Wildervank-oost-zijde. Maar nauwelijks had men daarmede een aanvang gemaakt of de Drenten betwistten het recht om op hun gebied te graven. Het werd tenslotte een geschil tussen de beide provincies waarbij het de Drenten gemakkelijk viel om aan te tonen, dat de Semslinie geen grens was en ook nooit als zodanig was bedoeld. Er werd zelfs aangetoond waar de grens wel gezocht moest worden. De Staten van Stad en Lande konden daar niets tegenover stellen en trachtten de zaak zo lang mogelijk te rekken. Toen de zuiderbuur tenslotte afdoening eiste dreigden de noordelingen met hun militaire macht. Drente moest zich er bij neer leggen. Het stiefkind vond geen gehoor bij de Staten-Generaal.

Naar aanleiding van dit geschil heet het, dat er een „oorlog” met de Drenten zou zijn ontstaan. Er is zelfs een zeer uitvoerig gedicht op deze heldenstrijd gemaakt. Een officieel rapport van dit voorval spreekt slechts van de aan-

wezigheid van een hoeveelheid mensen in het veen, doch tot handgemeen kwam het niet.

In 1653 waren de omstandigheden zo, dat de Grote Muntendammer Compagnie (er is nu ook een Kleine) voor één derde gedeelte eigenaar was geworden van het ideaal: Wildervank-oostzijde. Dat ging te ver en dat eiste een snelle oplossing. Maar hoe?

Te Groningen woonde toen aan de Ossemarkt in het nog aanwezige fraaie huis van notaris Verheyen, professor Tobias Andreae, die gehuwd was met Elisabeth de Geer. Zij was een dochter van de bekende Lodewijk de Geer, die in Luik werd geboren en via Dordrecht en Amsterdam als groothandelaar in geschut en metalen in Zweden terecht kwam, waar hij als grootindustrieel, mijnexploitant en bankier de lakens uitdeelde. Hij deed zaken met Adriaan Trip, die tenslotte zijn schoon-zoon werd.

De Geer was niet alleen een machtig man, maar ook een goed mens. Hij leefde onder de drang van zijn godsdienstige overtuiging. Als een expeditie goed af liep moest God daarvoor een van te voren toegezegde beloning hebben in de vorm van „goede werken”. Hij waakte voor het zieleheil van zijn omgeving en nam kunst en wetenschap in bescherming. Door A. G. Wildervanck werd De Geer „onze groote patroon” genoemd. Dat de hieruit blijkende hoogachting gevolgd werd door navolging is uit allerlei kleine trekken af te leiden. Ook onze veenexploitant stichtte kerken, scholen en fondsen ten algemenen nutte. Het te Wildervank gebouwde tehuis voor wezen en ouden van dagen werd naar zijn vrouw Margaretha Hardenberg „De Hardenberg” genoemd. En wat schone kunsten betreft, welke ontginning liet zijn werkzaamheden door een schilder op doek vastleggen? Jacobus Sibrandi Mancadan 1602—1680, die te Leeuwarden woonde, voerde dit werk uit. Het grote schilderij, dat eeuwenlang in het bezit van nakomelingen bleef, werd geschonken aan het Museum van Oudheden te Groningen. Een reproductie vergezelt dit artikel.

De veenontginning van A. G. Wildervanck, geschilderd door
J. S. Mancadan, 1602—1680

De families Trip en De Geer waren min of meer met hun geld verlegen. Iets vroeger belegde men dergelijke grote vermogens in de drooglegging van een meer. De Beemster, de Schermer en de Purmer hebben veel geld gevraagd. Zou de vervening rendabel zijn? Adriaan Geerts had natuurlijk behoefte aan de goudschat maar met Adriaan Trip had hij weinig op. Het kwam niet tot zaken. Voelde hij, dat Trip hem wel wilde verdringen en dat zijn eigen zoon Gerhard de tegenstander in de kaart speelde?

In 1655 trouwde deze Gerhard met Hemma Emmen, stellig een rijke bruid. De hierbij opgemaakte akte is niet alleen huwelijkscontract, zij is tevens testament van Adriaan Geerts, schenkingsakte van grote terreinen aan de beide kinderen en constitutie van een fideïcommis. Dit fideïcommis is al spoedig grotendeels geliquideerd, doch de kerk en het kerkhof te Wildervank is er nog een restant van. Mocht de grond ooit aan zijn bestemming worden onttrokken, dan valt het terug aan de familie Wildervanck. De instelling van het fideïcommis is een poging om nog iets van het oude ideaal, het landgoed, te redden.

Nauwelijks zijn de laatste bruiloftsgasten vertrokken of vader en zoon Wildervanck trekken naar Amsterdam en ontmoeten daar voor notaris De Bary een gefortuneerd koopman, Michiel Amia, die evenals Adriaan Trip met een dochter van Lodewijk de Geer was gehuwd. Amia was niet alleen rijk, hij was schrander bovendien. Wildervanck moest geld gebruiken, veel geld liefst. Twee loze vossen stonden tegenover elkaar.

De bezittingen van Wildervanck werden becijferd op minstens 700.000 gulden. En dan te weten dat hij bij de aanvang van zijn onderneming, slechts acht jaren geleden, ongeveer geruïneerd was! Amia is bereid 250.000 gulden hypotheek te verlenen. Maar hoe! Er werd een contract van opgemaakt, dat op allerlei punten hoogst dubieus is. Bijvoorbeeld de passage waarin Adriaan Geerts verklaart dat hij de gestelde voorwaarden aanneemt mits zijn vrouw er mee zou

instemmen. In zijn portefeuille droeg hij echter een verklaring van haar, dat zij er tegen was. En dit is nog maar één van de vele listigheden.

Nu is er overvloedig kapitaal, doch het bedrijf is finantieel topzwaar geworden. Wildervank moet ongeacht de weersomstandigheden en de vraag op de westeuropese markten volop produceren om aan zijn verplichtingen te kunnen voldoen. Ook is het ideaal opgegeven. Wildervank-oostzijde werd verkaveld in 64 delen, waarvan de eerste veertig nummers werden uitgegeven aan Amsterdamse kooplieden en aan mensen, die elkaar uit Norrköping nog kenden, als enige broeders De Geer, Trip, Sena, Lambinon enz. Het nagelaten miljoenenvermogen van Lodewijk de Geer heeft zijn intrede gedaan....

Adriaan Geerts Wildervanck en zijn vrouw stierven beide in November 1661, slechts 56 jaren oud. Zij werden begraven in de grond, die eeuwig in het bezit van hun nageslacht zou blijven, en wel in hun grafkelder in de kerk te Wildervank, vlak bij de preekstoel.

Een belangrijk man is gestorven, een man met een groot doorzettingsvermogen, een man met grote idealen, idealen die ver na zijn dood in vervulling zijn gegaan al vielen de vruchten dan ook in de schoot van vreemden.

Nauwelijks is de begrafenis achter de rug of de schuldeisers steken de hoofden samen. Buiten de zaken met Amia was er 172.000 gulden schuld. Van Wildervancks kinderen waren er twee in leven gebleven. De oudste was een zoon, Gerhard geheten. Het was een weinig krachtige figuur, waarvan niet veel kan worden verteld. Het was een man, die de ene dwaasheid op de andere stapelde, maar ondanks dat toch bezield was met de goede bedoeling om vaders zaken tot een goed einde te brengen.

Het jongste kind was een meisje, Tobia genaamd, dat binnen twee maanden na vaders dood op amper een en twintig jarige leeftijd trouwde met Ds. Nicolaas Waker, een zeer zonderling man. Na een zwervend leven te hebben geleid,

werd hij door omkoping predikant te Nieuw-Beerta. In 1680 verliet hij vrouw en kroost om naar Nieuw-Guinéa te gaan. Welnu, dit jonge echtpaar overwoog „den beslommerden en verwerden staadt van de erffnisse en naelaetenschap van wijlen haer ouderen... neffens de menighvoudige playdoyen en andere swarigheden soo daeruyt alrieds waeren geresen of noch soudén komen te ontstaen ende de difficulteit en moyelyckheit om sich daeruyt te redden". Bevreesd voor procedures verkochten zij hun aandeel in de erfenis aan Adriaan Trip voor 15.000 gulden of zoveel minder als Trip mocht goedvinden.

Het is nu de schatrijke en geslepen Adriaan Trip, die in het vervolg de lakens uitdeelt in het sterfhuis al is Gerhard dan ook mede-erfgenaar. 19 December 1662 gaan zij samen een accoord aan en verbinden zich elkaar in de toekomst „de behulpige handt te bieden ende als broeders te samen in een onverbreeckelycke eenicheit te leven, dit angevangen werck in alle sinceriteit te samen uit te voeren ten einde de naeme van wijlen Adriaen Geerts Wildervanck nae syn doot niet gelastert maer syn creditoren gecontenteert mogen worden".

De grootste moeilijkheid was gelegen in het contract met Amia. Daarover is langer dan tien jaren geprocedeert. Door Burgemeesteren en Raad in Groningen* werd bepaald, dat de 250.000 gulden als geleend geld moest worden beschouwd. Deze aangelegenheid was zo ingewikkeld dat de heren er zelf geen raad mee wisten. De zaak werd voorgelegd aan de rechtsgeleerden van alle universiteiten in de Republiek. De uitvoerige antwoorden dezer professoren bleven bewaard.

In 1665 hadden de familie's De Geer en Trip zich verbonden en zich bereid verklaard tot deelname met 120.000 gulden in de vervening van Adriaan Geerts' nalatenschap. En dan te weten, dat Tobia voor hoogstens 15.000 gulden werd uitgekocht. Gerhard becijfert achterna ook welke waarden hem zijn ontfutseld. Hij gaat in oppositie en procedeert over de meest zonderlinge en dwaze zaken tegen Adriaan Trips, terwijl hij samen met deze een juridisch tournooi

houdt tegen Amia. De rechter vraagt, de getuigen antwoorden en de historieschrijver moet zijn pen dagelijks vullen. O.a. blijkt, dat Adriaan Geerts voor een morgen veen 150 gulden betaalde. Op één zo'n morgen werd van 5000 tot 8400 gulden verdiend, al naar gelang de verkoop geschiedde naar Noord-Duitsland of naar België of elders. Wildervanck schonk zijn beide kinderen elk tweehonderd morgen.

Maar ook aan Trips capaciteiten komt een einde. Zijn vrouw vraagt borgstelling voor de door haar ingebrachte 130.500 gulden. Amia sterft in 1674 en zijn vrouw spoedig daarna. De erfgenamen van het kinderloze echtpaar zetten de procedure niet voort. Gerhard Wildervanck overlijdt in 1682. Adriaan Trip wordt door een beroerte getroffen en sterft korte tijd daarna. Zijn kinderen, die merkwaardig genoeg mede-erfgenamen zijn van Mevrouw Amia, en de kleinkinderen van Adriaan Geerts Wildervanck hebben de geschillen in vrede bijgelegd en vereffend. Na deze liquidatie gaan ook de erven van Adriaan Trip over tot scheiding der nalatenschap. En wat dat betekent voor deze streken is niet anders te noemen dan het verbreken van de ban, waaronder zij tijdens de jarenlange processen hebben gezocht. Het grootgrondbezit is ten einde, nieuwe krachten van rechtstreeks belanghebbende inwoners komen vrij, 40 jaren na het begin der veenexploitatie. Direct wordt een democratisch plaatselijk bestuur gevormd. De tot nu toe slechts ten dele voltooide kerk van Wildervanck wordt afgebouwd en er wordt aldaar voor het eerst een eigen predikant beroepen. Ook in het bestaande kanalenplan wordt de afwatering belangrijk herzien en verbeterd.

Deze korte mededelingen moesten zich beperken tot enkele grote gebeurtenissen uit het leven van Adriaan Geerts Wildervanck en uit de geschiedenis van zijn arbeidsveld.

De met onversaagde moed gestreden strijd heeft veel vruchten afgeworpen. Aan Adriaan Geerts Wildervanck is het te danken, dat het centrale veencomplex niet in handen der Stad is gekomen. In tegenstelling met Pekela, Sappemeer en vele andere plaatsen, bestaan Veendam en Wildervanck uit

Book of the Year 1900
1900

Gedenkplaat, in 1947 getekend door
N. J. B. Bulder

vrije en eigen grond, waarvan niet een gedeelte der winst behoeft te worden opgebracht aan de ontvanger der gemeente Groningen.

Tot zover het gesprokene in 1947.

Bij de hierboven gedane mededelingen zijn geen bronnen vermeld. Men excusere dit! Het onderzoek is nu (einde 1948) vrijwel voltooid en ook de genealogie, omvattende ruim 600 gezinnen, is grotendeels gereed. Over enige jaren zal hopelijk een betere en gedocumenteerde publicatie deze korte en oppervlakkige verhandeling vervangen.

A. PATHUIS

Ds. M. TEN BROEK.
EEN PIONIER IN HET KERKELIJK LEVEN VAN
GRONINGEN. 1907—1919.

Ds. M. ten Broek is in de Groningse volksalmanak herdacht als een die zich wijdde aan de studie van de geschiedenis van Groningen. Hij kan echter ook herdacht worden als een, die zelf een stukje geschiedenis van het Groninger leven — met name het kerkelijk leven, in de stad Groningen — vertegenwoordigt.

In 1907 deed hij zijn intrede als predikant bij de Nederlands Hervormde gemeente. Hij was daar op bijzondere wijze beroepen. Kort te voren was hij als leider van de Ned. Tenzending in Groningen geweest en had daar op duizenden een diepe indruk gemaakt door zijn bezielde prediking, op kerkelijken en op niet-kerkelijken. Kort daarop was er een spontaan verzoek bij het kiescollege gekomen om, in een bestaande vacature, Ds. ten Broek te beroepen. Aan dat verzoek werd voldaan en hij kwam, jong en zeer enthousiast, met de leus: Groningen voor Jezus!

Hij was op en top evangelisatie-man; zelf zei hij: „ik ben visser, geen herder”. Dat bleek al spoedig toen hij aan 't werk ging.

Aan Ds. ten Broek was als wijk aangewezen de omgeving van het Schuitendiep en het Damsterdiep, toen nog een buurt met steegjes en sloppen en krotten. De woningtoestanden waren toen, vóór de eerste wereldoorlog, in Groningen vaak ontzettend, tenminste voor de armen. De burgerij, die er vlak bij woonde, was daar totaal blind voor, zag niets van de bittere nood en van de ellende, die zich onder hun ogen afspeelde.

Maar de predikant kwam er mee in aanraking, zeker een als Ds. ten Broek, die juist aan die armen het Evangelie wilde verkondigen. Hij dook er in onder, om ook daar mensen de boodschap van Christus te brengen. Hij kwam van een klein Zeeuws dorpje, waar alles nog zo vredig en rustig was

en hij werd getroffen door wat hij hier zag. Zelf zegt hij in zijn afscheidspraak: „Hier kwam ik in aanraking met mannen en vrouwen, die zuchtten onder het slavenjuk der zonde, met de „tollenaren en zondaren“, onzer moderne samenleving.

Hier leerde ik de ellendigen kennen, die hun leven hadden verbeuzeld, die langs het eenzame zwerverspad doolden.

Hier ontmoette ik mensen, die geen werk hadden en geen brood, geen kleeding en geen huisvesting.

Hier zag ik de armen in hun ellendige krotten, de verwaarloosde kinderen in sloppen en stegen, waarin nooit een zonnestraal doorbreekt, de jongens en de meisjes in het gevaar der verleiding.

Hier vond ik gevangenen, opgesloten in eenzame cellen en, na ontslag uit den kerker, als verworpelingen in de maatschappij terugkerend.

En ik voelde mij eensklaps aan den ingang van een nieuwe, maar o, zoo donkere wereld geplaatst en 't was mij als stond daar boven dien ingang geschreven het woord, dat Dante las op de poort van de hel: „„Door mij gaat men in tot de treurende stad, door mij gaat men in tot de eeuwige pijn, door mij gaat men in tot het verlorene volk““.

Ja, ik zag een verloren volk, een volk, dat zoo diep was gevallen, omdat het van God was afgevallen. Als een andere Mozes wilde ik in mijn overmoed al die slaven bevrijden. Als een andere Paulus ging ik uit om de wereld te bekeeren. En ik wilde daarbij niet blijven staan, maar ik wilde de hongerigen voeden, de naakten kleden, de werkloozen aan werk helpen, den dakloozen een onderdak en den zwervers een tehuis geven, de ontslagen gevangenen als eerbare burgers in de maatschappij terug brengen. Al mijn tijd en al mijn kracht heb ik aan de redding dezer ongelukkigen gewijd“.

Het citaat was lang, niet te lang. Het doet ons immers mee voelen het hartstochtelijk verlangen dat de jonge man bezielde om met woord en daad de goede boodschap van Jezus te brengen.

Groningen in 1907! Kerkelijk Groningen in 1907!

Het begreep van dit alles heel weinig. Het was nog zo 19de eeuws, zo zelfgenoegzaam, zo tevreden, zo zonder fantasie, zo individualistisch.

Wat wist men toen in de Hervormde Kerk van die samenwerking, die we tegenwoordig met een Engels woord teamwork noemen? Men kende zelfs niet de predikant met bijzondere opdracht, zoals wij die nu kennen.

Ds. ten Broek moest opbotsen tegen die zelfgenoegzaamheid. Zelf erkent hij in zijn afscheidsprek dat hij fouten heeft gemaakt — geen wonder. Zo'n totaal nieuwe aanpak lukt ook waarlijk niet in eens. Zonder sociologische en psychologische scholing is ten Broek aan de gang gegaan, nee, er op los gestormd. Hij pakte van alles tegelijk aan, kreeg ten slotte te veel hooi op zijn vork, zodat een goed deel er afviel.

Maar hij had ook met tegenwerking te kampen.

O natuurlijk, daar zijn mensen geweest, die vol geestdrift hem gesteund hebben en er waren enkele getrouwen, meest eenvoudigen, die hem zijn blijven steunen, tot het laatste toe. Maar velen hebben alleen maar staan kijken, gereed met hun negatieve critiek, zodra daar kans voor was, sommigen hebben ook beslist tegengewerkt. Hoe zou het anders kunnen?

Een predikant, die niet zonder meer de platgetreden paden volgt, maar eigen wegen gaat, die God hem wijst — een predikant, die niet alleen evangeliseert, maar ook maatschappelijk werk doet, een volkslogement sticht, voor de mensen uit de „slaapsteden" en een tehuis voor de zwervers, (Fildelfia in Vries), een predikant, die de kermisreizigers opzoekt en met hen feest vierde, zo'n predikant wenste men toch eigenlijk niet.

Vooraf, omdat dat alles veel geld kostte en men was zuinig, heel zuinig. Dat ondervond Ds. ten Broek ook persoonlijk, toen de oorlog kwam 1914—'18 en de duurte, en het tractement ongeveer op hetzelfde peil bleef.

Wie kon met een gezin daarvan leven?

Het is Ds. ten Broek tenslotte te zwaar geworden. Want

hij was een uiterst gevoelig, bewogen mens. Hij stond niet uit de verte te roepen hoe het moest, maar hij stond midden in de ellende. Hij leefde mee en hij leed mee, hij droeg de nood op zijn hart en hij bezweek er onder.

Lichamelijk kon hij dit niet volhouden. Maar ook geestelijk werd de last hem te zwaar. In 1919, na 11 jaar in Groningen gewerkt te hebben, vertrok hij naar 't rustige Westerembden, waar hij zich aan historische studiën wijdde in zijn vrije uren.

Anderen hebben zijn werk op hun wijze voortgezet, maar veel is ook verdwenen, o.a. het volkslogement.

Toch is zulk werk niet vruchteloos geweest.

Misschien hebben enkelen van zijn fouten geleerd. Want Ds. ten Broek was zelf ook nog 19de eeuwer.

Hij begreep nog niet, dat een mens alleen, al is hij nog zo zeer van goeden wille, de maatschappelijke toestanden niet kan veranderen. Hij gaf zich, persoonlijk medelevend, maar tastte de wortel van het kwaad nog niet aan. Hij was eigenlijk zelf ook individualist.

Intussen heeft hij zeker mensen in hun nood niet alleen vertroost, maar ook geholpen. De krachtige hand van Ds. ten Broek heeft velen weer op de been geholpen.

In de tweede plaats heeft hij mensen de ogen geopend voor de ellende om hen heen, zodat zij mee wilden helpen die nood te lenigen.

Hij heeft het 19de eeuwse Groningen wakker geschud uit de dommelse, hij de pionier voor kerkelijk sociaal werk.

Veertig jaren van sociaal-economische revolutie, van crisis, werkloosheid, oorlog en moeizame opbouw, zijn voorbij gegaan. Het sociale vraagstuk wordt nu anders aangepakt, meer wetenschappelijk verantwoord, meer met steun van de regering, meer in samenwerking, maar toch hebben wij nu nog, evenzeer als voor 40 jaar, mensen nodig, met een warm hart, met geestdrift voor de arbeid onder ellendigen, met onbaatzuchtigheid en met geloof. Zulke mensen kunnen van pioniers als Ds. ten Broek leren, van hun mislukkingen en van hun

teleurstellingen, maar ook van hun toewijding en van hun gehoorzaamheid aan God.

Daarom is het goed pioniers als Ds. ten Broek te gedenken, ook in de Groningse Volksalmanak.

J. C. ROOSE

OSEBRAND JAN RENGERS VAN SLOCHTEREN EN HET PROCES VAN 1672

Geen man van betekenis in de gewone, gunstige zin, maar niettemin een van de merkwaardigste figuren die de zeventiende eeuw in Stad en Lande heeft opgeleverd was de Ommelander jonker, wiens naam vooral verbonden is met het proces dat een eind maakte aan zijn politieke carrière en indirect aan zijn leven. Op de geschiedenis van dit gewest is zijn optreden van invloed geweest, en al kan men die invloed noch nuttig, noch verstrekkend noemen, kenmerkend voor de geest die het politieke leven van zijn eeuw en zijn provincie beheerste is zijn loopbaan ongetwijfeld. Hij heeft zich de faam verworven van een der hoofdaanleggers te zijn van de twisten, die in zijn tijd telkens opnieuw tussen de beide leden van het gewest van Stad en Lande uitbraken, en onverdiend is die niet.

Toch kan men niet zeggen dat zonder hem de rust en eendracht in deze streken ongestoord zouden zijn gebleven. Onder de handschriften in het Rijksarchief te Groningen nemen de dikke bundels „Geschillen” en „Differenten”, alle rakende de verhouding tussen de twee leden van Stad en Lande, een ruime plaats in en hiervan komt maar een betrekkelijk klein gedeelte voor rekening van Rengers. Zo beschouwd is zijn optreden meer symptomatisch dan incidenteel te noemen, maar te ontkennen valt het ook niet dat zijn handelingen eer voortsporen uit persoonlijke eer- en heerszucht dan uit belangstelling voor de positie der Ommelanden tegenover de stad, eer uit vechtlust en kliekgeest dan uit gemeenschapszin, zodat zij dus niet louter een gevolg van de omstandigheden te noemen zijn. Dat hij niettemin meermalen de zaak der Ommelanden tot de zijne en die zijner medestanders maakte is wel een gevolg van de omstandigheden, in zoverre dat ieder die in de Ommelanden aan politiek deed vanzelf in het oude conflict moest geraken, want er

bestond slechts deze ene richting: stad versus Ommelanden — de strubbelingen tussen de verschillende heren en zijlvestenijen onderling daargelaten. Was het de opzet van Rengers en zijn vrienden om de macht in het gewest aan zich te trekken, dan moest hij wel de op haar invloed zeer naijverige stad haast bij iedere stap op zijn weg ontmoeten, want om in de Ommelanden de nodige aanhang te krijgen was het zaak hun belangen tegen haar te steunen. Ondanks het eigen en partijbelang dat Rengers' daden hoofdzakelijk kenmerkt stond hij daardoor een enkele maal ook belangen voor die van wijder strekking waren. Zo bevatten de acht punten die in 1670 vooral door zijn toedoen werden opgesteld, doch die tevens zijn ondergang werden en niet in praktijk zijn gebracht, reeds een artikel dat pas in het Reglement Reformatoir onder dwang der omstandigheden zou kunnen worden doorgevoerd, namelijk de benoeming voor-het-leven van de leden der Hoofdmannenkamer.

Van Rengers' leven en daden is een en ander bekend geworden door de onderzoekingen van Dr. M. G. de Boer. Zijn boekje „De woelingen in Stad en Lande in het midden der zeventiende eeuw” (1893) en artikelen in de Tijdspiegel (1891) en in het Tijdschrift voor Geschiedenis (39, 1924) schilderen hem in levendige kleuren af. Merkwaardig kan in veel opzichten het artikel heten dat Dr. de Boer in de Gron. Volksalmanak voor 1898 publiceerde, getiteld: Het verraad van Osebrand Jan Rengers. Hierin deelde de schrijver mede, dat hij bij een nadere bestudering der processtukken tot de overtuiging was gekomen, dat Rengers in 1672 ten onrechte wegens hoogverraad tot levenslange opsluiting was veroordeeld; het bewijs was niet geleverd en de hele procedure maakte een partijdige indruk. De schrijver gaf uitvoerig zijn gronden weer en kwam tot de slotsom, dat Rengers het slachtoffer was geworden van zijn grootste vijanden, de heren van de stadsregering. Het aangevoerde materiaal scheen overtuigend. Evenwel was met dit belangwekkende artikel het onderwerp klaarblijkelijk niet uitgeput en bleven er tal

van vragen over. Althans een deel van deze vragen te kunnen beantwoorden werd het doel van dit onderzoek.

De dag nadat op 17 Augustus 1672¹⁾ de bevrijding van Groningen een feit was geworden, had in de stad een opzienbarende arrestatie plaats. Jonker O. J. Rengers van Slochteren, een der vier leden van de Commissie van Defensie, welke voor en tijdens het beleg de gewone omslachtige regeringsmachine van het gewest had vervangen en naast Rabenhaupt de verantwoordelijkheid had helpen dragen, werd op aanklacht van hoogverraad gevangen genomen en op de Poelepoort gedetineerd. Behalve Rengers werd nog een jongeman aldaar gebracht, de zoon van een predikant ter stede, die kort tevoren uit Frankrijk was teruggekeerd waar hij lange tijd vertoefd had: Henric Piccardt.

Dat het geen onbekookte daad van zijn talrijke vijanden in de stad betrof werd Rengers tijdens zijn tweede verhoor duidelijk. Het bleek dat hij was gearresteerd nadat er een beschuldiging wegens hoogverraad tegen hem was ingebracht bij de stadsregering, terwijl de aanbrengher zelfs een jeugdige voormalige huisgenote van hem zelf was, de achttienjarige Sophia van den Camp. Haar getuigenis bevatte elf punten, waarbij zij hem van verstandhouding met Munster en Frankrijk betichtte. De hoofdschotel werd gevormd door de verklaring, dat Rengers haar had opgedragen naar Munster te reizen teneinde voor hem de heerlijkheid Wedde en Westervoldingeland te verkrijgen; deze transactie zou pas mogen plaatshebben nadat de stad in handen van de bisschop van Munster zou zijn gevallen, van welke gebeurtenis Rengers haar door middel van „cijfer” bericht zou geven. De verstandhouding met Frankrijk had bestaan uit briefwisseling en uit een bijzonder vertrouwelijke omgang met Piccardt.

Zoals Dr. de Boer aantoonde kon de gegrondheid van deze beschuldiging niet bewezen worden. Dit kwam in zoverre in het vonnis tot uiting dat niet de doodstraf, maar levenslange

¹⁾ Nieuwe stijl: 27 Aug.

opsluiting werd opgelegd. Maar ook dit mildere vonnis stond nog in wanverhouding tot de aangevoerde, beter gezegd ontbrekende, bewijzen.

Leest men de processtukken door, die hoofdzakelijk bestaan uit de verhoren van Rengers en Piccardt op vraagpunten, dan valt wel aanstonds op hoe zwak inderdaad de rechters stonden. Er is een eigenaardige anticlimax te bespeuren na de eerste verhoren in Rengers' zaak. De rechters hadden blijkbaar gemeend de vesting stormenderhand te kunnen nemen, doordat zij overtuigd waren dat Rengers onmogelijk de verklaringen van een zo bij uitstek bezwarende getuige als zijn eigen huisgenote zou kunnen ontkennen. In het grote verhoor van 30 September, waarbij de confrontatie met zijn aanklaagster plaatsvond, kwam het tot heftige tonelen; het meisje bezwoer bij hoog en laag dat Rengers schuldig was, en hij wees in krasse termen, soms spottend, soms bitter, maar zeer stellig de aanklacht af. Tot de gewenste en verwachte confessie kwam het allerm minst.

Dat dit een grote tegenvaller voor de rechters was, toont de gang der latere verhoren aan. Zij kwamen telkens weer met dezelfde vragen en deden overigens niet veel anders dan Rengers bezweren te bekennen, daar hij zijn onschuld toch niet zou kunnen blijven volhouden. Elke getuige à charge die zij konden bedenken werd gehoord, doch zonder resultaat. Ondanks al hun moeite bleven zij in dezelfde kring rond-draaien, nieuwe gezichtspunten kwamen niet opdagen en tenslotte ging men over tot het laatste middel, de pijnbank. Doch ook onder de pijniging bleef Rengers zijn onschuld betuigen; hiermede waren de rechters aan het eind van hun Latijn, het was inmiddels vlak voor de dag waarop de regering veranderd werd — St. Pieter, 22 Februari 1673 — en het vonnis moest geveld worden. Het meeste dat de rechters konden doen, nu de noodzakelijke bekentenis ontbrak en de doodstraf niet kon worden uitgesproken, was levenslange gevangenisstraf opleggen.

Zo was de uiterlijke gang van zaken. Echter, bedenkende

wie Rengers en hoe van oudsher zijn verhouding tot de stad was, — de vrij gezochte beschuldiging in aanmerking genomen die, zoals Dr. de Boer opmerkte, in quantiteit wilde goedmaken wat aan qualiteit ontbrak, evenals de hardnekkigheid en partijdigheid waarmee de rechters het onderzoek in een bepaalde richting zochten te drijven, — is men geneigd de zaak uit een andere hoek te beschouwen. Vooral wanneer men naast deze theoretische bezwaren nog een andere omstandigheid laat spreken, namelijk de zogenaamde kwestie d'Ossery.

Dr. de Boer behandelde deze kwestie eveneens in het artikel van 1898. Een en ander speelde zich af tussen voorjaar 1671 en zomer 1672 en kwam neer op een mislukte poging van de stad Groningen, om Rengers te doen veroordelen wegens het vragen van sauvegarde aan de vijandelijke opperbevelhebber d'Ossery tijdens de Munsterse inval van 1665. Rengers werd echter tijdig gewaar wat er omging en slaagde er in om door zijn advocaat Niekerck te bewerken dat de overste d'Ossery, sedert in Staatse dienst overgegaan, zijn op wel wat losse schroeven steunende verklaringen introk. Bovendien waren de argumenten, die Rengers aanvoerde als bewijs dat hij onmogelijk sauvegarde gevraagd kon hebben, steekhoudend. Ten eerste bevond hij zich op de bewuste datum in provinciale commissie te Zwolle in het hoofdkwartier van Prins Maurits; ten tweede zou hij, als aanvoerder van de Staatse troepen te Jipsinghuizen, wel niet de leeuw in zijn hol zijn gaan opzoeken door in persoon sauvegarde te gaan vragen, en ten derde werd de persoon die samen met hem een vrijgeleide zou hebben verzocht, — jonker Albert Eels, bovendien een burger van de stad — door de stadsregering ongemoeid gelaten voor hetzelfde „vergriep”. Het was naar Rengers' opvatting duidelijk dat het een vooropgezette poging van de stad betrof om hem iets ten laste te leggen.

Tot grote teleurstelling van de stad liep deze zaak op niets dan hoge onkosten uit, want zij had nogal moeite gedaan

om de getuigenissen van d'Ossery en zijn beide officieren te verkrijgen. D'Ossery trok zijn woorden in en de officieren, eindelijk diep in Frankrijk achterhaald, herinnerden zich van het voorval niets. Hoezeer de stad had gehoopt op een gunstige uitslag tonen vele stukken uit het dossier aan. Dat het inderdaad een weloverlegde handelwijs van de stad was om Rengers te vatten, bewijst het oudste stuk van 19 Maart 1671. Hierin deelde Nicolaas van Borck, stadsgedeputeerde, Burgemeesteren en Raad mede hoe hij in een Haags logement bij toeval in gesprek was geraakt met de overste d'Ossery en tijdens dit onderhoud van deze had vernomen, hoe er indertijd te Sappemeer twee Ommelander heren bij hem waren gekomen om sauvegarde te vragen. Op de suggestie van Van Borck dat een van deze beiden Rengers was geweest, antwoordde hij bevestigend. Later trok hij dan evenwel zijn woorden weer in, mede op grond van het feit dat hij Rengers niet persoonlijk kende.

Op dat tijdstip bestond er derhalve bij de leden van de stadsregering het bewuste voornemen Rengers iets in de schoenen te schuiven. Hoe ijverig zij daarop uit waren toont het schrijven van Van Borck, die in een toevallig herberg-gesprek, waarin het over twee Ommelander heren ging, zijn kans schoon zag. Uitgaande van deze mislukte poging zou men logischerwijze een tweede, beter gefundeerde kunnen verwachten, en als zodanig komt de beschuldiging in 1672 in aanmerking. Doch dan zou men tevens moeten aannemen — tenzij het toeval hier een bijzonder knap staaltje heeft geleverd — dat de aanklacht van Sophia van den Camp evenmin boven alle verdenking verheven was.

Wie was deze Sophia van den Camp? „Een ijdel wicht van achttien jaren, dat door het huis loopt rinkelrooien, zingende en spelende op de cither”, naar Rengers haar beschrijft. Dr. de Boer meende dat zij een ondergeschikte in zijn huis was, misschien de gezelschapsjuffer van zijn dochters, maar het bleek mogelijk haar identiteit vast te stellen.

Een der getuigen tegen Rengers was Sophia's moeder, die

afwisselend als „Vr. van den Camp“, „Vr. Eeck“ en „Vr. van den Camp off Vr. Eeck“ voorkomt. Een andere bezwarende getuige was een zekere Pater Danckers, die wel dezelfde is als de pater Franciscan Danckers, die na de verrassing van Coevorden op 30 December 1672 samen met een Jezuitenpater gevankelijk naar Groningen was gevoerd. Aldaar werd hem door de rechters van Rengers de vraag gesteld „waerom hij Vr. v. d. Camp off Vr. Eeck heeft laten verzoeken bij hem te komen“. Het antwoord luidde: „Vr. Eecks niet verzocht te hebben omme bij hem te komen, maar dat gemelde vrou Eecks door haar vrienden sijn Excellentie hadde doen versoecken om te mogen bij deposant te gaen weghens der olden kennis, gelijk oock in presentie van hoghgem. sijn Excellentie secretarius was geschieden, principalijk om haar dochter door recommandatie van deposant in 'tstift van Wittmarssen te konnen brengen“.

Hieruit kon worden afgeleid, dat een zekere „Vrou van den Camp“ door het aangaan van een tweede huwelijk haar naam veranderd had in die van „Vrou Eeck“. De genealogie Eeck van de hand van Mr. H. L. Hommes in de Ned. Leeuw van 1938 en 1940 gaf de bevestiging van dit vermoeden. Het bleek dat Tiaert Eeck, capiteyn der infanterie te Groningen (geboren 1632, overleden 1671) was gehuwd met Clara Helena van den Boetzelaer, weduwe van Johan Sixtus van den Camp. Onder de kinderen uit haar eerste huwelijk werden twee dochters met de naam Sophia vermeld, nl. Sophia en Sophia Ignatia. Het is waarschijnlijk dat beide identiek zijn of dat de eerste een vroeggestorven kind was.

Clara Helena van den Boetzelaer overleed in 1689 en werd bijgezet in de kerk van het klooster te Frenswegen. Op haar zerk stond vermeld: Obiit Anno 1689 den 8 april de hoog W. Geb. V. Clara Hilena van den Camp, vrouw tot den Clooster en Dunningen, geb. v. d. Boetzelaer, dr. tot Essembach en Ten Tolle, enz. Wapen: van den Camp. Kwartieren: Boetzelaer, Mervelt, Schenck, Dort, Smullinck, Langen, Reberspunkt, v. Aeswijn, Tromberg (lees: Tomberg), Twickel,

Munck, v. d. Eze, Schall, Auerhagen, Odendall, Rutenberg. Zij is dus begraven als Vrouw van den Camp. In de Nieuwe Drentsche Volksalmanakken voor 1899 en 1913²⁾ wordt als haar tweede echtgenoot een kapitein Van Eck vermeld. De oorspronkelijke stukken die op haar betrekking hebben geven echter de naam Eeck.

Hoewel de namen op zichzelf twijfel uitsluiten, zijn er nog enkele andere punten die een bevestiging geven van de mening dat de in Rengers' zaak optredende Sophia van den Camp de dochter van Clara Helena van den Boetzelaer uit haar eerste huwelijk was. Tijdens het proces noemde het meisje de namen van „haar neven Twickel en Schilder”. Twickel was een der kwartieren van Clara Helena. Ook is er enkele malen sprake van, dat Rengers en zijn dochters conversatie onderhielden met Sophia's moeder, waardoor de onderstelling voor de hand ligt, dat zij tot hun eigen kring behoorde. Verder verzocht Sophia Rengers voor het beleg herhaaldelijk om koets en paarden ten einde naar haar familie te Coevorden te gaan. En voor de omstandigheid dat Clara Helena tot het R.K. geloof behoorde — haar bijzetting in het klooster te Frenswegen, de relatie met pater Danckers — vinden wij een bevestiging in de woorden die Rengers het meisje tijdens het verhoor van 30 September toevoegde. Op haar uitroep dat zij eeuwig verdoemd mocht zijn als ze iemand vals zou beschuldigen die haar zoo wel getracteerd had, antwoordde Rengers spottend: „Dat gaat als een lyre, en dat haer zulks wel in een uur tijds door de papen vergeven kon worden”.

Over de jonkers van den Camp, die in de zestiende en zeventiende eeuw heren van Ten Clooster bij Coevorden en van Dunningen waren is niet veel bekend. Men zie de genoemde Drentsche Volksalmanakken. De heerlijkheid Ten Clooster hielden zij van de provincie Overijssel in leen, Dunningen was allodiaal. Door het huwelijk van Anna

²⁾ Over de fam. v. d. Camp N. Dr. V. voor 1899 p. 199 e.v. en 1913 p. 86 e.v.

Hundeberg, erfgename van Dunningen, met Johan van den Camp in het begin van de zestiende eeuw schijnt deze bezitting aan het waarschijnlijk Bentheimse geslacht van den Camp gekomen te zijn, terwijl Ten Clooster door huwelijk van een juffer van den Clooster met een jonker van den Camp omstreeks dezelfde tijd werd verkregen. Ten Clooster was geen havezathe zoals Dunningen, hoewel het in sommige stukken als zodanig wordt vermeld. Na de dood van Johan Sixtus, die voor 23 Februari 1658 overleed, werd diens oudste zoon Johan Rutger met de heerlijkheid beleend, volgens een verklaring van Burgemeesteren, Schepenen en Raad van Coevorden van 10 September 1669 omtrent de waarde en leenplichtigheid van de bezitting, aanwezig in het Oud-Archief van Coevorden. Johan Rutger is de laatste van den Camp geweest, die Ten Clooster bezat.

De finantiële toestand van de familie van den Camp was bij de dood van Johan Sixtus ver van rooskleurig, en de grote schade die in 1672 als gevolg van de Munsterse oorlog geleden werd (volgens een stuk van 1699 bedroeg de totale schade f 27300,—, waarvan f 18000,— voor het verwoeste „Adellijcke Huys ten Clooster met syn Bruggen en Poorten, mits gaders de vordere timmeragien daer an dependerende”, terwijl in het eindbedrag nog niet begrepen was de schade geleden aan landerijen onder Ten Clooster gehorig) is zeer waarschijnlijk de oorzaak geweest dat Johan Rutger zich metterwoon in Bentheim vestigde, waar de familie misschien nog bezittingen had. Althans volgens een aantal stukken in het Oud-Archief van Coevorden (no. 76 p. 390 e.v.) regelde hij in het begin van 1676 zijn zaken aldaar door bemiddeling van een gevolmachtigde, namelijk de Coevordense burgemeester Arend Krull, wiens volmacht was afgegeven door Harmen Steffelaer, „wegen zijn Hoogh Graefl. Excellentie toe Bentheim, verordenter Richter tot Nijenhuis”. Klaarblijkelijk was Johan Rutger toen reeds te Neuenhaus in Bentheim gevestigd. Overigens blijkt hij zich ook enige tijd teruggetrokken te hebben in het klooster van Frenswegen, daar op de lotting

van Drost en 24 Etten van 7 Juni 1687 Tobias Jurriens, procederende tegen prior en conventualen van dat klooster, hem noemt: „voor dezen mede-conventuaal in het klooster”.

Hoe benard de finantiën van het gezin waren bleek al dadelijk na de dood van Johan Sixtus. De boedel was met schulden bezwaard en er waren vijf minderjarige kinderen. Op de lotting van de Etstoel van 18 November 1663 verzochten Luitenant en Hoofdmannen te Groningen de verkoop van enige goederen van wijlen Johan Sixtus van den Camp, hetgeen door de Etstoel werd geweigerd als zijnde onvoordelig voor de minderjarigen. Er werd echter toegestemd in de verkoop van landerijen in de Ommelanden tot boedelredding, terwijl in 1666 een lening van f 1000,— op de Coevordense bezittingen werd toegestaan en de nomberen der kinderen, Bartholomeus de Coninck tot Peize en Cornelis van Dongen tot Oldengaerden, in 1667 geautoriseerd werden om tot boedelredding te verkopen het erf Rabberinge onder Zuidwolde. Het in het zelfde jaar door Clara Helena van den Boetzelaer gedane verzoek om Dunningen te mogen verkopen, daar de opbrengst van Rabberinge niet voldoende was gebleken voor het afbetalen der schulden en de opvoeding der minderjarigen, werd afgewezen. Het verzoek werd in 1668 opnieuw gedaan en weer geweigerd, op grond van de overweging dat verkoop op dat tijdstip niet in het voordeel der kinderen was. Verkoop van enige landerijen in de Ommelanden werd opnieuw geadviseerd. Een jaar later deed de oudste zoon, Johan Rutger, die op dezelfde lotting meerderjarig verklaard was, nu een zeer dringend verzoek om tot verkoop van Dunningen te mogen overgaan, daar het onmogelijk was om de overige vier kinderen te onderhouden van de opbrengst der allodiale en leengoederen tezamen, terwijl deze ook nog bezwaard waren met een schuld van f 10434,— en de schuldeisers hun geduld begonnen te verliezen. Daarop werd eindelijk de machtiging verleend. De verkoop werd vertraagd door het in 1669 gedane verzoek, om het recht van havezathe te mogen scheiden van de goederen

en afzonderlijk te verkopen, hetgeen niet werd toegestaan. Het huis met een deel der landerijen werd in 1670 gekocht door Johan Rutger, die evenwel niet in staat was het te houden. In 1680 had de overdracht plaats waarbij Rutger van Dongen, zoon van bovengenoemde Cornelis, eigenaar van Dunningen werd voor de som van f 4000,—.

Op 31 October 1671 kwam een maagscheiding tussen de vijf kinderen van Johan Sixtus en Clara Helena tot stand. Hierbij werd „de derde voet”, namelijk het bedrag dat Johan Rutger als oudste zoon en erfgenaam van het leengoed Ten Clooster aan zijn broers en zusters moest uitkeren, voor elk kind op vijftien honderd gulden gesteld. Bij de definitieve afwikkeling van zijn zaken in 1676 bleek, dat Johan Rutger niet in staat was geweest om die verplichting ten opzichte van zijn jongste zuster, Johanna Sixta, en twee jaar jongere broer Willem Jacob na te komen. Aan Johanna Sixta werd een aantal landerijen toegewezen ter afdoening van die schuld en in het stuk waarbij Arend Krull zich namens zijn lastgever verbond diens verschillende met name genoemde schuldeisers te voldoen, nam hij ook op zich om „Jr. Willem Jacob van den Camp verseeckeringe te doen wegens den derden voett van de goederen van den Clooster, hett sij mett hypoteecq, ofte overwijsinge van seeckere stucken landes”. De derde zoon, Harmen Derck, stond volgens een acte van 15 December 1681 zijn „gerechte derde voet van de leengoederen soo sijn Hoogh Ed. uyt den Huyse ten Clooster wegens sijn Heer vaderlijk verstarff ende erfenisse competeert” aan zijn moeder Clara Helena van den Boetzelaer, weduwe Eeck, af „tot voldoeninge en afbetaelinge van sodaenige Lijftucht als sijn vrouwe moeder opgemelt van hem Comparant pro quoto doegentlijk is competerende”, waaruit blijkt dat ook hem zijn aandeel nooit is uitbetaald. Of de oudste dochter, Sophia Ignatia, het hare heeft gekregen wordt niet vermeld. Zij was vóór 31 Januari 1676 gehuwd met Eustachius Occo Broersma tot Borchbeuningen, daar Arend Krull op die datum voor Burgemeesteren, Schepenen en Raad van Coevorden namens zijn

principaal verklaarde verkocht te hebben aan dit echtpaar de eigendom van twee erven, beide onder Ten Clooster leenroerig, waarvoor het bedrag inmiddels was voldaan. Indien haar aanspraken wegens de derde voet hierin verrekend zijn, wordt dit althans niet gezegd. Deze overdracht, alsmede nog enkele andere, had plaats volgens octrooi van de provincie Overijssel van 4 Augustus 1675, waarbij aan Johan Rutger van den Camp toestemming werd verleend tot het bezwaren en verkopen van die erven en landerijen, behorende tot de leengoederen, als hij dienstig zou oordelen.

Aanwijzingen hoe Sophia van den Camp Rengers' huisgenote werd ontbreken. Het is niet uitgesloten dat zij door haar grootmoeder van vaders zijde, Sophia Hillebrans, aan Rengers verwant was en dat Rengers op die wijze een bijdrage trachtte te leveren tot het onderhoud van het meisje. Als hij al zulk een altruistische beweegreden had laat hij er tijdens het proces niets van blijken, want hij zegt alleen schamper, dat hij haar in huis genomen heeft omdat zij ongenoegen met haar moeder had en haar broer haar ook niet in huis wilde hebben. Sophia wierp hem voor de voeten dat hij haar van haar moeder had weggetroond onder belofte, dat zij het goed bij hem zou hebben.

Tiaert Eeck, de tweede echtgenoot van Clara Helena, was een jongere broer van Sicco Eeck, die in Sept., Oct. en Nov. 1672 presiderend burgemeester was en als zodanig de leiding van het onderzoek tegen Rengers had.³⁾ Dat Rengers aanstonds bevroedde dat de familieband tussen het meisje en burgemeester Eeck een rol had gespeeld, tonen zijn eerste woorden bij de confrontatie met haar aan. Hij vroeg: „Is dat mijn partije“, en, ziende op de heer Eeck, voegde hij er bij of ze haar verklaring ook het eerst bij de burgemeester had afgelegd. Toen hij haar naderhand met de heren zag

³⁾ Gedurende de drie overige maanden van het regeringsjaar trad Johan van Julsingha als zodanig op.

fluisteren, merkte hij spottend op: „Wat is daar een familiariteit”.

Hoewel hiermede wel verklaard is hoe de stadsregering aan haar als getuige was gekomen, volgt uit deze relatie nog niet dat haar verklaring vals was. Gedurende het proces gaf zij echter toe, dat zij „revengie” zocht. Rengers zelf deelde eveneens mede, dat zij boos op hem was.

Van de oorzaak van Sophia's verlangen naar wraak en haar veranderde houding ten opzichte van haar gastheer, „in wiens huis zij was groot geweest”, zoals hij zeide, blijkt niets. Het is alsof er door alle partijen opzettelijk over gezwezen wordt. Dit is bevreemdend als men bedenkt dat het in Rengers' voordeel was te bewijzen, dat zij inderdaad op wraak zon en dat haar aanklacht derhalve niet betrouwbaar was. Van onpartijdige rechters mag men verwachten, dat zij de kwestie van die wraakzucht nader onderzocht zouden hebben zodra die ter sprake kwam. Dit is niet gebeurd; ook Rengers zelf doet geen moeite zijn uitingen dienaangaande te verklaren. Hij antwoordde ontwijkend toen hem naar de reden van haar boosheid werd gevraagd, hoewel hij eenmaal een positiever antwoord gaf: zij was boos omdat hij haar bij haar familie wilde aangeven. Om welke reden hij dit wilde blijkt niet.

De schaarse plaatsen die een zinspeling bevatten over hetgeen zich in het gezin van Rengers met betrekking tot het meisje had afgespeeld laten alleen het maken van gevolgtrekkingen toe. Het schijnt dat haar zedelijk gedrag iets te maken had met haar vertrek — of wegzending — uit Rengers' huis, terwijl er ook aanwijzingen zijn dat Rengers' oudste zoon in relatie stond tot Sophia. De rol die Rengers zelf tegenover haar gespeeld heeft blijft eveneens duister. Blijkbaar waren er goede redenen voor dat zowel van de zijde der rechters als van die van Rengers gezwezen werd over deze zaken.

Dat Rengers niet openlijk zeide wat haar tot haar vijandelijke houding gebracht had komt wel hierdoor dat hij zelf mogelijk niet geheel vrij uitging, maar ook vooral dat het

overbodig was en hem geen stap dichters tot zijn vrijspraak kon voeren. Waar de rechters à priori besloten waren het meisje te handhaven en evengoed als hij zelf op de hoogte waren van wat er tussen haar en hem was voorgevallen, had het voor Rengers geen zin om zich daarop te beroepen. Er vielen geen neutrale rechters te overtuigen van de ontoelaatbaarheid van zulk een getuige; zijn rechters gebruikten die getuige juist op grond van de oorzaak dier ontoelaatbaarheid. Er had hier een sous-entendu tussen rechters en beklaagde plaats, dat veel leemten en raadselachtigheden verklaart.

Rengers bepaalde zich er toe haar voortdurend onverbloemde verwijten en scheldwoorden naar 't hoofd te gooien, terwijl de rechters daartegen slechts flauwtjes protesteerden door te zeggen dat de juffer daarover „zeer misnoegd” was, en te vragen waarom zij eigenlijk boos op hem was? wetend dat het antwoord, zo het al kwam, er toch niets toe deed. Rengers was in zijn eigen kuil gevallen, en wist het. Hij baseerde daarom zijn verdediging niet op het bewijzen van Sophia's partijdigheid, maar op het aantonen van zijn alibi, namelijk dat hij in de onmogelijkheid had verkeerd om Sophia op de door haar aangegeven tijd een opdracht als die van de reis naar Munster te geven, of die op het laatste ogenblik te herroepen.

Doch in die verdediging traden de rechters niet. Zij namen van zijn argumenten en dateringen geen nota en staken geen vinger uit, om aan zijn verzoek om copie uit de verklaringen en om nadere precisering van Sophia's vage en onderling tegenstrijdige mededelingen over de tijd waarop hij de opdracht zou hebben gegeven, te voldoen. Zij verlangden alleen, dat hij zonder meer bekennen zou schuldig te zijn aan wat juffer van den Camp verklaarde en wat hij niet ontkennen kon. De getuigen die hij verlangde werden niet opgeroepen, hij kreeg op zijn herhaalde verzoeken geen advocaat, en de verklaring met zijn alibi, die hij tenslotte op schrift stelde, namen zij slechts voor kennisgeving aan.

Rengers werd volgens de regels van het extra-ordinair

proces berecht en het is duidelijk te zien, dat hij zelfs in de positie van beklaagde in zulk een proces geen te onderschatten tegenstander was en dat hij zijn rechters veel moeite heeft gegeven. Hij legde voortdurend de vinger op de zwakke plekken in de procedure, hoewel het hem natuurlijk geen voordeel bracht. Het critieke punt van de hele zaak was dat alles afhing van de aanklacht en het getuigenis van een minderjarige, wier integriteit bovendien aanvechtbaar was. Toen Rengers haar minderjarigheid, slechte reputatie en verlangen naar wraak aanvoerde om haar als getuige te wraken, wat volgens de regels zijn goed recht was, gaven de rechters hem geen gelegenheid om zijn woorden met getuigen te bevestigen; toen hij haar als „delatrix” aanviel, verklaarden de rechters op eenmaal dat zij helemaal geen delatrix⁴⁾ was, maar dat zij langs een andere weg van de zaak hadden vernomen. Van deze andere weg, die pas op het eind der procedure wordt genoemd en alleen omdat Rengers aanmerkte dat zij wel een fraaie aanbrenghster mocht heten, blijkt verder op geen enkele plaats; was hij er geweest, ongetwijfeld zou die tweede aanbrenghster zijn genoemd en duchtig uitgespeeld.

Alleen Sophia's moeder bevestigde haar verklaring door te zeggen, dat haar dochter haar inderdaad had gesproken over een reis die zij naar Munster zou doen. De anderen, zoals de dienstbode Trientje en Rengers' schrijver Jacob Emminck, verklaarden — in tegenspraak met wat van hen verwacht werd — dat er nooit van Munster, maar alleen van de Lütetsborg in Oost-Friesland was gesproken, waarheen Rengers zijn drie oudste dochters en Sophia voor hun veiligheid had willen zenden. Het vereiste „pleine demie preuve” was zeker niet aanwezig toen Rengers de duim- en scheenschroeven werden aangelegd, en het enige positieve dat tegen hem kon worden aangevoerd was dat er onder zijn papieren brieven van Johan Schulenborgh werden aangetroffen, die hij verzuimd had aan de regering bekend te maken.

⁴⁾ Aanbrenghster.

Wel had de stad meer grieven tegen hem. In een stuk van 1675, waarin zij haar houding tegenover Rengers verdedigt, somt zij deze op. Rengers zou ter gelegenheid van de negotiatie van enige tonnen gouds voor de Ommelanden enkele duizenden voor zichzelf hebben bedongen, grote kapitalen uit de Ommelander kas hebben gelicht, kennis gehad hebben van achterstallige pachtpenningen en breuken van de Hooge Justitiekamer en daarvoor veel geld hebben ontvangen, omtrent de administratie van de justitie onbehoorlijke verbintenissen hebben gemaakt e.d., „zijnde al te zamen delicten publicam vindictam requirerende”. In het vonnis kwamen enkele punten ter sprake, zoals het negocieren van de Ommelander kapitalen door de ontvanger-generaal Cornelis van Royen. Het is echter zeer de vraag in hoeverre de stad in zaken die het andere lid betroffen als rechter op kon treden. Deze beschuldigingen maakten dan ook geen punt van aanklacht uit.

Hoewel in het bovenstaande een bevestiging mag worden gezien van de hypothese dat de stadsregering het voornemen had opgevat om haar vijand ten val te brengen en daartoe bereid was ieder middel aan te grijpen dat zich voordeed, is het de vraag tot op welke hoogte het proces zelf de bewijzen levert dat het in waarheid werd gevoerd om andere redenen dan die in de aanklacht van Rengers' voormalige huisgenote waren vervat; met andere woorden, in hoeverre deze aanklacht aanleiding in plaats van oorzaak was.

Toen Rengers tijdens de verhoren van 23 en 26 September op de hoogte was gekomen van de omvang en de aard van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen, verzocht hij dringend de heren Eeck, Cluyvingh en Isbrandts afzonderlijk te mogen spreken, welk onderhoud hem na enige aarzeling op 28 September werd toegestaan. Het verslag daarvan luidt in het protocol als volgt.

„Op de ernstige instantien van Jr. Rengers, bij den selven op d' Poelepooorte, met kennisse ende goetvinden van de

Raadt, gecompareert zijnde de Heer Praesiderende Borgemr. Eeck, de Heer Borgemr. Cluyvinghe ende de Raadts-Heer Isbrants, heeft de gemelde Jr. Rengers onder veele wijtloopige discoursen in de tijt van 2 $\frac{1}{2}$ uyr voorgevallen principalijk getrachtet gemelte Heeren smakelijck te maken eene conventie over sijne saeke, mitsgaders de judicature over deselve. Verclaerende dat Hij well voor deesen, bij occasie van de queastien tusschen beide leeden, van tijt tot tijt ontstaen, ondienst an de stadt gedaen hadde, maer dat Hij tegenwoordigh bereijt ende bequaem was om ter contrarie an de stadt goede diensten te doen. Praesenterende sijne vrienden te disponeren, dat sij souden toestaen, dat over de acht considerable pointen in t'jongste proces gemoveert Provinciale Gecommitteerden gesteldt souden werden, twelck de stadt well meenighmael gesocht, maer noijet hadde connen vercrijgen, ende waer toe deselve in eeuwichheit anders niet souden geraeken.

Dat men om de voorschr. praesentatie uijtwercken op een Provinciale Lantsdach propositie daervan solde connen doen, ende t'selve bij de Ommelanden ingewillicht sijnde, dat men alsdan te gelijk Provinciale Gecommitteerden over sijne saeke soude stellen.

Waerop, als bij de gemelte Heeren hem te gemoet gevoert wirde, dat de gelegentheijt van de saeke niet scheen toe te laeten om op de voorgestelde wijze affgedaen te connen werden, ende dat de judicature over deselve de Heeren Borge-meesteren ende Raedt ontwijfflijck toequam.

Sustineerde gemelte Jr. Rengers, dat de saeke niet anders als een pecuniaire saeke sijnde daerover well transactie vallen conde, ende dat sulxs in de Ommelanden well gebruijck was.

Ende als de judicature all in der waerheyt an de stadt competeeren mochte, dat de Heeren van de Raedt evenwell met de Heeren van de Ommelanden daerover vermochten te convenieren gelijk deselve gedaen hadden over de seacke van Schulenborgh, niettegenstaende deselve een borger van

Groningen sijnde de judicature van de stadt allene onderworpen was.

Dat hij om reedenen voorverhaelt becommert was voor de judicature van de stadt alleene ende dat oock onse eygen Provessoren schreeven van een juramentum perhorrescentiae.

Waerop hem verseeckeringe gegeven is, dat Hij voor de judicature van de stad in generhande maniere behoefde te vreesen, ende dat Hij gerust mochte sijn, dat niemandt in de stadts Regeeringe sijn gemoet soude beswaren, om Hem teegens Recht te beledigen ende te verongelijcken.

Ende belangende de vooropgestelde transactie, dat deselve geen plaets conde hebben, soo lange als Hij bleef protesteren onschuldigh te zijn ant'geene hem te laste geleydt wurde, ende waervan Hij door de getuigenisse ende verclaringe van juffr. van den Camp overtuygt was. Dat hij daeromme best soude doen, sijn faute te bekennen, ende sijn gemoet ontlasten.

Dies nijt tegenstaende is Jr. Rengers blijven persisteren bij sijne sustinue, doende groote instantien opde voors. transactie, ende reitererende met vele ijver ende empressementen de voorgeroerde praesentatie ende protestatie van de stadt te willen dienst doen, jae de Heeren de voeten well te willen kussen".

Het was duidelijk dat Rengers in een dergelijk onderhoud eventuele troeven zou trachten uit te spelen en met een tegenbod voor de dag zou komen zo hij daartoe in staat meende te zijn. Men mocht, anders gezegd, verwachten hier de aap uit de mouw te zien komen zo er ergens een verscholen was.

De waarde van dit gesprek ligt in het feit dat Rengers in ruil voor zijn leven aanbod te bewerken, dat over de bewuste acht punten van het jongste proces — wat zij ook mochten inhouden — provinciale gecommitteerden zouden worden gesteld, hetgeen de stad „menigmaal gezocht maar nooit gekregen had". Rengers moest dus de zekerheid hebben dat de losprijs die hij bood niet alleen voldoende, maar dat

het de gewenste was. Alleen woog zijn ondergang de stad op dat ogenblik zwaarder dan wat ook, en stelde zij zijn dood zelfs als een voorwaarde sine qua non voor iedere transactie.

De stad kwam tijdens de procedure niet op haar besluit terug. Wel betoogde Rengers nog enkele malen zonder succes dat hij de stad groot voordeel kon doen en levend van meer nut was dan dood, en roerde hij ook nog eens de acht punten aan: „De 8 pointen van zijlvestenijen en anders... die well te voren een tonne goldts gecostet hadden”.

Wat de geschiedenis van de twisten in het gewest betreft zijn wij door Dr. de Boer in de „Woelingen” ingelicht over die periode van Rengers' leven, die eindigde met de gildenbeweging van 1662 en het bloedige naspel daarvan in 1665. In deze rumoerige episode was het de stad gelukt om het heft in handen te houden en door strenge maatregelen een herhaling ervan in de toekomst te vermijden. Met meer of minder recht had zij in Rengers een der leiders achter de schermen vermoed, doch was er niet in geslaagd hem aansprakelijk te stellen. Daar het moeilijk denkbaar is, dat de stad in 1671 pas met zulk een vastberadenheid en overleg pogingen zou zijn gaan aanwenden om hem alsnog te straffen voor gebeurtenissen die bijna tien jaar tevoren hadden plaatsgegrepen, bovendien in haar voordeel beslecht waren en ook geen „acht punten” hadden opgeleverd, was het waarschijnlijker dat de oorzaak van het optreden der stad in 1671 en '72 gezocht moest worden in de jaren tussen '65 en '71.

Over deze jaren deelt Aitzema in zijn „Saecken van Staet en Oorlogh”, deel V en VI, iets mede, dat echter niet bevredigend is. In de eerste plaats gaat zijn werk slechts tot 1669 en in de tweede houdt hij zich in hoofdzaak bezig met wat in de Staten Generaal ter tafel kwam; over de interne geschiedenis van het gewest is hij onduidelijk ten opzichte van de verdeling der partijen en hun motieven. Er ontbreken schakels en verklaringen, hetgeen het vormen van een scherp beeld verhindert.

Wagenaar, die voor deze episode alleen Aitzema als bron

noemt, geeft een overzichtje dat eveneens te vaag is. Ook hij onderscheidt niet duidelijk de verschillende groepen van ontevreden en de oorzaken van hun beklag, doch hij eindigt met een hoopgevende zinsnede: „De Stad Groningen en de Ommelanden raakten, eerlang, wederom in geschil, welk, door verkooren Regters, door de algemeene Staaten gesteld, in den jare 1670, afgedaan werdt. Doch waarin het bestaan hebbe is mij niet klaarlijk gebleken”. (Vad. Hist. XIII p. 344).

In zijn dissertatie „Het Aduarder Zijlvest in het Ommelanders waterschapswezen” (1946) behandelde W. J. Wieringa in hoofdstuk XIV (De strijd om de autonomie, p. 179) de jaren 1660—'70, waarin hij telkens aan de politieke geschiedenis raakt; dit is niet anders mogelijk, daar in deze jaren zijlvestenij- en politieke zaken voortdurend in elkaar lopen of zelfs identiek zijn. Naar deze dissertatie zal hieronder nog worden verwezen.

Als oorzaken der moeilijkheden, die in deze jaren tussen de beide leden van het gewest waren gerezen, noemen Aitzema en Wagenaar de zijlvestenijen en de monstering, hetgeen de beoordeling van het recht om in de landdag te verschijnen inhield. Wieringa behandelt in zijn proefschrift uitvoerig de zijlvestenijkwestie in de jaren 1660—'70, doch in zijn verslag van de gebeurtenissen rakende de orde van procederen der drie grote waterschappen komen de acht punten „van zijlvestenijen en anders”, volgens Rengers het cardinale punt, niet voor, noch de bij Wagenaar vermelde wrijving die in 1670 door verkoren rechters werd afgedaan. De gevolgtrekking dat de door Wieringa beschreven zijlvestenijkwestie een of meer der acht door Rengers genoemde punten uitmaakte, terwijl deze acht punten zelf betrekking hadden op het geschil dat door de verkoren rechters werd bijgelegd, scheen niet te gewaagd.

Voor de kennis van de geschiedenis van het gewest in deze jaren is hier voornamelijk gebruik gemaakt van de resolutien der Staten Generaal, die der Staten van Stad en Lande, der Staten der Ommelanden en die van hun dagelijks bestuur

het College van Gecommitteerde Raden, en de reeds genoemde bundels „Geschillen” en „Differenten”. Aitzema vatte de draad op bij de verschijning van de heren Clant en De Mepsche in de vergadering der Staten Generaal (1667), doch bij het opslaan van die aangelegenheid in de resolutien der Ommelanden en van Gecommitteerde Raden bleek, dat men daarmede in medias res te land kwam en dat er verder teruggedaan moest worden om een punt te vinden van waaruit de ontwikkeling der dingen kon worden gevolgd.

Dat punt werd gevonden in het optreden van een aantal recalcitrante Ommelander landdagcomparanten in 1665. In de vergadering van Gecommitteerde Raden van 17 Juni deden de syndicus ten Winckel en de secretaris Rhiemersma mededeling van een incident. De heren Osebrand Jan Rengers, Gijsbert Harmen Ripperda en nog enkelen hadden kort tevoren verzocht om de uitschrijving van een Ommelander landdag, doch aangezien Gecommitteerde Raden het nut daarvan niet inzagen was dit niet doorgedaan. Daarop hadden de genoemde heren hun zin trachten door te drijven door op eigen hand een uitschrijving te doen en van syndicus en secretaris te verlangen, dat zij hun taak zouden verrichten als of het een vergadering van de gezamenlijke Ommelanden betrof. De beide functionarissen hadden dit echter niet durven of willen doen en derhalve een bijeenkomst van Gecommitteerde Raden verzocht, waarin zij om raad en steun vroegen. Natuurlijk keurden Gecommitteerde Raden hun weigering goed en drukten de twee op het hart, ook in het vervolg niet in te gaan op dergelijke eisen. Er werd nu op regelmatige wijze een landdag uitgeschreven, waarop de bewuste heren gelegenheid kregen uiteen te zetten, waarom zij een landdag hadden verlangd. Het bleek, dat de heer Rengers niet van zins was om zich neer te leggen bij een resolutie, kort te voren door Gecommitteerde Raden genomen, als zou zijn zoon te jong zijn om voor een kapiteinsplaats in aanmerking te komen. Bovendien hadden Gecommitteerde Raden geweigerd om de verkiezing door Fivelgo van twee personen, resp. tot monster-

commissaris en solliciteur, te erkennen. Nadat er in onderkwartieren was beraadslaagd werden Rengers en de zijnen op beide punten door overstemming in het gelijk gesteld, niet zonder protest evenwel van de minderheid, bestaande uit een aantal heren uit Oostlangewold en enkele andere onderkwartieren, op grond van artikel 17 van het Reglement van 1659, volgens hetwelk in zaken rakende de politie en justitie geen overstemming mocht plaatshebben.

De triumferende partij trachtte nu kort daarna haar positie nog verder te funderen door het benoemen van een Ommelander secretaris naast of in plaats van Rhiemersma, die het immers verbruid had door te weigeren hen bij het uitschrijven van een landdag op eigen houtje behulpzaam te zijn. Althans in de vergadering van Gecommitteerde Raden van 29 Juni d.a.v. deed zij een door J. Ringhels getekende resolutie lezen, waarbij werd verklaard dat de Ommelander ontvanger van der Marck geen uitbetalingen mocht doen dan op declaraties, die de handtekening van Ringhels als secretaris vertoonden. Maar Gecommitteerde Raden lieten zich niet overbluffen en verklaarden de verkiezing van Ringhels van nul en gener waarde, terwijl zij tevens een acte opstelden waarin zij zeiden, dat deze verkiezing het werk van enkele Ommelander heren was geweest.

Dat met dit incident de oppositiepartij voor het eerst acte de présence gaf is niet gezegd, doch men kan wel aannemen dat zij nog niet zo heel lang als zodanig optrad. Immers in Februari van datzelfde jaar had de tweejaarlijkse vergeving der ambten plaatsgehad; indien op dat tijdstip de oppositie reeds in voldoende mate de meerderheid had bezeten, dan zou het College van Gecommitteerde Raden deze situatie hebben weerspiegeld, evenals dit bij de volgende verkiezing zou gebeuren. In Juni 1665 echter bleek dit College tegen het optreden te zijn van de partij, die een meerderheid van stemmen in de landdag wist te behalen. De opkomst van deze politieke partij kan dus waarschijnlijk wel omstreeks die tijd gesteld worden.

In December van het zelfde jaar kwamen de heren nog eens op hun àpropos terug. Op de provinciale landdag van 21 December 1665 presenteerde Jonker Asinga van Ewsum namens de Jonkeren, hovelingen, eigenerfden en volmachten der Ommelanden tussen Eems en Lauwers van zes onderkwartieren — nl. de Marne, Duurswold, Hogeland, Oosterradeel, Wolsteradeel en Middach — een stuk, waarin zij verklaarden gerechtigd te zijn tot het formeren van resolutien uit naam der gehele Ommelanden. Daar het was voorgekomen dat iemand, die door meerderheid van stemmen in zijn onderkwartier tot Gecommitteerde Raad was benoemd, zich niettemin had verzet tegen het uitschrijven van een landdag die door de meerderheid van dat onderkwartier werd verlangd, werd voorgesteld of niet bij resolutie moest worden besloten dat Gecommitteerde Raden bij het uitschrijven van landdagen de meerderheid in de resp. onderkwartieren hadden te volgen, of dat anders de beslissing aan de Staten Generaal behoorde te worden gebracht. Verder stelden zij voor om bij „versterff, absentie ofte onwillicheyd” van syndicus of secretaris bij meerderheid van stemmen een ander aan te stellen. Men ziet, de heren wisten wat ze wilden en waren niet van plan te wijken.

De minderheid, bestaande uit de drie overige onderkwartieren en enige „overstemde” comparanten uit de zes genoemde, protesteerde ook nu weer hevig. Zij verklaarde dat het geschrift niet als Ommelander acte kon worden gepasseerd, daar het door „twe, drie ofte vier heeren separatelijck in een Herberge soude sijn gefabriceert”. De „auteurs” van het eerstgenoemde stuk lieten het er echter niet bij zitten en vertrokken linea recta met hun grieven naar Den Haag, want reeds in de vergadering van Gecommitteerde Raden van 24 December werd medegedeeld, dat de heren O. J. Rengers van Slochteren, Johan Clant van Stedum en A. van Ewsum derwaarts waren gereisd om uit naam der zes gemelde onderkwartieren hun zaak aan Hun Hoogmogenden voor te leggen. Op 8 Januari werd hun missive in de vergadering der Staten

Generaal gelezen en in handen gesteld van een Commissie tot de zaken der Ommelanden.

De verdeling van de Ommelanden in twee partijen, waarvan de een in hoofdzaak werd gevormd door het Westerkwartier, de ander in hoofdzaak door Hunsingo en Fivelgo samen, blijkt ook uit het voornaamste voorval dat zich in de loop van 1666 voordeed.

Er zou op 6 April 1666 in de kerk van Aduard, in een vergadering die door het Westerkwartier was belegd, een redger van Delfzijl worden gekozen. Bij de aanvang van de vergadering merkte jonker A. van Ewsum op, dat er nog enkele heren van hun zijde werden verwacht; doch nadat er tevergeefs boden waren uitgezonden naar de herbergen en de aanlegplaats van de trekschuit om te zien of er nog heren in aantocht waren, drongen de heren De Mepsche, Elema en de anderen aan op het afwerken van de agenda. De vergadering was op tien uur besteld, het was nu al elf en ze vonden terecht „dat ieder op zijn tijd moste passen”. Toen het op stemmen aankwam, protesteerden Van Ewsum en enkele anderen „van nulliteyt, willende al haar volck in de kerck hebben”, terwijl de rest van hun groep zweeg. Op die manier verzamelde de candidaat van het Westerkwartier, Bocco van Burmania, de meeste stemmen op zich, namelijk elf. Bij het opbreken van de vergadering arriveerden nog twee heren van Van Ewsum's zijde, die desgevraagd hun stem uitbrachten op Johan Clant van Stedum. Burmania's verkiezing werd door Gecommitteerde Raden erkend en de beëdiging van de nieuwe redger en van de wedman van Delfzijl had plaats. Dit was echter in het geheel niet naar de opvatting van de andere partij. Het bleek, dat Johan Clant van Stedum de tegencandidaat was; met de twee later aangekomenen en degenen die zich uit protest van stemming hadden onthouden samen bracht hij het eveneens tot elf stemmen. Hij zeide nu, dat de stemmen gestaakt hadden en liet door de Hoofdmanenkamer een mandaat uitvaardigen tegen Burmania, diens actuarius en de wedman, waarbij het hun verboden werd om

hun functie uit te oefenen zolang in de zaak niet was voorzien. Dit „nam” Burmania vanzelfsprekend niet; hij beklagde zich in de vergadering van Gecommitteerde Raden, die hem steunden en de kwestie weer voor de Hoofdmannenkamer brachten. Het mandaat werd echter „in weerden” verklaard. Gecommitteerde Raden bleven Burmania steunen en de zaak diende nog enige malen voor de Hoofdmannenkamer, zonder dat er veel gewonnen werd. Nog op 1 November 1666 verklaarden Gecommitteerde Raden, dat zij bleven bij hun standpunt, dat de benoeming van Burmania „niet als wetlick ende wel” was geweest en dat hem alleen de bediening van het redgerambt toekwam. Daar het slechts de bedoeling was om een beeld te geven van de verdeling der partijen, doet de uitslag van deze onenigheid hier verder niet ter zake. Wel diende op 20 Augustus 1667 een zaak voor de Hoofdmannenkamer, waarbij Clant werd genoemd als redger van Delfzijl.

Inmiddels waren de zaken ook in Den Haag aan het rollen gegaan. Op de Ommelander landdag van 3 Maart 1666 werd, daar de Staten Generaal Gecommitteerde Raden hadden aangeschreven om naar aanleiding van de gerezen kwesties in de Ommelanden „14 dagen nae May ankommende” in Den Haag te compareren, uit elk onderkwartier een afgevaardigde gekozen. In het begin van April viel de redgerverkiezing in Aduard voor, en het is misschien wel mede naar aanleiding hiervan dat Gecommitteerde Raden op 27 April bovendien de jonkers Egbert Clant van Nijenstein, Bocco van Burmania en Johan de Mepsche benevens de syndicus en de secretaris der Ommelanden machtigden om „van wegen 'tcollegie der Heren Committeerde Raden mede nae 's Gravenhage te gaen tot maintien ende vollenkomen observantie van 't besworen Reglement ende weringe van alle nieuwicheyden tegen 't selve ingevoert ende noch in te voeren”.

Gecommitteerde Raden voor de jaren 1665 en 1666 waren: uit Hunsingo Jan Hylcama, Onno Tamminga en Egbert Clant; uit Fivelgo Reint Alberda, Bocco van Burmania en

Maurits Ripperda; uit het Westerkwartier Claes Sieckema, Wijer Tonnis Brontsema en Johan de Mepsche.

Op 19 Juni werd in de vergadering der Staten Generaal het rapport gehoord van de Gecommitteerden tot de zaken van de Ommelanden. Er werd onderhandeld met de deputatie uit de Ommelanden en er werd een aantal voorstellen opgesteld, welke de deputatie mee naar de provincie zou nemen. Zij zou na gehouden ruggespraak op 15 Juli opnieuw compareren.

Deze voorstellen⁵⁾ werden op de Ommelander landdag van 3 Juli in de kerk van Winsum besproken. Na stemming in onderkwartieren bleek, dat zij met een meerderheid van zes onderkwartieren afgekeurd waren. Voor stemden: Halfambt, Oosterambt en Middach, welk laatste onderkwartier meteen Johan de Mepsche machtigde om vanwege hetzelfde op 15 Juli in Den Haag te compareren. Tegen stemden: Marne, Duurswold, Hogeland, Oosteradeel, Oostlangewold en Vredewold.

Er werd naar aanleiding hiervan een schrijven naar de Staten Generaal gezonden met het besluit op 15 Juli niet te compareren benevens de sentimenten der diverse onderkwartieren.

Dat hier in feite weer dezelfde groepen tegenover elkaar stonden toont de vergadering van Gecommitteerde Raden van 6 Juli d.a.v. aan. Daar heerste grote verontwaardiging over het gebeurde te Winsum en er werd een protest opgesteld, waarin werd gezegd dat „de Gecommitteerde Raden der Ommelanden volgens deszelfs instructie resoluties bij ses onderkwartieren genomen niet mogen doen attenteeren offte met pluraliteyt van stemmen resolveeren ende indien buyten vermoeden sulcks mochte geschieden, verklaren het selve te strijden tegens instructie, Ommelander Reglement, Privilegien, Vrij- ende Gerechtigheden, ende so dien aengaende bij haer mede Gecommitteerde Raden der Ommelanden, Syndice ofte

⁵⁾ Noch de resolutie der Staten Generaal noch die der Ommelanden vermeldt de inhoud dezer voorstellen.

Secretario jets mochte werden gedaen, protesteren wij onderschreven van nulliteyt ende verzoeken daeromme dat desen in actie moge worden geteyckent". Dit stuk werd ondertekend door R. Alberda, W. T. Brontsema, C. Sieckema en J. Hylcama.

Zoals reeds in Juni van het vorig jaar en bij de redgerverkiezing in Aduard was gebleken, was er een meerderheid in de landdag, die door haar stemmental de zaken naar haar hand wilde zetten, tegen de opvatting der minderheid in, die volhield dat volgens artikel 17 van het Reglement geen overstemming mocht plaats vinden. Dit artikel hield in, dat alleen in zaken de politie en justitie rakende geen overstemming mocht plaatsvinden. In alle andere zaken moesten de resoluties worden genomen bij overstemming of pluraliteit, zo vaak zes van de negen onderkwartieren het eens waren; wanneer er slechts vijf van dezelfde mening waren kon er geen conclusie genomen worden en de onderkwartieren afzonderlijk moesten hun stem bij pluraliteit of overstemming bepalen. De minderheid had haar bolwerk in het College van Gecommitteerde Raden en was dus nog de officiële vertegenwoordiging der Ommelanden.

De meerderheid bleef ook verder niet stilzitten en ging voort met het uitbroeden van „schadelijke nieuwicheyden", tot schrik en afkeer van de tegenpartij, die daarom opnieuw de Staten Generaal in de arm nam. Op 5 Februari 1667 werd aldaar behandeld een missive, „gepresenteerd bij ofte vanwege de Jonkeren de Mepsche ende Egbert Clant, mede Gecommitteerde Raden der Ommelanden etc., versoeckende om de geallegeerde redenen dat inghevolge van de punten bij haar Ho:Mo: in Junio lestleden voorgeslaghen drie Heren uyt het middel (sic) van haer Ho:Mo: Vergaderingh gecommitteert mochten worden, omme de Monsteringe der Ommelander Comparanten tegen Petri Landtdach bij te wonen, ten eynde dat alle de desordres en onheylen die uyt de tegenwoordige ondernomene monsteringhe bij Osebrant Johan Rengers ende consorten onvermijdelijck soude komen te ontstaen, geprevenieert ende alle vroomen ende goede compa-

ranten bij haer heylsame wetten ende reglementen ghemainteneerd mochten worden en dienvolghens het examen der voors. comparanten ten overstaen ende directie van de Heeren haer Ho:Mo: Ghedeputeerden in goede justitie gedaen".

Dit was also het punt, waar Aitzema zijn relaas begon.

Wat het precies was dat deze heren in arren moede de steun van Hunne Hoogmogenden tegen „Rengers ende consorten" had doen zoeken wordt niet vermeld, maar te raden valt een en ander uit de missive die de andere partij naar Den Haag zond in verband met de reis van Clant en De Mepsche. Zij toonde zich in dat schrijven zeer verbaasd dat deze beide heren zich naar Den Haag hadden begeven, „nietteghenstaende de Regeringe in de voornoemde Ommelanden tegens toekomende Sinte Pieter aldaer volgens het Ommelander Reglement in goeder Vreede ende eenicheyt was bestelt. Dat haer Ed. niet konden weten tot wat intentie dit haer haestich vertreck was, zijnde t'eenenmael buyten haer kennisse, versoeckende derhalven dat op 'tvoorgeven der gemelde Ionckeren... niet ghedisponceert mochte worden, voor ende aler zij ofte de Ommelanden ende Corps volgens ouder ghewoonte daer op soude wesen ghehoort".

Doch nu, partij en wederpartij gehoord hebbende, spreken Hunne Hoogmogenden strenge taal. Zij besloten in „serieuze termen" aan de Ommelanden te schrijven, dat deze „voornamentlijck in dese ghevaerlijcke constitutie van tijden ende saecken, daer den staet van 'tLandt ter Zee van soo considerabelen vijant wiert aengetast, alles wilden dirigeeren tot onderlinge ruste, vrede ende eenicheyt, dewelcke nu meer als oyt ten hoochsten noodich was om tegen de openbare vijanden te kunnen substitueren. Ende dat haer Ed. vervolgens wilden afleggen van allen haet, strijt ende twist, tegen den anderen opgenomen, ende sich particulierlijck beneerstigen, dat op de ordinaire aenstaende S. Petri Lantdag alles wirt bestelt volgens en in conformatie van de Reglementen bij haer Hoog Mogenden over de Regeringe der Ommelanden gearresteert".

Ten overvloede besloten de Staten Generaal volgens resolutie van 10 Februari 1667⁶⁾ tot het zenden van een deputatie, die via Leeuwarden op 18 Febr.⁷⁾ in de stad Groningen arriveerde in het jacht en de lijfkoets van de Vorstin van Nassau, door haar ter beschikking van de heren gesteld.

Intussen was den heren Clant en De Mepsche bij hun terugkeer in de provincie door hun tegenstanders een warme ontvangst bereid. Toen zij in de vergadering van Gecommitteerde Raden van 12 Februari verslag van hun wedervaren zouden doen, viel jonker Rengers daar met enige kornuiten binnen en zette de zaak dermate op stelten, dat een deel van Gecommitteerde Raden de vlucht moest nemen en elders verder confereren. Aldaar lieten de heren de Ommelander secretaris bij zich komen, deelden hem mee wat er op het Ommelander Huis was voorgevallen en brachten hem onder het oog, dat hij gehouden was om de meerderheid van stemmen in het College te volgen. Dit nu betwijfelde de secretaris klaarblijkelijk, zich eerst „naer verscheyden geallegeerde Excusen vindende genoodsaecht sich te conformeeren“, waarop de heren het rapport van Clant en De Mepsche hoorden. Zij besloten daarna aan de Staten Generaal te schrijven, of deze zo goed wilden zijn om de drie heren tegen den achttienden of negentienden van diezelfde maand te zenden ter bijwoning van de monstering, hetgeen geschiedde.

Uit dit alles is wel duidelijk geworden hoe het tussen beide partijen hard tegen hard ging zolang nog Gecommitteerde Raden het voertuig waren van de minderheid van stemmen in de landdag en dus nog „de Ommelanden“ heetten. Ook in hun college zelf was deze scheuring aan de gang, hoewel daarin de minderheid werd gevormd door de oppositiepartij. Bij het incident van 12 Februari werd gevochten om de secretaris die de resolutien moest formeren, en deze, die een strikt man geweest schijnt te zijn in een onbehagelijke positie,

⁶⁾ Nieuwe stijl ⁷⁾ Oude stijl

moest eerst worden overtuigd dat hij de meerderheid van stemmen te volgen had. Hield secretaris Rhiemersma op zijn beurt vast aan artikel 17 van het Reglement, dat de tegenstanders van Rengers c.s. tegenover deze zo stelselmatig verdedigden? Overigens speelde zich dit af vlak voor de tweejaarlijkse wisseling der ambten; de oppositie, die toen al zeker was van de afloop, gedroeg zich bij voorbaat reeds min of meer als baas in huis.

Inderdaad werd op 22 Februari d.a.v. de samenstelling van het College van Gecommitteerde Raden gewijzigd ten gunste van de meerderheid. Gekozen werden: voor Hunsingo Eiso Jarges, Onno Tamminga en Joost Lewe; voor Fivelgo O. J. Rengers, Willem Alberda en Ulrich van Ewsum; voor het Westerkwartier C. Sieckema, Johan Woltheri en Reint Alberda.

Onderwijl was zoals gezegd de commissie uit de Staten Generaal aangekomen. Zij had nog andere punten op haar program dan de kwestie van de monsterring en kwam mede beraadslagen over zaken betreffende de admiraliteit van Harlingen en de zijlvestenijen. De eerste vielen buiten de onenigheden en kunnen hier onbesproken blijven; wat de tweede aangaat, hier stond de nieuwe orde van procederen op de agenda naar aanleiding van het proces-Lutsborgh, waarover Wieringa in zijn genoemd proefschrift uitvoerig handelt. De vorm, die aan het ingrijpen van Hun Hoogmogenden inzake de monsterring was gegeven, was dat na het overlijden van de vorige stadhouder de tiende stem, welke deze volgens het Reglement van 1659 en 1663 bij de monsterring toekwam, vacant was geworden en wegens de „lage ouderdom” van de tegenwoordige stadhouder niet vervuld kon worden. Er was nu overeengekomen, dat ditmaal naast de negen monsterheren — een uit elk onderkwartier — de Staten Generaal de tiende stem zouden hebben. In werkelijkheid was het de bedoeling van de partij van De Mepsche, dat deze kwamen toezien op de praktijken van Rengers en de zijnen, wier voornemens de anderen de schrik zodanig om het hart had doen slaan dat zij hun hulp hadden ingeroepen.

Het „Verbael van het gepasseerde geduirende de Commissie van de Heeren Johan de Witt, van Vrijbergen ende Coeverden” van 1667, dat uitvoerig de gehouden besprekingen weergeeft, biedt een overzicht van de gang van zaken. Toen de partij van De Mepsche de Gecommitteerden kwam verzoeken om bijwoning van de monsterring, antwoordden deze, dat zij dit niet konden doen zonder toestemming van „die van 't contrarie sentiment”, en sloegen daarop een regeling voor, die beide partijen goedkeurden. De monsterheren zouden alle gevallen afdoen die zonder discussie geregeld konden worden, terwijl de commissie zou ingrijpen in die gevallen, waar „de debatten op vielen”. Dergelijke gevallen deden zich inderdaad ook nu weer voor, meestal van de gewone aard. Het geval dat zich echter als de bron van alle moeilijkheden ontpopte betrof Johan de Mepsche zelf.

De monsterheren voor 1667 waren: Tidde Gerlaci Tjaden, Luint Manninga en Joost Lewe, of bij diens afwezigheid Egbert Clant, voor Hunsingo; O. J. Rengers, J. Clant van Stedum en A. v. Ewsum, of G. H. Ripperda, voor Fivelgo; Bocco Ketel, Drieves Yvema en Johan de Mepsche voor het Westerkwartier. Het bleek dat bij Niehove de aantekening was gemaakt: „Jr. Jan de Mepsche, questieus, alsoo zijn wel Edt. geen dertich grasen noch eygen huys alhier is hebbende, oock geen gescheyden goederen onder de broederen waren”.

In het protest dat De Mepsche naar aanleiding van zijn disqualificatie inbracht, verklaarde hij dat de drie opgegeven redenen ongegrond waren; hij bezat vijf en dertig grazen land onder Niehove, volgens een verzegelde scheidbrief van 15 Februari 1659; deed veertien Car. gulden in de verponding, en bezat een huis in Aduard, nl. het huis van de heer van Lutsborgh dat door Aduarder Zijlen aan hem was verkocht, hetgeen in de monsterrol van 1663 door O. J. Rengers, J. Clant, A. v. Ewsum en Abel Lewe was geadmitteerd. Hij voegde er aan toe, dat men met „opgeraapte pretensien” nu deze zaken in twijfel zocht te trekken.

In de discussies die volgden en waarbij de drie Gecommit-

teerden werden terzijde gestaan door vier Ommelander heren, en wel „van elcke parthije twee”: O. J. Rengers, J. Clant, E. Clant en B. Ketel, werd De Mepsche tenslotte voorwaardelijk tot de landdag toegelaten.

De oorzaak van deze disqualificatie was de zelfde die de kwestie van de procesorde bij de drie geprivilegieerde zijlvestenijen op het tapijt had gebracht: het proces dat het Aduarder Zijlvest gevoerd had tegen de heer van Lutsborgh, waarbij diens huis te Aduard op 2 April 1661 gerechtelijk was verkocht aan Johan de Mepsche en waarin het zijlvest der Drie Delfzijlen tegenover het Aduarder Zijlvest was komen te staan. In deze zaak had nl. de overste schepper der Drie Delfzijlen, Osebrand Jan Rengers, trachten partij te trekken voor zijn vriend Lutsborgh, door Aduard te verwijten dat het tot executie van Lutsborgh's goederen was overgegaan, hangende het appèl van Lutsborgh op de Drie Delfzijlen. Deze uitspraak werd zowel door het Winsummer Zijlvest, dat het appèl reeds afgewezen en het vonnis van Aduard bevestigd had, als door Aduarder Zijlen strijdig verklaard met de oude costumen en verbondsbrieven. De Drie Delfzijlen werd verzocht om het mandaat van appèl in te trekken, hetgeen geschiedde. Het vonnis werd uiteindelijk door Lutsborgh zelf en zijn broer, de heer van Nienoord, erkend. Niettegenstaande dit feit en dat de Drie Delfzijlen het mandaat van appèl hadden ingetrokken, begon Rengers dus in 1667 opnieuw de rechtmatigheid van het optreden van Aduarder Zijlen in twijfel te trekken, door De Mepsche de toegang tot de landdag te weigeren op grond van het huis van Lutsborgh. Hoezeer het deze kwestie was waarvoor de andere partij de Staten Generaal om bijstand had verzocht en waarvoor de Commissie had moeten overkomen, blijkt uit de plaatsruimte die de besprekingen hierover in het Verbael innemen en uit de woorden der Commissieleden zelf. Hun antwoord op het door De Mepsche ingeleverde protest kleeften de heren aldus in: „Wij hebben gesecht dat wij de grootste swaarigheyt ontrent zijn persoon hadden gmoveert ende in alle difficul-

teyten die ons voorgekomen waren, dese bij ons was opgenomen als van de meeste bekommeringe".

Zij hadden vergeefs de door De Mepsche ingebrachte protesten te berde gebracht, zodat zij „op expedienten ende voor-
slagen hadden moeten dencken" om tot een resultaat te kunnen komen over het huis van Lutsborgh. Onder anderen deelden zij De Mepsche mede, dat zij als enige uitkomst zagen, maar af te wachten tot „bij protractie van tijt de geoederen meer besadicht...., eenigh expedient sikh mochte komen op te doen" dat beide partijen bevredigen kon. De voorslag die zij tenslotte deden was: het vonnis tegen Lutsborgh zou in appèl door de Drie Delfzijlen worden gewezen, waarop de zaak in revisie zou komen bij een commissie bestaande uit drie leden van de Staten Generaal en vier schep-
peren, namelijk twee van elke sententie en uit de resp. schep-
perijen met meerderheid van stemmen gekozen. Hiertegen protesteerde het Aduarder Zijlvest; er werd eindeloos over geredetwist en eindelijk kwamen Gedeputeerden met een ander voorstel. De zaak van De Mepsche zou ter decisie van de Staten Generaal worden gelaten, maar deze zouden moeten wachten tot de aangelegenheden der drie zijlvesten-
nijen waren afgehandeld. Tot zolang zou De Mepsche aan de landdag deelnemen. Met dit plan waren beide zijden het eens, en de Commissie kon eindelijk vertrekken. In de loop van Woensdag 23 Maart⁸⁾ werd dit accoord bereikt, diezelfde avond was er een „heerlijk afscheidsmaal" en de volgende dag reisden de heren via Leeuwarden af. Zij zeiden in hun verslag dat zij langer in Groningen waren gebleven, alleen om deze zaak tot een goed einde te brengen, en legden er nogmaals de nadruk op dat, „wijders alsoo wij in het stuk der monsteringh altijts de meeste bekommernisse gesien hadden in die saeck van de Heer Johan de Mepsche ende dat wij bevonden een goede uitval van de besogneerde resp. sijlvesten de saake van de Mepsche voorn. seer te sullen faciliteren" zij

⁸⁾ Nieuwe stijl

voortdurend hadden „gelaboureert” om tot een vergelijk te komen.

Wat De Mepsche zelf betrof, bij de monsterring van 1669 was de kwestie nog niet beslist. Op 26 Juni van dat jaar werd hem door Gecommitteerde Raden aangezegd dat hij zich binnen een maand had te legitimeren, doch op de St. Pieterlanddag van 1670 had hij aan die verplichting nog niet voldaan. Wel had hij een brief overgelegd, doch deze werd niet voldoende geacht als zijnde „geen brieve, maar een attestatie van zijn E. E. broederen”. Ondanks zijn protesten werd De Mepsche niet admissabel verklaard.⁹⁾

In het Registratieboek van het Westerkwartier, waarin aantekening werd gehouden van de bewijsstukken door de nieuwe landdagcomparanten overgelegd, vindt men deze attestatie vermeld:

„Den 30sten Aprilis 1669 heeft Jr. Jan de Mepsche exhibeert een versegelde brief in dato den 7en Aprilis deses, waer bij zijn E. E. broederen jr. Geert ende jr. Rembt de Mepsche bekent maect, dat het landt waer van zijn Wel Edt. op de Landsdagen compareert volgens verzegelingen van den 15 Februari 1659 gescheyden ende zijn Wel Edts. goet is”.

Voorts legde hij in Februari 1670 nog twee koopbrieven over van resp. vijfen veertig en acht en een half grazen land onder Hoogkerk.

Deze kwestie deed heel wat stof opwaaien. In de vergadering van Gecommitteerde Raden van 8 Mei 1667 werd gezegd, dat enige heren zich in Den Haag hadden beklagd over de gehouden monsterring en dit college, nu dus op de hand der voormalige oppositiepartij, nam maatregelen om te verhinderen dat er op de beslissing inzake de monsterring werd teruggekomen. De tegenpartij wenste de zaak aan de Staten Generaal te submitteren, doch de partij van Rengers antwoordde, toen er nog eens weer een aanschrijven van Hun Hoog-

⁹⁾ De zijlvestenijen kwamen pas in de loop van 1670 tot een accoord

mogenden was gekomen over de „doleances over de jongste monsteringe“, dat het geen zin had om daarvoor naar den Haag te reizen, want men zou zich toch niet submitteren. Bovendien stond de vijand voor de deur, zeiden ze heel bezorgd. Ook later treft men telkens weer bij de beledigde partij uitlatingen aan over „de onrechtvaardige en monstrueuze monsteringen“ van 1667 en 1669. Geïnteresseerden publiceerden bovendien in 1668 een pamflet, waarin zij de beslissingen van de Commissie en de monsterheren hekelden: „Deductie aen de H.M. Heeren Staten Generael... overgegeven door de verongelijckte Ionckeren... vertonende die onreghmatige Monsteringe over de Ommelander Lands-daeghs Comparanten door Joncker Oesebrand Johan Rengers op Petri 1667 gepracticeert en door ongeoorloofde Cuperyen bekomen“. ¹⁰⁾

De disqualificatie van De Mepsche op grond van het proces-Lutsborgh heeft duidelijk gemaakt, dat de beide soorten van moeilijkheden die door Aitzema werden genoemd als de oorzaak van de onenigheid in het gewest, de zijlvestenijen en de monstering, in werkelijkheid uit een en dezelfde bron voortvloeiden: het proces-Lutsborgh. De oppositiepartij die in 1665 begon met het forceren van landdagen en het benoemen van een eigen secretaris om zelf resoluties te kunnen formeren en waarin jonker Rengers kennelijk een hoofdrol speelde, blijkt identiek te zijn met het zijlvest der Drie Delfzijlen, gesteund door een groot gedeelte van het Winsummer—Schaphalster zijlvest, dat in dat proces onder aanvoering van de opperste schepper der Drie Delfzijlen, jonker Rengers, tegenover het Aduarder Zijlvest en jonker De Mepsche was komen te staan. De strijd heeft zich alleen overgeplant van het terrein der zijlvestenijzaken op dat van de politiek.

Nog altijd gold het een kwestie, die uitsluitend de Ommelanden onderling betrof en waarin de stad geen aandeel had.

¹⁰⁾ Van Alphen, Pamfletten, nr. 337

Doch dit werd anders zodra de stad hoorde van de besprekingen, die de drie grote zijlvestenijen gezamenlijk voerden met het doel tot een algemeen geldende orde van procederen te raken: de kwestie van het appèl was naar aanleiding van het gebeurde gedurende het proces tegen de heer van Lutsborgh zeer acuut geworden. Toen de stad vernam dat er voorstellen dienaangaande hangende waren, meende zij het ogenblik gekomen om te protesteren tegen de opvatting der drie geprivilegieerde zijlvestenijen als zou hun „eygen wetmaeckinge” toekomen. Zij was van oordeel dat het wel degelijk een aangelegenheid was die de provincie in haar geheel betrof, en bestreed de opvatting dat de zijlvestenijen autonomie bezaten. Met dit protest was dan de oorspronkelijk Ommelandse kwestie geworden tot een geschil tussen de beide leden van het gewest en zou als zodanig verder worden uitgevochten.

Er ontstond hiermede echter een ingewikkelde groepering. Bij de verdere ontwikkeling bleek aldra dat men van de zijde der Ommelanden — dat wil dus zeggen de „prevalerende parthije” die optrad als zodanig — alleen bezwaar maakte tegen de opvatting van de stad als zou haar medezeggenschap in zijlvestenijzaken toekomen, terwijl de andere partij, de „overstemde Jonkeren, hoofdelingen, eigenerfden enz.” ofwel het Aduarder Zijlvest, zich uitdrukkelijk tegen iedere invloed van buitenaf verklaarde — zowel tegen die van de stad als tegen die der Ommelanden, nu vereenzelvigd met de twee andere zijlvestenijen — maar zich overigens in haar antipathie jegens de overmachtige partij bij de stad aansloot. De drie zijlvestenijen waren daarentegen eensgezind in hun streven naar het verkrijgen van een eigen procesorde, waarbij zij hun recht op autonomie staande hielden tegen de stad. De dubbele functies die vele der Ommelander machthebbers bekleedden, onder wie Rengers wel het duidelijkste voorbeeld vormt, waren de oorzaak dat zij soms in hun verschillende kwaliteiten verschillende rollen vervulden. Dezelfde mannen die als scheppers één lijn trokken met de andere zijlvestenijen waren als leden der Ommelander regering de tegen-

standers van het Westerkwartier, respectievelijk de bondgenoten van de stad. Zoals gebleken is vielen de grenzen niet geheel en al samen met die van de drie kwartieren; in alle drie vond men overstemde landdagcomparanten, maar de meerderheid kwam er mee overeen.

Deze inleiding was nodig om het toneel op te richten waarop zich de laatste acte zou afspelen, die eindigde met de apotheose der Ommelanden en de „acht considerabele punten". Na de rumoerige Sint Pieter van 1667 veranderde er in de grote lijnen niets meer; alleen verscherpte zich de toestand voortdurend en werd door de bovendrijvende partij verder welbewust stap na stap gedaan op weg naar de macht.

De eerstvolgende schrede had in het begin van 1668 plaats. De overmachtige partij ging er op 29 Januari toe over om in plaats van de overleden syndicus Ten Winckel een spreker of president te kiezen in de persoon van jonker Bernard Conders van Helpen en als tweede secretaris, die tevens in het Ommelander Huis zou wonen, Johan Ringhels. Tegen deze benoeming werd door de tegenpartij geprotesteerd, terwijl ook de stad de verkiezing niet wilde erkennen. Op 14 Augustus ontstond hierover nog weer een meningsverschil tussen beide partijen, daar het Westerkwartier op het standpunt stond dat de tourbeurt voor de verkiezing van een syndicus aan dit kwartier was „gedevolveerd", waartoe het jonker Wolther de Sighers had uitverkoren.

Onderwijl was Jonker Mello Broersma door de partij van De Mepsche naar den Haag afgevaardigd ter dolering over de toekomstige monsterring. Hij deed daar enkele missives in de Staten Generaal lezen, o.a. op 28 Augustus een remonstrantie van Johan de Mepsche, Egbert Clant, Elinck Ketell en hemzelf, als protest tegen de missive die middelerwijl door Hunne Hoogmogenden was ontvangen vanwege Bernard Conders van Helpen, inhoudende dat Hun Hoogmogenden werden verzocht „om aan niemant ter werelt anders als aan hare Gecommitteerden... in saecken de Ommelanden raeckende eenigh gehoor ofte geloove... te verlenen". Deze Gecom-

mitteerden waren Osebrand Jan Rengers en enige anderen. Op 6 September deed de commissie tot de zaken der Ommelanden een voorslag betreffende de regeling van de monsterring, waarbij werd voorgesteld dat gedurende de minderjarigheid van de stadhouder elke twee jaar vier heren uit de Staten Generaal aan de monsterring zouden deelnemen. Dadelijk na afloop van de monsterring zou de monsterrol op het Provinciehuis worden voorgelezen, waarop ieder die bezwaren had die binnen drie dagen bij de deputatie uit de Staten Generaal kon inbrengen. Bij loting zou dan worden beslist aan welk Provinciaal Hof — uit een der andere provincien — de behandeling van de ingekomen klachten zou worden opgedragen.

Toen Broersma en de anderen met deze voorslag in het gewest terugkwamen en die op de provinciale landdag van 16 September zouden voorlezen in de vergadering der Ommelanden, protesteerde president Conders onmiddellijk tegen deze gang van zaken. Hij was van mening dat de voorstellen behoorden te worden voorgelegd aan de respectievelijke committenten, de onderkwartieren. Broersma, hiervan terecht de bedoeling doorziende, hield vol dat de voorstellen aan de volledige vergadering moesten worden voorgelegd, en dat zonder overstemming moest worden beslist. Conders en de zijnen verlieten hierop de vergadering.

Wat hier precies aan de hand was is moeilijk te zeggen. Waarschijnlijk waren de voorstellen uit Den Haag in strijd met de plannen die Conders, Rengers en hun partij voor de monsterring hadden uitgewerkt, en was òf de tegenpartij met een extra grote aanhang op de landdag verschenen om de Haagse plannen erdoor te slepen, òf de partij van Conders vreesde dat de meerderheid ook in hun eigen groep aan de voorstellen der Staten Generaal gehoor zou geven. In beide gevallen was een beraadslaging in onderkwartieren met een beslissing door overstemming voor hen het voordeligst met het oog op een eventuele voorafgaande bewerking der stemmen.

Door het verlaten van Conders en de zijnen van de landdag was de reeds lang dreigende breuk in de Ommelanden een feit geworden. Van dit tijdstip af vergaderden de „Coenderschen”, zoals Aitzema en Wagenaar hen noemen, afzonderlijk. Op dezelfde dag, 16 September, hoorden zij het rapport van hun eigen afgevaardigden, de heren Van Ewsum, Van Nienoord, Rengers, Jarges en Niekerck — de Ommelander advocaat — die volgens commissie van zeven onderkwartieren naar Den Haag waren geweest. Het resultaat was dat de voorstellen van Hunne Hoogmogenden echter in beide kampen werden afgeslagen, als strijdende tegen verscheiden punten der privilegien, vrij- en gerechtigheden der Ommelanden.

De zeven onderkwartieren machtigden daarop dezelfde heren om zich andermaal naar den Haag te begeven, ten einde te bewerken dat de aanstaande monsterring op dezelfde wijze zou geschieden als voor twee jaar; tevens moesten zij zien gedaan te krijgen, dat de Staten Generaal de verkiezing van Conders en Ringhels bevestigden. Daar zij door de stad nog nooit waren erkend en dientengevolge niet door de provincie als geheel, was hun positie strikt genomen onwettig. Ook de andere partij stelde een protest op en wel tegen de wijze waarop de vorige monsterring had plaats gehad en tegen de praktijken der anderen in het algemeen.

Op 17 September machtigden de zeven onderkwartieren die zich hadden afgescheiden Ringhels tot het houden van het Ommelander protocol, daar Rhiemersma geweigerd had om uit naam der zeven onderkwartieren te tekenen en te protocolleren. Tevens werd Ringhels gemachtigd om alle ordonnantien en verdere Ommelander acten alleen te vervaardigen, terwijl de rentmeester van Marck opdracht kreeg om geen ordonnantien te pareren of te betalen, die door Rhiemersma waren getekend. Zij legden een afzonderlijk resolutieboek aan. Daarnaast bleef secretaris Rhiemersma protocolleren voor de overgebleven partij. Er waren voortaan twee regeringen in de Ommelanden, elk met een secretaris die resolutien formeerde.

De stad had in het najaar van 1668 alle reden om zich bezorgd te maken over de loop die de zaken in de provincie namen. Zij had reeds in het vorig jaar moeten protesteren tegen de mening der drie grote zijlvestenijen, tezamen de gehele Ommelanden omvattend, als zou hun autonomie toekomen, en nu was zij genoodzaakt opnieuw in verzet te komen over het voorstel tot hervorming van het Ommelander Reglement van 6 September. Zij tekende in drie uitvoerige missives protest aan tegen de voorgestelde wijzigingen, voornamelijk de monsterring betreffend, en verzocht dat in deze materie geen beslissing zou worden genomen zonder haar voorkennis, hetgeen werd besloten (Res. St. Gen. 17 Oct. 1668). Zij stelde zich ook nu op het standpunt, dat het lid der Ommelanden, buiten haar als eerste lid van het gewest om, in een belangrijke zaak als de herziening van het regeringsreglement der Ommelanden niet zelfstandig kon optreden.

In het conflict met de stad werd door de prevalerende partij op 26 Juni 1669 de laatste ronde ingezet. Op de landdag te Middelstum werd besloten te refereren aan de resolutie van Hun Hoogmogenden van 2 Juni 1667, inhoudende dat aan de stad zowel als aan Gecommitteerde Raden in de Ommelanden zou worden geschreven, dat zij moesten trachten „de differenten over de Zijlvestenijen ontstaan onder haer in der minne... ter neder te leggen, met verklaring bij aldien sulcks niet mochte komen te geschieden, dat Hun Hoogmogenden alsdan op 't versoek van een van partijen recht sullen doen". Te Middelstum werd nu geresolveerd, dat de heren Gecommitteerde Raden, genoemd in de bewuste resolutie, aangaande het voldoen hieraan zouden ageren en doen ageren als zij het raadzaamst achtten, en dat al wat door hen zou worden gedaan, geacht zou worden te zijn gedaan door het gehele corpus der Ommelanden gezamenlijk.

Hiermee kreeg het College van Gecommitteerde Raden, en daarin met name de bovendrijvende partij, de vrije hand. Het terugkomen op de resolutie van 2 Juni 1667 was een handige

zet, waarmee zij de tegenpartij de eerste klap konden toebrengen. Zij berichtten naar Den Haag dat zij er tot hun leedwezen niet in waren geslaagd met de stad tot een vergelijk te komen. De resolutie van de Staten Generaal was het gevolg geweest van de protesterende houding, welke de stad na de besprekingen van de Gedeputeerden uit de Staten Generaal met de zijlvestenijen in het voorjaar van 1667 inzake de procesorde had aangenomen.

De stad nam met deze gang van zaken geen genoegen. Zij stelde zich op het standpunt dat het College van Gecommitteerde Raden niet bevoegd was om tegen haar op te treden in de kwestien over de zijlvestenijen en het presidium der Ommelanden, welke tussen de beide leden gerezen waren. Zij eiste met klem visie en copie van de te Middelstum genomen resolutie, doch de Ommelanden weigerden die te geven, tenzij de stad copie zou verlenen van een tevoren door haar genomen resolutie, volgens welke zij alleen die Ommelander resoluties erkende, die op een provinciale landdag door de syndicus waren ingezegd. De stad antwoordde hierop, dat zij niet van mening was dat de Ommelanden, nog minder Gecommitteerde Raden, het recht bezaten om copie uit haar resolutieboeken te eisen, en berichtte na deze vruchteloze onderhandelingen naar de Staten Generaal, dat zij het College van Gecommitteerde Raden niet genoegzaam gequalificeerd achtte om wegens de Ommelanden tegen haar te ageren of de grieven te beantwoorden, die zij tegen deze zou inbrengen.

Er ontstond nu, vooral van de zijde der Ommelanden, een grote activiteit. Gecommitteerde Raden zetten alle zeilen bij om hun zaak te pousseren; onophoudelijk reisden de heren heen en weer naar Den Haag. Er zijn een aantal klad-aantekeningen en declaraties bewaard, waaruit blijkt dat het de heren Rengers, Jarges, Conders, Clant van Stedum, Van Ewsum, Van Nienoord, Manninga en advocaat Niekerck waren die aan de reizen deelnamen. Rengers en de advocaat namen aan alle reizen deel, de anderen wisselden af. Dat er tweemaal

voor Rengers en Niekerck een vertering staat genoteerd die juist drie, resp. vier maal zo hoog is als voor elk der anderen (f 945,— en f 1260,— tegenover f 315,— voor de anderen) zou er op kunnen wijzen dat zij voornamelijk met de zaken waren belast.

Er is ook een aantal brieven bewaard van president Conders en secretaris Ringhels aan Rengers, toen deze in Den Haag was. Zij dateren uit de laatste maanden van 1669 en geven een aardige kijk op de bewogen gemoederen dier dagen, daar ze alle op de onderhavige kwestie betrekking hebben. Op 22 October werden Conders en Ringhels gemachtigd tot het doorzoeken van de Ommelander archieven naar materiaal, dat tegen de stad zou kunnen worden gebruikt. Uit de brieven blijkt dat ze dit met ijver en hartstocht deden.

De brieven van president Conders versterken ons in de opvatting, dat Rengers de ziel van de onderneming was. De president bepaalt er zich toe, nederig te wijzen op hetgeen van belang kan zijn voor de bevordering van hun zaak, doch laat het aan Rengers ter beoordeling over of en welk gebruik hij er van maken wil: „...doch ik geve het om een beter, ende twijfele niet ofte Uwe H. Edt. zal alles wel weten bij te brengen dat ter materie eenichsints is dienende”. En in een andere brief: „Doch de aanwezende heeren kunnen mij van hunne intentie adviseeren, die ik getroulik ende promptelijck zal achtervolgen”.

Zowel de brieven van Conders als die van Ringhels handelen over de opzending van bewijsmateriaal; elke zinsnede die maar tegen de stad kan worden gebruikt wordt gelicht. Voorts houdt Ringhels Rengers op de hoogte van het stadsnieuws — wie er dood en begraven zijn, wie hij in de stad heeft gezien en gesproken — en van de bewegingen der tegenpartij. Vooral het doen en laten van jonker De Mepsche wordt geobserveerd en hij wordt in één adem genoemd met „de tegenpartij”: „De tegenpartij rept sich, zoo veele wij kunnen vernemen gans niet, ick hebbe sedert der Heeren vertreck niemant van haer in de stat gesien, als verleden

waardach j: Mepsche, vaerende met doctor Haeck uit Steentilpoorte apparent nae Lellens ofte de Rijp". En nog eens: „Men verneemt nog niet dat de tegenpartie sich veerdigen om nae den Haege te gaen, jan Mepsche heeft van daege op de warff gewest".

Op 3 Februari 1670 werd bij resolutie door de Staten Generaal bepaald dat de Ommelander differenten zouden worden afgedaan door een commissie uit Staten Generaal en Hooge Raad — de verkoren rechters over wie Wagenaar spreekt. Op 1 April werd ter vergadering gelezen een missive der Ommelanden, dat op een „numereuse landdag" met algemene stemmen de keuze van de vijf arbiters — te weten de heren Schimmelpenningh, De Witt en Coevorden uit de Staten Generaal en Hudde en Druyff uit de Hooge Raad in Holland — was goedgekeurd en dat de Ommelanden zich aan hun uitspraak wilden submitteren. De commissie bevond zich in het eind van Mei en begin Juni in het gewest van Stad en Lande.

Intussen was door de beide partijen — de stad en de bovendrijvende partij in de Ommelanden — een aantal punten opgesteld waarop elk de andere veroordeeld wenste te zien. Die van de Ommelanden waren acht in getal, benevens enige, die in 1649 onafgedaan waren gebleven. Van beide zijden was men ver afgeweken van het oorspronkelijke geschil: de zijlvestenijen besloegen er maar een enkel punt in. Het waren de oude, nooit opgeloste punten van wrijving tussen de twee leden die ook nu weer aan de orde werden gesteld en het eigenlijke conflict overwockerden.

De acht punten, die in het proces tegen Rengers ter sprake kwamen en derhalve voor ons van belang zijn, luiden in het kort als volgt.

1. De stad moet Bernard Conders of diens opvolger als president erkennen, telkens voor twee jaar.
2. De stad mag zich niet bemoeien met de regering der drie geprivilegieerde zijlvestenijen, zomin als de Ommelanden zich bemoeien met de zijlvestenijen in het Oldambt of

het Gorecht. De Ommelanden zijn bereid om de voor-
slagen van 1667 te accepteren en als de heren der zijk-
vestenijen daarmee niet accoord gaan, zullen enige Ge-
committeerden uit de Hooge Raad beslissen.

3. De leden der Hoofdmannenkamer moeten voor hun leven benoemd worden ten einde de invloed van de stad tegen te gaan, daar gewoonlijk oud-burgemeesters of oud-raadsheren daarin worden benoemd.
4. Alles wat tegen de decisien van Hun Hoogmogenden in zaken betreffende de Hoofdmannenkamer door een of beide leden der provincie is geresolveerd, wordt van nulen gener waarde verklaard. De besluiten der Staten Generaal moeten onveranderd in beide leden worden gehandhaafd.
5. De stad moet haar stadsrecht, het landrecht van het Gorecht, haar stapelrecht enz. laten drukken en door de Staten van Stad en Lande doen arresteren.
6. In generaliteitsaangelegenheden, waarvoor de commissien van beide leden worden gegeven, moet de stemming niet volgens meerderheid, maar lidsgewijze plaats hebben.
7. De stad heeft zich ten onrechte het jus ferendarum, over het verlenen der octrooien, aangematigd.
8. De landen van het klooster Ter Apel, gelegen in de Ommelanden, zullen met de opkomsten van dien worden gebracht onder de administratie van de rentmeester der provinciale goederen, zonder dat de stad enig revenu krijgt. Bovendien moet de stad het reeds teveel ontvangene terugbetalen aan de Ommelanden.

Deze actie ging uit van de partij die zich „de Ommelanden” noemde, geenszins van de partij waartoe De Mepsche behoorde. De „verongelijckte en overstemde Jonkeren, hovelingen, eigenerfden enz. der Ommelanden” hadden niet nagelaten om in een aantal missiven die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten aan de Staten Generaal uiteen te zetten, dat zij geen commissie hadden verleend aan de heren die namens de Ommelanden handelden en dat zij met kracht protesteerden tegen het optreden van „enige baatzuchtige en

machtsbegerige heren, die de insolentien en infractien tegen het Reglement op hun geweten hadden en hun rechtmatige doleances hadden trachten te verhinderen". Het is amusant te zien met hoeveel nadruk elke partij verzekert, dat zij slechts handelt met het uitsluitende oogmerk om de rust in de provincie en de welvaart der ingezetenen te handhaven en te bevorderen, en de tegenpartij ervan beschuldigt slechts eigenbaat en de ruïne van het gemenebest na te streven; alhoewel men zich min of meer kan verenigen met het verwijt van eigenbaat en machtsbegerigheid door de partij van De Mepsche gericht aan het adres der andere.

De uitspraak¹¹⁾ welke de vijf arbiters tijdens hun verblijf in de provincie opstelden was geheel in het voordeel der Ommelanden. Behalve de erkenning van Conders als president en Ringhels als tweede secretaris bevatte deze een wijziging van het Ommelander Reglement en de bepaling dat alle toekomstige geschillen, zowel als de punten die nog op afdoening wachtten, ter decisie van de vijf arbiters of de Hooge Raad zouden blijven. Deze uitspraak — evenwel zonder de punten betreffende de monsterring en de vergeving der ambten, die de veranderingen in het Reglement uitmaakten — werd door de commissie op een Ommelander landdag in de kerk van het karspel Ten Boer uit naam van de Staten Generaal bekend gemaakt. Op 23 Juni d.a.v. werd de volledige uitspraak in de Staten Generaal gelezen.

De stad had, zoals uit een schrijven van Burgemeesters en Raad van 4 Juni aan de Staten Generaal blijkt, tijdens het verblijf der arbiters in de provincie er niet in kunnen slagen visie en copie van het verhandelde te krijgen. Zij zeide begrepen te hebben, dat door de Ommelanden ten overstaan van de vijf heren een nieuw reglement was opgesteld, doch verzocht dringend om opschorting der deliberaties tot haar copie en competente tijd was gegeven om haar bezwaren in te

¹¹⁾ In: Papieren van Johan de Witt betr. Groningen en de Ommelanden, port. III, Arch. St. v. Holland nr. 2771

brengen. Na het vertrek der heren protesteerde zij op 21 Juni opnieuw, dat zij onderricht meende te zijn dat de Ommelanden, onder voorwendsel van regeling der onderlinge geschillen, buiten haar medeweten ook een beslissing hadden genomen over de qualificatie der landdagcomparanten, hetgeen zij nadrukkelijk verklaarde onwettig te zijn, waarom zij de Staten Generaal verzocht elke bekrachtiging van een dergelijke uitspraak te weigeren.

De resolutie van Hun Hoogmogenden van 23 Juni vermeldde, dat de bewuste uitspraak ter vergadering gelezen was en dat copie van stukken aan de Hooge Raad zou worden gezonden, met verzoek dat deze, gehoord de aanwezige heren uit het gewest van Stad en Lande, de Staten Generaal van advies wilde dienen of de uitspraak zonder meer onder het grootzegel der generaliteit behoorde te worden uitgegeven, dan wel of eerst copie aan de stad Groningen moest worden gezonden. Dit advies zou als een dictum zonder enige verandering gearresteerd en ter executie gelegd worden. Daar de ter vergadering aanwezige heren uit Stad en Lande — te weten Scato Gockinga en Johan Clant van Stedum — begrijpelijkerwijze niet tot een eenparig advies vermochten te komen, gingen de stukken zonder dit naar de Hooge Raad.

Toen de stad van deze resolutie hoorde begon zij aanstonds te protesteren, dat in een zaak die haar als eerste lid der provincie aanging een beslissing was genomen, zonder dat zij copie en tijd gekregen had om haar belang daarop te doen; zulks in strijd met de resoluties van 19 Mei 1662 en 17 October 1668. Zij verzocht alsnog copie te mogen ontvangen, vóór de uitspraak onder het grootzegel der generaliteit zou worden uitgegeven. Dit verzoek werd echter in de resolutie van 26 Juli d.a.v. van de Staten van Holland „ongefundeerd” genoemd.¹²⁾

Naar aanleiding van deze resolutie verzocht de Hooge Raad op 30 Juli van het verlenen van het bewuste advies te mogen

¹²⁾ Vgl. Van Alphen, Pamfletten, nr. 341

worden ontheven; de verdenking zou bij de betrokken partijen kunnen opkomen dat de leden van de Raad niet gelaten waren „in de onbepaalde liberteyt ende vrijheyte van de welcke wij deselve parthijen geerne verseeckert houden". Dit excuus werd door de Staten van Holland niet geaccepteerd; op zeer stellige toon werd de Hoge Raad op 31 Juli aangezegd, dat het advies diende te worden gegeven en dat ook vanwege de Staten Generaal een verzoek in deze geest de Hoge Raad bereiken zou.

Er zijn meer aanwijzingen dat de Ommelanden hun overwinning dankten aan de medewerking van de provincie Holland en dat zij verkregen is in ruil voor een overeenkomst van Rengers c.s. met Johan de Witt inzake de Acte van Harmonie.

Dat dit het werk was van de overmachtige partij, niet van de gehele Ommelanden gezamenlijk, blijkt uit een memorie die de verongelijkte jonkeren enz. op 1 Augustus opstelden, ondertekend door Reinier Alberda en Roeleff Sickinge. Zij verzochten eveneens om copie van de bewuste uitspraak en de besognes te mogen ontvangen, met een afzonderlijke opgave van redenen.

Toen de protesten van de stad zonder uitwerking bleven zond zij reeds de volgende maand deputaties naar de gewestelijke statenvergaderingen om haar zaak te bepleiten en steun in de Staten Generaal te verzoeken. Zij trachtte voorts te verkrijgen, dat over de genoemde punten, welke nog door de vijf arbiters of de Hoge Raad zouden worden afgedaan, provinciale gecommitteerden werden gesteld, echter vergeefs. Het was met het aanbod dit alsnog te bewerkstelligen, dat Rengers dus in 1672 de tegen hem ingebrachte beschuldiging van hoogverraad beantwoordde.

In haar grote verbittering heeft de stad klaarblijkelijk het voornemen opgevat om met de man die zij als de voornaamste schuldige beschouwde af te rekenen. Dit besluit is verklaarbaar. Zij kon Rengers niet direct, alleen indirect treffen,

daar hij met de uitspraak van Staten Generaal en Hooge Raad achter zich onaantastbaar was. Het proces dat zij hem na het mislukken van de kwestie-d'Ossery aandeed was een schijnproces: haar ware beweegreden was een andere.

Hiermede wordt een ernstige beschuldiging tegen de toenmalige stadsregering uitgesproken, namelijk het uitlokken van een gerechtelijke moord. De omstandigheden die hiertoe leidden maken deze beschuldiging tot een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid. Het definitieve bewijs zou alleen te leveren zijn door het vaststellen van de mate van invloed, die door Sicco Eeck namens de stadsregering is uitgeoefend op Sophia van den Camp. Het is echter niet waarschijnlijk, dat van dergelijke onderhandelingen iets is vastgelegd.

Het protest dat naar aanleiding van Rengers' gevangenneming en veroordeling van de zijde der Ommelanden opging was groot en nam gedurende de jaren van zijn gevangenschap toe. Het was vooral door toedoen van de in 1674 tot syndicus der Ommelanden aangestelde medegevangene van Rengers, Henric Piccardt, dat het rumoer rond hem zo groot werd, dat de Staten Generaal en de Prins van Oranje persoonlijk moesten ingrijpen. De stad bleef onwillig om gehoor te geven aan de last hem in vrijheid te stellen, tot zij eindelijk tot toegeven gedwongen werd. Rengers werd in 1678 vrijgelaten; dat zijn gezondheid en levenskracht gebroken waren blijkt uit de omstandigheid, dat hij nog in het zelfde jaar of in het begin van 1679 overleed. Op 6 Maart van dat jaar legden de inwoners van Slochteren een verklaring af, dat de overleden heer O. J. Rengers altijd een wedman had aangesteld. Hij was bij zijn gevangenneming volgens eigen mededeling tweeënvijftig jaar oud, zodat hij niet ouder was dan acht- of negenenvijftig toen hij overleed.

De stad heeft uiteindelijk het doel bereikt dat zij zich na de nederlaag van Juni 1670 had gesteld; haar grootste vijand was vernietigd en haar hegemonie verzekerd, aangezien het herstel van de vroegere toestand een der voorwaarden voor Rengers' vrijlating was geweest. Tot aan het Reglement

Reformatoir bleef zij de positie innemen, die zij met uitzondering van deze gevaarlijke episode altijd had bezeten en zozeer op prijs stelde.

N. TONCKENS

HET BELLINGWOLDER GILDEREGLEMENT EN HET KOUDEHOEKSTER GILDEBOEK

Betreffende de gilden zijn in vroegere jaargangen van de G.V.A. reeds enkele verhandelingen opgenomen. Bij de getrouwe lezers van de almanak mag dus bekendheid met het wezen en de werking der gilden verondersteld worden. Voor wie zulks niet het geval is en niet in de gelegenheid zijn bedoelde verhandelingen te raadplegen, moge hier een korte uiteenzetting volgen.

Het woord „gilde” komt in twee betekenissen voor, die het best weergegeven worden door „vakvereniging” en „buurtvereniging”. De hier bedoelde gilden zijn dan buurtverenigingen. Ze werden ook wel „kluften” genoemd, een naam, die thans nog in kerkelijke gemeenten veel in gebruik is.

Doelstelling der gilden was wederzijds hulpbetoon.

Vroeger werd deze verleend volgens de ongeschreven wet der „naberplichten”. De vervulling van deze plichten liet blijkbaar nog al eens te wensen over. Dit volgt wel uit het groot aantal boeten, dat na de reglementering nog alom moest worden opgelegd wegens gepleegde verzuimen, en ook uit de aanhef van het Bellingwolder reglement. Dit luidt als volgt: „De ingezeeten van het Carspel Bellingwolde, overwogen hebbende het grote nut en de noodzakelijkheid om evenals in andere nabuirige Carspels een behoorlijke verdeling in gilden of kluften in werking te brengen, teneinde de naburen elkander onderling bij voorvallende geleegentheden op een geregelde wijze zouden kunnen behulpzaam en van dienst zijn, hebben daartoe, behoorlijk zaamengeweeest zijnde, bepaalt en vastgesteld, het volgende”.

Onder „voorvallende geleegentheden” werden algemeen verstaan, ziekte- en sterfgevallen. Sommige gilden strekten hun zorgen ook uit tot de „kraam”, brand en zelfs de nachtelijke bewakingsdienst.

Het aantal en de begrenzing van de gilden in een Carspel werd bepaald door de ingezetenen. Ook de reglementen wer-

den door hen opgemaakt, maar deze behoeften de goedkeuring van het plaatselijk bestuur of de Drost.

Het bestuur van de gilden was opgedragen aan een Olderman en een Jongerman. Gewoonlijk bekleedden ze die functie slechts één jaar. Bij het aftreden van de Olderman werd de Jongerman tot Olderman verheven en werd een nieuwe Jongerman verkozen.

De Olderman zorgde voor de naleving van het reglement, legde de boeten op en inde deze en moest bij zijn aftreden rekening en verantwoording doen.

Deze bestuursoverdracht was op een vastgestelde dag, die tot feestdag gemaakt werd. Daarbij moest uit ieder gezin één persoon verschijnen; meer dan een was niet toegestaan. Dan werd het gildebier gedronken, dat betaald werd uit de kas van het gilde. Daarbij ging het nog al eens onstuimig toe, maar een reglementair vastgesteld sluitingsuur maakte er een einde aan.

De inkomsten der gilden bestonden, behalve uit de boeten, uit intekengeld, dodengeld en in sommige Carspels uit vaste jaarlijkse bijdragen, waarvoor vrijstelling van diensten werd verleend.

Intekengeld was verschuldigd als iemand in een gilde kwam wonen en als gildebroeder werd ingeschreven. In sommige gilden was inschrijving verplicht, in andere was de nieuwe bewoner daarin vrij. Een niet ingeschrevene kon natuurlijk geen gebruik maken van de diensten van het gilde.

Dodengeld was verschuldigd bij sterfgevallen, waarvoor het gilde de gehele begrafenis verzorgde.

Het bedrag der boeten was voor allen gelijk; het intekengeld en het dodengeld was afhankelijk van de welstand.

De ouderdom der gilden is heel verschillend. In Winschoten bestonden ze reeds in 1668; in Veendam al in 1722; die in Bellingwolde werden in 1806 opgericht, die in Vlachtwedde, Wollinghuizen en Jipsinghuizen in 1803. Uit de boven aangehaalde aanhef van het Bellingwolder reglement mag afgeleid worden, dat omstreeks die jaren in die omgeving in meerdere

Carspels tot gildevorming is overgegaan. Vermoedelijk heeft het aanstekelijk gewerkt. Misschien hebben we ook te doen met een uiting van ordeningszin, een meer voorkomend verschijnsel na woelige tijden.

We laten nu het reglement op de gilden in Bellingwolde in extenso volgen. Het is letterlijk overgenomen van het geschreven exemplaar, voorkomende in het Koudehoekster gildeboek.

REGLEMENT OPZICHTELIJK DE GILDEN IN BELLINGWOLDE.

Artikel I.

Het Carspel Bellingwolde zal bestaan uit tijn gilden, de eerste beginnende met het huis van Geert Feikesen eindigende met de wooning van Jan Teuben — onder de naam van Boovenstreekster gilde;

de twiede beginnende met het huis Siert Richtes en eindigende met dat Pieter H. Copi — onder naam van Overeinder gilde;

de derde beginnende met de Wedw. van Rieder Prenger en eindigende met Tjaard Jans — onder de naam van Loegster gilde;

de vierde beginnende met het huis van Pouwel Hommes en eindigende met Eilt Roelfs — onder de naam van Middelgilde;

de vijfde beginnende met Ties Engelsen eindigende met Jan Bos — onder de naam Kerkengilde;

de zesde beginnende met het huis van Domij Spandouw en eindigende met Comies Schaaf — onder de naam van Hofker gilde;

de zefende beginnende met Jacob Geerts en eindigende met Beerent Feibes — onder de naam Leedster gilde;

de agste beginnende met Fiebe Beerents en eindigende met huis van Heelenius Hommes — onder de naam van Hamster gilde;

de Negende beginnende met Nantje Fockes en eindigende met Roelf Oosterveld — onder de naam van de Hamdijkster gilde;

de tiende beginnende met het huis van Lammert Staas en eindigende met dat van Feije Roelfs — onder den naam van Koudehoekster gilde.

Artikel II.

Jeder gilde verkiest uit hunner midden twi bekwame personen die goed lezen en schrijven kunnen, de ene tot olderman en de andere tot jongerman, zonder onderscheid van rang stand en konditie. Wie voor de eerste maal tot olderman word aangesteld zal met de laatste Dinsdag in Februari aftreden, maar de jongerman zal verplicht zijn den olderman zonder nieuwe verkiezing op te volgen, zo dat bij tijdvervolg niet anders dan jaarlijks een jongerman zal verkozen worden, welke verkiezing zal geschieden door de gezamentlijke gildebroeders, op den dag van den tzamenkomst der gilde om de gildebieren te verteren en niemand mag zig van de keuze op hem vallende onttrekken, tenzij hij mogte goedvinden om twi Ducatons an de armen te geven. Zullende de olderman door wettige redenen verhindert wordende op zijn post bij deze of gene gelegenheit waar te nemen, mogen volstaan met een bekwame perzoon in zijn plaats te stellen.

Artikel III.

Bijaldien de olderman door dood ziekte vertrek of anderszins word verhindert zijn post te bekleden, zo zal de jongerman alsdan diens werkzaamheden over dat jaar moeten waarnemen.

Artikel IV.

De olderman van jeder gilde zal een gildeboek aanleggen, waar hij de breuken naauwkeurig zal aantekenen gelijk mede al hetgeen tot de gilde behoort tot welk anleggen van het gildeboek jeder huisgezin ten dage van de tzamenkomst der

gilde zal betalen een stuver. Daarbij zal dezelfde verplicht zijn dierekt bij zijn aanstelling een rolle op te maken van alle huisgezinnen die onder zijn gilde behooren.

Artikel V.

Een huisgezin bestaat uit twi of meer perzonen om het even of zij alleen of met anderen een huis bewoonen.

Artikel VI.

Wanneer een ziek — het zij een oude of jonge — uit een huisgezin zig bevinde, zal de gilde waartoe dezelfde behoord en daartoe verzogt zijn, dan twi an twi bij beurten moeten waken en de gilde ten einde zijnde weeder van vooren af aan beginnen. Wie zulks weigert of niet komt verbeurd zes stuiver.

Artikel VII.

Jemand een doode in huis bekomend zullen de agt naaste nabuuren het lijk ontkleeden en afleggen bij breuke van zes stuver welke ook gehouden zullen zijn de doodkist te bezorgen en in het sterfhuis te brengen en het lijk daarin te leggen, terwijl de agt naaste nabuur vrouwen het heenekleed zullen moeten maken en verder alles verrigten hetgeen er vereist word, alles bij breuke van zes stuver.

Artikel VIII.

De zes naaste nabuiren zullen moeten luiden, ingevolge de wet over een oude doode een uur, over een jonge doode beneeden de twaalf jaar een half uur en over een ouwde doode van 10 tot elf uur en over een jonge doode van 10 tot half elf uur exempt op Zon en Feestdagen. Volgens de wet zullen de luiders jeder verbeuren zes stuver indien zij niet tijde mogten vigileeren zullende deze mede onderling zorgen, dat het graf op behoorlijke tijd gegraven worde alles bij breuke van zes stuver voor die zig hierin niet van zijn pligt kwijt.

Artikel IX.

Die in den vijfden graad tot de overleedene besipt zijn zijn vrijgesteld van nabuur pligten, zullende als dan de volgende ingevolge de gilderolle verplicht zijn toe te treden.

Artikel X.

Wanneer de overleedene zal begraven worden zal de geheele gilde twi dagen bevoorens door den gilde boode op order van den olderman worden verzogt aan het sterfhuis te compareeren om het lijk naar het kerkhof te volgen en zal uit jeder huisgezin van de geheele gilde een perzoon niet beneden de 16 jaar oud moeten koomen en het lijk volgen zullende de naasten de vereiste pligten als luiden en anderzins moeten verrigten, bij brueke van zes stuiver en zullende de oldermans van de Boovenstreekster, Hamster, Hamdijkster en Koudehoekster gilden de gilderolle met de klokke elf uur en in de andere gilden om half twalf uur aflezen en die alsdan niet preezent is voor zes stuver als bruekvallig aanteteeenen; echter staat het aan een jeder vrij een ander voor zig te zenden.

Artikel XI.

De olderman zal zorgen dat het lijk door de genen die paarden en wagens hebben in de gilden bij beurten naar het kerkhof worden gevoerd welke echter ten dage van begravenis van verdere nabuurs pligten vrij zijn, waarvan aantekening zal worden gehouden. En die hierin weigerachtig is verbeurt 15 Stuiver wanneer de gene die daar op volgt het zal moeten doen bij dezelve breuke.

Artikel XII.

Na de begravenis zal niemand van de gilde eerder van het kerkhof weg gaan, voor en alleer het gevolg zich weder op de Heere weg bevind, bij breuke van zes stuver.

Artikel XIII.

De olderman zal zorgen dat ten dage van begravenis, zo er geen Diacon in de gilde woond door den boode het mede aan een Diaconen worden aangezegd om het bekken te setten.

Artikel XIV.

Wanneer er een versterf in de gilde voorvalt zal uit het sterfhuys aan de gilde worden betaald, voor het doen van nabuur pligten wegens een oude doode een halve tonne bier of de waarde van dien namentlijk 3 gulden en wegens een jonge doode de helft, à 1 Gl. 10 St. Arbeiders betalen slegts 7 St. 4 Dt.

Artikel XV.

Desgelijk betaald ieder die opniufs in de gilde komt wonen ten dage van vertering van het gilde bier 30 St. arbeiders 7 St. 4 Dt.

Artikel XVI.

Bovenstaande breuken zullen in alles half ten voordeele van gilde en half ten voordele van diaconen zijn en zal de olderman zorgen dat de breuken vroegtijdig worden opgehaalt door den bode om ten dage van de zaamenkomst dezelve aan de boekhoudende diaken te kunnen overhandigen onder behoorlijke quitantie.

Artikel XVII.

De jaarlijksche gilden zullen te zaamen koomen ten huize van den olderman of in een daartoe geschikt lokaal ter zijner keuze op de laatste Dinsdag in Februari na de middaags om twi uur en moeten scheiden voor tien uur als wanneer de olderman verplicht zal zijn om rekening te doen van zijne ontfangst en het boek overgeeven aan den jongerman, welke dan opgaat tot olderman, terwijl als dan door de gildebroeders een nieuwe jongerman zal worden verkoozen en ook de gilde-

bieren zullen verteert worden; ook zal uit ieder huisgezin een perzoon moeten compareeren bij breuke van zes stuiver, zullende het overblijvende bier na tien uure ten voordeele van de bewooner van het lokaal verblijfen.

Artikel XVIII.

Elke gilde zal een boode hebben die door den olderman en den jongerman wort verkoozen, en den gilden bij het begraven aan te zeggen, de breuken op te halen, de gilden zaamenkomsten aan te zeggen en 't geen verder tot de gilden behoord waarneemen, waarvoor dezelve zal genieten van ieder huisgezin 's jaarlijks 3 stuivers te betalen ten dage van de zaamenkomsten. Arbeiders betalen hiertoe slegts een stuiver.

Artikel XIX.

Nog wordt bepaald dat de luiders bij een begrafenisze zullen moeten stil houden met luiden zo ras het Lijk in het graf word gezet en weeder moeten beginnen als het dodenhek op het graf word gezet.

Artikel XX.

De olderman die voor de eerste reis word verkoozen zal verpligt ten koste van zijn gilde voorenstaande artykelen in het gilde boek te laten inschrijven om zig ten allen tijde daar na te rigten wordende het aan ieder hierbij overgelaaten om bijzondere bepalingen in de ? hierbij te maken mits deselve niet strijdig zijn met dit reglement.

Bovenstaande articulen zijn op heeden den 13 Juny 1806 door de Carspellieden bepaald en vastgesteld onder nadere approbatie van het Edl Gericht dezer Jurisdictie.

Was getekend door:

Pouwel Hommes.

W. T. Breegenbeek.

Luiken Pieters.

Hindr. Geerts.

Geert Feikes.

Beerent Harms.

J. G. Borgezius.

F. van Gosseler de Raad.

De 17e Juni, dus 4 dagen later, werd het reglement „ge-
approveerd” op de Huize Wedde, door de toenmalige Drost,
W. de Sitter. Een ambtelijke voortvarendheid om van te water-
tanden, voorals als men de gebrekkige communicatiemiddelen
van die tijd daarbij in aanmerking neemt. Misschien ook is
de vlugge afdoening juist daaraan te danken, omdat de bood-
schapper de stukken dadelijk mee terug wilde nemen, om
een extra reis Bellingwolde—Wedde, v.v. te besparen.

We zullen nu enige beschouwingen wijden aan het gildeboek
van het Koudehoekster gilde. (Koudehoek is de buurschap
aan de weg van Oude Schans naar Boneschans, tot aan de
Molensloot, die de grens vormt tussen Koudehoek en Ham-
dijk; het gehucht de Hutten, aan de Westerwoldsche A, was
mede in dit gilde opgenomen).

Bij het doorbladeren der aantekeningen blijkt al aanstonds,
dat de ingezetenen zich al heel slecht hebben gehouden aan
het voorschrift in art. II: „Jeder gilde verkiest uit hunner
midden twi bekwame perzonen, die goed lezen en schrijven
kunnen, de ene tot Olderman en de andere tot Jongerman”,
enz. Het schrift en de taal zijn dikwijls van dien aard, dat het
slechts met veel moeite is te ontcijferen.

Sommige gildeboeken bevatten aantekeningen, die een aardig
licht werpen op voormalige toestanden, zeden en gebruiken;
het Koudehoekster is daarin heel karig. Het bevat bijna uit-
sluitend de vermelding van die voorvallen, waaraan voor het
gilde geldelijke gevolgen verbonden waren; dus sterfgevallen,
die vrijwel zonder uitzondering aanleiding gaven tot het op-
leggen van boeten, en vestigingen in het gilde. Van deze
laatststen is echter niet altijd aantekening geschied, want in de
latere jaren worden er meermalen gildebroeders genoemd,
die bij de oprichting er nog niet woonden en van wie geen
melding van inkomen in het gilde is gedaan. In andere
gilden stond er boete op dergelijke nalatigheden van de
Olderman; in de Koudehoekster niet, maar het was daar wel
op zijn plaats geweest.

Uit de aantekeningen van 1807 blijkt, dat al dadelijk door de gezamenlijke gilden van het Carspel pogingen zijn gedaan, om ontheven te worden van de verplichting, omschreven in art. XVI, de helft van de opbrengst der boeten aan de diaconie af te dragen. Op een daartoe bij de Drost ingediend request werd door deze afwijzend beschikt. Ongetwijfeld zal het de bedoeling van de gildebroeders geweest zijn, meer geld voor de gildebieren ter beschikking te houden. De inkomsten beliepen zelden meer dan 10 gulden en een „tonne bier” kostte 5 gld.

Tegenover deze poging om wat ruimer in het geld te komen staat, dat in 1836 „op billijk en schriftelijk verzoek van alle de leden van het Koudehoekster gilde is geroyeerd en nietig verklaard” art. XIV, waardoor het dodengeld werd afgeschaft. Hiermee werd een belangrijke bron van inkomsten vrijwillig prijs gegeven. Het aantal sterfgevallen toch beliep in de 33 jaar, waarover de aantekeningen lopen, niet minder dan 89 (op een bevolking van 20—22 gezinnen!). Tegelijk daarmee schijnen ook de daarmee verband houdende boeten te zijn afgeschaft. Na 1836 staan er althans niet meer genoteerd. De inkomsten liepen sterk terug; in 1837 bedroegen deze nihil; in 1838 f 1.87½; in 1839 f 2.62½, alles wegens inkomen in het gilde. De bieravonden zullen daarmee wel tot het verleden hebben gehoord.

Boven is reeds gezegd, dat alleen sterfgevallen c.a. en vestigingen in het gilde zijn opgetekend. Geboorten worden niet vermeld, vertrek uit het gilde evenmin. Daardoor is het moeilijk het verloop van de bevolking na te gaan.

De eerste Olderman geeft een lijst van de hoofden van de gezinnen in 1807 in het gilde woonachtig. Het zijn er 20, n.l.:

W. Heeres	Wessel Eikes
Hindk. Kooning	Roelf Dooeks
Hindk. Geerts	Andris Albers
Geert Jans	Eefke Harms
Hindk. Michels	Pieter Hops
Luppe Jurjens	Heero Hindriks

Barelt Roelfs
Lammert Staas
Jan Eikes
Jan Hiskes

Wedw. H. Siks
Nanno Wubbes
Kasjen Krijns
Harm Wiers

Verder geeft alleen nog de laatste Olderman een dergelijke lijst. Deze bevat de namen van 22 gezinshoofden, n.l.:

H. Oosterveld
Wedw. W. Roelsema
L. Louis
S. Geerstema
B. Harding
H. ter Cock
H. Bunk
H. Renken
H. Blaauw
N. Siks
Wedw. T. Hinders

H. Rops
H. Strating
B. Heyes
K. Groen
D. Hiskes
A. Steen
A. Noor
B. Visker
T. Nobbe
T. Bouwman
J. Joosten

(De spelling der namen is letterlijk overgenomen; in de aantekeningen komen herhaaldelijk afwijkingen hiervan voor).

Vergelijken we beide lijsten met elkaar, dan blijkt, dat in de laatste lijst slechts twee familienamen voorkomen, die men ook in de eerste aantreft, n.l. die van Hiskes en van Siks. Men moet daarbij evenwel bedenken, dat pas in 1812 de aanneming van een vaste achternaam verplichtend werd gesteld.

Aan de hand van de verschillende bedragen, die verschuldigd waren bij intekening in het gilde en bij sterfgevallen en lettende op de vervulling van voerbeurten bij begrafenissen (aannemende, dat alleen landbouwers in het bezit van paarden waren) heb ik kunnen nagaan, dat er zowel in 1807 als in 1839 zeven landbouwers woonden, waaronder de families Hiskes en Siks. Verder blijken er gewoond te hebben één kleermaker, één schoenmaker en één praamschipper; deze laatste woonde op de Hutten. De rest van de bevolking zal uit arbeidersgezinnen hebben bestaan. Een smid en een

wagenmaker heb ik niet kunnen opsporen; het aantal landbouwers was te klein, om ze een behoorlijk bestaan te waarborgen. Voor de betreffende werkzaamheden zullen de inwoners zich in Oude Schans hebben moeten vervoegen. Van daar zullen ze ook hun bakkers- en kruidenierswaren hebben moeten betrekken.

Om een indruk te geven van vorm en inhoud van de jaarlijkse aantekeningen volgen hier die van 1810. Deze zijn lang niet van de slechtst verzorgde en de afrekening klopt met de aantekeningen. Dit is niet altijd het geval. Gewoonlijk ontbreekt de afrekening geheel; vermelding van de uitgaven komt slechts bij uitzondering voor. Overdracht van kasgelden wordt alleen in 1839 vermeld. „Den 31 February (N.B. de datum!) heeft de Olderman Reken gedaan van zijn post. En is tot Jongerman verkoozen Hinderk J. Nijdam. Bij het boek overhandigt 6 St.". Men kan gerust aannemen, dat het geld zo goed mogelijk opgemaakt werd; als er niet voldoende meer was voor nog een tonne bier, dan werd het restant besteed aan een of meer kroesen brandewijn.

Aantekeningen van 1810.

Den 22 Feberary is gestorven Getrut Kaspers
 voor een doode moet betalen die dijaken 7 st. 4
 voor twe dooden de nagelaten van Nano Wubbes 15 st.
 voor een doode en kint moet betaalen

Henderk Gers 1—10

Klas Berens moet voor een doode betaalen 7 — 4

is gestorven Nano Wubbes den 24 Febrary
 bij het kist leggen mankert de vroe van
 Hinder Miggels

Bruk 6 st.

is gestorven de vroe van Nane Wubbes den 27 Febrary
 bi het verklieden gemankert
 de vroe van Hinderk Miggels

Bruk 6 st.

de vrouw van Hinderk Gers	Brak	6 st.
bi het begraven van Nanno Wubbes en vroe		
mankert Andris Albers	Brak	6 st. vrie geven

Den 2 Mart heft Hinderk Gers zijn burt wargenoomen om een doode Nanno Wubbes gevoert....

Den 5 Aapril hef Willem Heres zijn burt wargenoomen om een doode te voeren van Hinderk Gers....

is gestorven de zon van Hinderk Gers den 30 Mart

Den 5 Aapril is begraven de zoon van Hinderk Gers

en gemankert Jan Hiskes	Brak	6 st.
-------------------------	------	-------

en gemankert Hero Hinders	Brak	6 st.
---------------------------	------	-------

is gestorven het kint van Klas Berens Den 28 Augustus

Bi het verluden gemakert

Pieter Harms	Brak	6 st. weigeren.
--------------	------	-----------------

Bij het kistleggen makert de vroe van

Hero Hinders	Brak	6 st. wiegeren.
--------------	------	-----------------

Bi het Begtaven van het kint van Klas Berens

mankert Andries Albers	Brak	6 st.
------------------------	------	-------

mankert Harm Pieters	Brak	6 st.
----------------------	------	-------

mankert Luppe Jurjens	Brak	6 st.
-----------------------	------	-------

mankert Gert Jans	Brak	6 st.
-------------------	------	-------

mankert Hinderk Gers	Brak	6 st.
----------------------	------	-------

mankert Harm Tun	Brak	6 st.
------------------	------	-------

mankert Jan Hinders	Brak	6 st.
---------------------	------	-------

voor anteken in de gilde moet betaalen

Klas Berens		7 st. 4
-------------	--	---------

Hinderk Snider niet betaald		7 st. 4 duten
-----------------------------	--	---------------

Jan Hinders	1 gl.	10 st.
-------------	-------	--------

Jan Simens		7 st. 4 duten
------------	--	---------------

Elzo Wubbens		7 st. 4
--------------	--	---------

Ontvangen aan Bruken	3—12—
gat voor de dijaken	1—16—
en voor een doode	7—4

	1— 8—4
voor die inkoopde	2—12—4
voor dooden inburt	3—

Rest	7— 8—4

Den 18 Feberaary heft Harm N. Siks reken gedaan van zijn ontvangt en uitgave en is voor zijn atmistracij bedant en is tot Jongerman aagestelt Jan Hiskes

(get) Jan Hinderks
Hindrik Geerts.

De eindafrekening is wel even een puzzle, maar zij klopt.

Getrut Kaspers was een armlastige. De diaconie betaalde aan het gilde het dodengeld ten bedrage van 7 stuiver en 4 duiten, zodat aan de diaconie moest worden afgedragen 1—8—4.

De zuivere inkomsten van het gilde bedroegen dus:

De helft van de boeten	1—16—
Intekengelden	2—12—4
Dodengeld (inbegr. de 7 st. 4 dt voor getrut)	3— —

Totaal	7— 8—4

In de aantekeningen wordt geen commentaar gegeven, waarom Hinderk Snider het intekengeld niet heeft betaald; evenmin waarom Andries Albers de boete is kwijt gescholden. Bij Pieter Harms en Hero Hinders is het blijkbaar onwil geweest. Het reglement heeft daarin niet voorzien. Zowel in Winschoten als in Veendam, gingen de gildebroeders bij de onwilligen „rooven of pandhalen”. Dit bestond hierin, dat

men een aantal goederen in beslag nam en in het openbaar veilde, totdat het verschuldigd bedrag er was.

Het rekenen met duiten neemt practisch een einde in 1832. De stuivers komen nog meermalen om de hoek kijken, de duiten nadien nog slechts een keer.

De jaarlijkse aantekeningen beginnen met het jaar 1807; de eerste Olderman was Willem Heeres. Ze eindigen met het jaar 1839. De laatste Olderman, Boelem Geerts Harding, deed rekening en verantwoording op 7 Januari 1840; een nieuwe Jongerman werd toen niet meer verkozen, waaruit afgeleid mag worden, dat het gilde toen is opgeheven. Hoe de diensten, tot die tijd door het gilde waargenomen, daarna werden verzorgd, heb ik nog niet kunnen naspeuren. Het is in allen gevalle niet het einde geweest van de naberdiensten, want eind negentiende eeuw werden deze, althans bij het begraven, nog verleend.

B. SIJPKENS

HET BELASTINGBOEKJE VAN ARIJS PIETERS ¹⁾

In de goede oude tijd, toen de accountants en de modelboekhoudingen in het boerenleven nog niet hun intrede hadden gedaan, waren er toch reeds enkelen, die het zich tot een plicht, en vermoedelijk ook wel tot een genot rekenden, regelmatig en zo nauwkeurig mogelijk aantekening te houden van de inkomsten en uitgaven van hun bedrijf. Aan het einde van het jaar waren ze dan ten naaste bij op de hoogte van de resultaten van hun arbeid en wanneer die aantekeningen een aantal jaren achtereen waren gehouden, gaven ze de maker een hoeveelheid vergelijkingsmateriaal, die hem in staat stelde, hieruit bepaalde conclusies te trekken over de gang van zijn bedrijf. Voor ons, de nazaten, zijn deze aantekeningen dubbel interessant, omdat wij bij de beoordeling en verwerking van die gegevens onze kennis van de tegenwoordige toestanden en resultaten kunnen inschakelen.

Het waren meestal eenvoudige aantekenboekjes, formaat Starings Landbouwalmanak, waarin een grove boerenknuist, vaak in onbeholpen letters en zéér eigen spelling, zijn bevindingen omtrent de oogst-opbrengsten, de veeprijzen, de korenprijzen, de dienstbodenlonen, de betaalde belastingen en meer dingen, die zijn boerenleven aangingen, had neergeschreven. Het doorlezen van deze gegevens is voor de oppervlakkige lezer een vrij eentonig werk; toch rijst bij dieper doordenken achter die dorre opsomming van cijfers langzamerhand het

-
- ¹⁾ Bij de samenstelling dezer bijdragen is gebruik gemaakt van:
1. het quitantie-boekje van Arijs Pieters, thans in het bezit van de heer S. J. Tillema te Zuurdijk.
 2. de lijst der Generale Middelen. (Placcaat- en Ordonnantieboek).
 3. J. J. Cremers. Memorie van Regte rakende de Ommelanden kas. Groningen, 1861.
 4. H. O. Feith. Over de karspellasten van Grijpskerk. Groningen 1840.

beeld omhoog van het leven, zoals zich dat in vroegere jaren in onze boerenkerspels afspeelde. Een dezer aantekenboekjes, n.l. dat, waarin Arijs Pieters jaren achtereen zijn belastingen gekwiteerd kreeg, geeft mij aanleiding, iets te vertellen over de belastingen, die in ons gewest in de 18de eeuw werden geheven en over de wijze, waarop de inning daarvan geschiedde.

Arijs Pieters en zijn huisvrouw Martjen Meertens kochten in 1768 de beklemming van de boerderij de Hoogte onder Vliedorp, gem. Ulrum, voor de som van 7098 gld. van Michiel Clazen. Twaalf jaar tevoren, in 1756, had de opbrengst bij verkoop slechts 3600 gld. bedragen, terwijl de boerderij, toen groot 57 jukken binnendijksland, 30 juk polderland en 17 juk kwelder, in 1811 verkocht werd voor 21505 gld. De vaste huren bedroegen tezamen 260 gld.; de eigenaar, althans van enkele der beklemmingen, was Sijrt Derks (Huizinga) te Raskwerd. Van deze laatste beklemmingen werden Arijs Pieters en zijn huisvrouw in 1769 als meyers ingeboekt.

Arijs Pieters stierf in 1800; zijn weduwe betaalde de vaste huur tot 1810, toen de boerderij vererfde op haar dochter, die getrouwd was met Louwe Meinderts, die later de naam Bente-ma aannam. Diens vader, Meindert Sakes, was n.l. afkomstig van Beyntemahuis, onder Westergeest in Friesland. In 1811 deden de jongelui de boerderij reeds weer van de hand, om zich te vestigen te Zuurdijk, op de boerderij, die thans — abusievelijk — de naam draagt van Doornbosheerd.

Het belastingboekje van Arijs Pieters loopt van Mei 1768 tot 1806, in welk jaar een nieuw belastingstelsel werd ingevoerd. Zijn weduwe zal de aantekeningen na zijn overlijden in 1800 dus nog enkele jaren hebben voortgezet. Aan de hand van de gegevens in dit boekje wil ik trachten, een korte uiteenzetting te geven van de verschillende belastingen, die een boer uit de 18de eeuw te betalen had. Er zal uit blijken, dat een belangrijk deel der belastingen in Stad en Lande werd opgebracht door de boerenstand. Er zal ook uit blijken, dat het stelsel fundamenteel afweek van het thans

gebruikelijke, althans voor een groot gedeelte. In verband met het geringere inkomen schijnt de belastingdruk zwaar te zijn geweest. Voor de geringere stand, omdat tal van levensmiddelen en gebruiksgoederen met accijns belast waren; voor de boerenstand, omdat vrijwel alle bronnen van hun bestaan als belastingobject dienstbaar werden gemaakt. Een inkomstenbelasting kende men niet, een belasting op het vermogen bijna niet. En toch wist ook de toenmalige fiscus tot zijn deel te komen. Zoals uit het volgende zal blijken.

In 't algemeen kan men, in verband met de wijze van inning, de belastingen van die tijd in twee hoofdgroepen onderbrengen, n.l. die der verpondingen en die der commijzegelden. De eerste groep kwam rechtstreeks binnen, de tweede werd verpacht. In de kerspels geschiedde de inning der verpondingen door de schatbeurders, die door de kerspels zelf werden aangesteld en ook bezoldigd. Dikwijls nam de plaatselijke schoolmeester het ambt van schatbeurder waar. Voor de inning der commijzegelden zorgden de collecteurs. Deze stonden gewoonlijk niet in dienst der kerspels; ze ontvingen als bezoldiging een zeker percentage der opgebrachte belastingen.

A. De verpondingen.

De verpondingen waren niet de eerste vaste lasten, die aan de ingezetenen van Stad en Lande werden opgelegd. Vóór de invoering der verponding, in 1600, kende men reeds de jaartaxen, waarvan men de aanvang op ongeveer 1506 kan stellen, het jaar, waarin aan Graaf Edzard van Oost-Friesland het bestuur dezer landen werd opgedragen. Nog vroeger was onze provincie staatkundig zo zeer versnipperd, dat een geregelde belastingheffing niet mogelijk was. Wel betaalde de bevolking b.v. proosdij-tienden in verschillende vorm en droeg ze bij in de kosten van waterschaps- en dijkwezen, doch algemene lasten, geheven door de wereldlijke overheid, zoals de verpondingen en de commijzegelden waren het niet.

De verpondingen waren, evenals de vroegere jaartaxen, de voorgangers onzer grondbelasting. De opbrengst van een verponding berekende men op ongeveer $\frac{1}{5}$ van de huurwaarde der landerijen. Wanneer dus 30 juk land was aangeslagen op een zuivere opbrengst van 50 gld., dan moest in de verponding 10 gld. worden bijgedragen. Er werd bij de schatting rekening gehouden met de kwaliteit der landerijen, doch dit gold alleen voor het gehele kerspel; binnen het kerspel was alles „gras gras gelijk”. Zo betaalde Loppersum, met $2556\frac{3}{4}$ grazen, in een verponding f 1009—10—5, terwijl Harkstede, met 2786 grazen, moest opbrengen f 139—6—0. Dit zijn echter wel de beide uitersten; voor de andere kerspels bewegen de bijdragen zich tussen deze grenzen. Uiteraard moest dit aanleiding geven tot onbillijkheden, mede, omdat de waarde der grazen en jukken, deimten en voerlingen nogal varieerde. Zo was volgens het Placc. en Ordonn. boek het juk (= 10 voerlingen) te Baflo 300 roeden 15 voet, te Kloosterburen 270 roeden 14 voet 8 duim, voor Bellingeweer zelfs 240 roeden 15 voet.

Bij de invoering der verponding had men ook te maken met de woonhuizen in de dorpen en met de molens. Hierbij ontmoette men verschillende moeilijkheden. Eerst wilde men alle woningen, in de Stad en te Lande, aanslaan op $\frac{1}{8}$ deel der huur, uitgezonderd die der arme keuters, wier huis niet meer dan 50 gld. waard was. Deze zouden in elk geval worden vrijgesteld. De regeling werd echter niet doorgevoerd; in de plaats daarvan kwam een haardstedengeld. Eerst werd dit bepaald op f 2 per haardstee, doch men eindigde ten slotte, in de 18de eeuw, met een aanslag van 5 gld. per haardstee, op welk hoog bedrag het die gehele eeuw door is gebleven. De molens werden aangeslagen op 2 gld. per verponding.

Het bedrag van de verponding, eenmaal vastgesteld, bleef voor elk kerspel onveranderd, of in het grondgebied moest enige wijziging gekomen zijn, b.v. door inpoldering. De belasting kwam altijd ten volle binnen; voor de betaling was de schatbeurder aansprakelijk. Bleef deze in verzuim, dan

stonden de kerspellingen, die hem hadden aangesteld, daarvoor borg. In verband hiermede was de schatbeurder dan ook niet rekenplichtig aan de Staten, maar aan het kerspel, dat hem had aangesteld.

Werd eerst één verponding per jaar geheven, later betaalde men twee of drie verpondingen, terwijl ten slotte zelfs zes verpondingen per jaar regel werden. Bovendien kwam daar onder de naam van „paardepacht” nog 1/10 verponding bij, alsmede nog extra- en nieuwe verpondingen voor de nieuw-ingepolderde landen en de kwelderlanden. Tenslotte, werd dit een vrij zware belasting, al mag men wel aannemen, dat, in verband met de gestadige waardevermindering van het geld in de loop van de twee eeuwen van haar bestaan, de huurwaarde der landerijen in dezelfde mate zal zijn gestegen. In 1788 was de opbrengst van alle verpondingen samen bijna 395000 gld.

Voor elk der onderdelen was de opbrengst van één verponding als volgt:

Stadstafel en Gorecht	2713—11—2
de beide Oldambten	7465—18—5
Hunsingo	20381—11—2
Fivelingo	17268— 6—1
Westerkwartier	11972—10—4

Totaal f 59801—17—6

m.a.w. 59801 gld. 17 st. en 6 plakken, van welke laatste er 8 op een stuiver gingen.

In 1788 moeten er 121 molens geweest zijn. De Ontvanger-Generaal noteerde n.l. voor de 6 verpondingen een inkomst van 1452 gld. = 6×242 gld en elke molen bracht telkens 2 gld. op. In 1630 werden verantwoord 89 molens.

De verponding werd het laatst betaald in 1810; toen in dat jaar de Fransen hier heer en meester werden, werd meteen een ander betalingsstelsel ingevoerd.

Na deze inleiding moge dan een opgave volgen, zoals de

schatbeurder A. Wolthuis de betaling der verponding verantwoordde in het belastingboekje van Arijs Pieters. Het is de opgave voor 1769, het eerste volle jaar, waarin de belastingen genoteerd werden.

Ontfangen van Arijs Pieters		
de Eerste Verpond: 1769, zamen		23—16—2
de 8te part. Een gulden te min		2— :—4
Een half jaar guitegelt		: —11—2
den 5 May 1769	A. Wolthuis	26— 8—:
Ontfangen de 2de Verpond: 1769		23—16—2
den 25 Juli 1769	A. Wolthuis	
Ontfangen de 3de Verpond 1769		23—16—2
nog het Eerste half jaar Taxatie		3—10—:
nog het Eerste Termijn 400ste penn. 1769		3— 4—:
	Salaris	: — 2—:
Den 14 Septembr. 1769.	A. Wolthuis	30—12—2
Ontfangen de 4de Verpond 1769		23—16—2
den 31 Oct.	A. Wolthuis	
Ontfangen de 5te Verpond 1769		23—16—2
nog Een half jaar guitegelt		: —11—2
nog het Twiede Termijn 400 penn. 1769		3— 6—:
den 9 December	A. Wolthuis	27—13—4
Ontfangen de 6te Verpond. 1769		23—16—2
nog de peerdepagt		2—10—5
Caspel Costing		2— :—4
Salaris		4— :—4
den 5 Febr. 1770.	A. Wolthuis	
Ontfangen het Twiede half jaar		
	Taxatie 1769 zamen	3—10—:
Nog het derde Termijn 400ste penn.		3— 4—:
	Salaris	2
Den 15 Maart 1770.	A. Wolthuis	6—16—:

Ter verduidelijking en verklaring van het bovenstaande lijstje mogen nog de volgende opmerkingen dienen.

1. Tegelijk met de eerste van de 6 verpondingen werd gewoonlijk betaald de zgn. 8ste part, d.i. een achtste gedeelte van een verponding, welk bedrag éénmaal per jaar geheven werd en gestort werd in de Ommelander kas, sedert 1615. Dit was dus een bijzondere belasting, die niet in de provinciale schatkist terecht kwam. In 1560 waren de Ommelanden er toe overgegaan een eigen fonds te vormen om daaruit de kosten te betalen, die hun bestuur had te maken bij de verdediging hunner onafhankelijkheid tegenover de Stad. Bovendien waren hun in 1618 een aantal kloostergoederen toegewezen. Het was dus een kas, waarin door de Ommelander kerspelen gestort werd voor speciaal Ommelander belangen. De inning dezer bijdragen was opgedragen aan de schatbeurders van het kerspel.

2. Tweemaal per jaar, met de eerste en vierde verponding, werd betaald het „guitegeld”. Dit is, naar ik vermoed, het „roderoede”-geld, het geld voor de roderoede of biezejager. Het ambt van roderoede is bij Statenpublicatie van 15 Mei 1716 ingesteld ter bescherming van het platteland tegen bedelaars en vagebonden. Guit is een oude benaming op het Hogeland voor veldwachter. Vandaar de naam „guite”-geld. Het salaris van de roderoede bedroeg 150 gld.; ter bestrijding van de kosten zou de schatbeurder van de kerspellieden een bepaalde omslag heffen. In deze omslag, waarin de boeren een halve stuiver per gras betaalden, werd ook bijgedragen door de koop- en ambachtslieden en door de keuters en arbeidslieden. De eerste groep betaalde een halve stuiver per week, de tweede de helft daarvan. Voor het ophalen dezer penningen ontving de schatbeurder één pond groot; d.i. één gulden; een pond groot was 40 Vlaamse groten, dus 40 halve stuivers. Wat er van dit roderoedegeld overschoot, moest „verblijven tot iedere carspels mande profijt in de meente lasten”.

3. Verder wordt in bovenstaande rekening gekwiteerd voor drie-maal de 400ste penning. Deze 400ste penning, ook

wel personele goedschatting geheten, was oorspronkelijk een buitengewone belasting op het kapitaal, zowel roerend als onroerend; later werd ze echter vast en werd zelfs 3-maal per jaar geheven. Het taxatiegeld, waarvoor een halfjaarlijks bedrag van f 3—10 wordt verantwoord, is een heffing, die door de Staten van Stad en Lande de 17e April 1726 werd vastgesteld ter vervanging van een voorgenomen belasting op koffie en thee en zg. zoete waren. Alle families en personen boven de f 400 gegoed werden daarbij naar hun gegoedheid, de grootte van het gezin, enz. in drie klassen verdeeld.

4. Tenslotte de kerspelkosten. Deze werden éénmaal per jaar betaald, tegelijk met de 6de verponding. Uit de opbrengst kwam een gedeelte ten goede aan de predikant en de schoolmeester; ook het onderhoud der kerkgebouwen, paden etc. werd er uit bestreden. Tegelijk met de kerspelkosten werd ook het salaris van de schatbeurder betaald; dit kwam, zoals we boven reeds gezien hebben, ten laste van de inwoners van het kerspel. De kerspelkosten bedroegen meestal $\frac{1}{8}$ gedeelte ener verponding; naar behoefte nam men wel eens een groter of kleiner bedrag.²⁾

B. De Commijze-gelden.

Deze bestreken een geheel ander belastinggebied dan de verpondingen, terwijl ook de wijze van heffing een geheel andere was. Werden de verpondingen rechtstreeks van de belastingsschuldige geheven, de commijzegelden werden verpacht. Uiteindelijk kwamen beide natuurlijk in de kas van de Ontvanger-Generaal terecht. De inning der commijze-penningen was een vrij ingewikkelde zaak; een zeer beknopte uiteenzetting moge hier volgen.

De verpachting had jaarlijks plaats door de Gedeputeerde Staten van Stad en Lande, in tegenwoordigheid van twee leden der Rekenkamer en van de Ontvanger-Generaal. Elke species werd gegund aan de meest-biedende. Dit kon zijn

²⁾ Deze kerspellasten, op de landerijen liggende, mag men misschien niet generaliseren voor alle kerspelen.

één persoon, doch ook een groep van vier of vijf. Voor onkosten werd hun een „rantsoengeld” berekend van 5% van de pacht prijs; bovendien moesten zij, die meer dan één impost pachtten, voor het tiende deel van hun pacht voldoende cautie stellen. Voor het betrachten van „die juste gerechtigheit” moesten zij een eed afleggen.

Halfjaarlijks moesten de pachters uit de gecollecteerde gelden voor elk der species en voor elk der 5 belasting-districten een bij ordonnantie bepaald, vast bedrag uitkeren, om daarmee te voorzien in de administratie-kosten, de tractementen der ambtenaren inbegrepen. Slechts de chercher, de sarries, bij de molen, maakte een uitzondering; deze ontving zijn inkomsten slechts voor de helft uit deze „collect-penningen”.

Voor de ontvangst der commijzegelden waren drie kantoren ingericht, samen in één gebouw ondergebracht.

Het 1ste Comptoir, geadministreerd door één particulier ontvanger, drie commiezen en een klerk, collecteerde de navolgende species:

1. Hoorende beesten, besaeyde Landen ende Oorgeldt op de Peerden.
2. Capitalen (= hoofdgeld op het aantal aanwezige personen), Ambachten, Dienstboden Loon.
3. Heerdtsteden.
4. Boeten ofte Breucken over die geheele Provincie.

Het 2de Comptoir, collecterende 1. het Gemaal, 2. het Bestiael, 3. de Turff en 4. de Wage over die geheele Provincie werd bediend door één particulier ontvanger, twee commiezen en drie klerken.

Het 3de Comptoir, omvattende de pachten op 1. de Bieren, 2. de Wijnen, 3. de Brandewijnen, 4. Zeep en Azijn, 5. Tabak, 6. Wollen Laeckenen ende Manufactuyren, telde één particuliere ontvanger, twee commiezen en één klerk.

Voor gezamenlijk gebruik hadden de drie kantoren nog drie boden, „dienaers” of „lopers” geheten, die o.a. overal

in de provincie de zitdagen der commiezen moesten aankondigen.

De particuliere ontvangers en commiezen, die door de Gedeputeerde Staten werden benoemd, moesten een borgstelling hebben van resp. 6000 en 4000 gld. Het tractement van de ontvangers bedroeg 750 gld.; voor de ontvanger van het eerste kantoor werd dit bedrag vermeerderd met het genot van vrije woning in het gebouw, waarin ook de drie kantoren gevestigd waren. De commiezen genoten een jaarlijks tractement van 750 gld., doch daaruit moesten ook de reis- en verblijfkosten door de provincie worden betaald. De klerken hadden een salaris van 200 gld., behalve die voor de Turff en van de Wage, die in verband met langere werkzaamheid een groter bedrag ontvingen. Tenslotte de „lopers”. Deze ontvingen 250 gld., doch moesten ieder voor een bedrag van 500 gld. borg stellen.

De geïnde belastingpenningen moesten elke dag door de kantoren worden afgedragen aan de Ontvanger-Generaal, niet aan de pachters. Deze hadden echter het recht, te allen tijde ten kantore te verschijnen en inzage der boeken te eisen.

Binnen een maand na afloop der pacht moesten de particuliere ontvangers aan de pachters rekening en verantwoording doen. Elk kwartaal geschiedde door twee groepen van telkens drie commiezen een ommetocht door de provincie, om de belastingpenningen te innen. Elk drietal deed zijn werk gezamenlijk; twee hunner boekten in, de derde ontving de gelden van de belastingschuldigen en van de supposte collecteurs. De ontvangers en de pachters hadden n.l. het recht, onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten, suppoosten aan te stellen, die voor de inning gingen zorgen. Waar geen supposte collecteur was, mochten de kerspelen er op „eygen kosten ende pericul” een aanstellen. Deze collecteurs moet men dus wel onderscheiden van de schatbeurders, die de verpondingen en andere kerspellen lasten incasseerden. Stonden de laatsten volledig in dienst van het kerspel, met de collecteurs was dit niet het geval. Aanvankelijk werden ze aangesteld door de

Gedeputeerde Staten, maar bij plakkaat van de Stadhouder van 5 December 1749, werd het benoemingsrecht in handen der stemgerechtigde kerspellieden gelegd.

Ook de supposte collecteurs hadden hunne gelden af te dragen aan de daarvoor aangewezen commiezen en niet aan de pachters. Het inkomen dezer collecteurs bedroeg een zeker percentage der binnengekomen gelden, te betalen door de pachter, volgens tabellen, opgemaakt bij Staten-ordonnantie van 1652. Was de afdracht b.v.:

van 1 tot 10 gld., dan wegen yeder gulden	2 st. 2 pl.
van 20 tot 50 gld., wegen yeder gulden	2 st. 0 pl.
van 50 tot 80 gld., wegen yeder gulden	1 st. 6 pl.

Boven 80 gld. werd het een vast bedrag, b.v.:

van 80 tot 100 gld.	8 gld.,
van 100 tot 150 gld.	10 gld.,
van 150 tot 200 gld.	13 gld., enz.
van 900 tot 1000 gld.	33 gld.,
van 1900 tot 2000 gld.	53 gld.,
van 2900 tot 3000 gld.	71 gld.,

terwijl boven 3500 gld. het salaris voor elke 100 geïnde belastingen met één gulden werd verhoogd.

Voor „'t op ende overbrengen der Penningen ende Boecken" kwamen voorts nog ten laste der pachters van één of twee species resp. 2 of 4 gld. per jaar, bij meer dan 2 species nog 1 Car gld. 10 st. „wegens yeder species", alles na expiratie der pacht. En tenslotte genoten de supposte collecteurs nog „van het Beestiael ofte Slachten wegen yeder Beest ende het Billet ofte Cedullen van dien" een halve Brab. stuiver, ten laste van de ingezetenen, die de aangifte deden.

Nu volgen dan weer de opgave der commijzegelden volgens het belastingboekje van Arijs Pieters, ook weer voor het belastingjaar 1769. Vooraf echter nog een enkele opmerking.

Als collecteur wordt daarin genoemd A. Wolhuis, die als schatbeurder voor het kerspel ook de inning der verpondingen verzorgde. Misschien is het wel interessant iets naders te weten

omtrent de personen, die in de periode van 1768 tot 1806 het ambt van schatbeurder en van collecteur bekleedden. Soms waren deze beide betrekkingen gescheiden, — een groter kerspel kon b.v. wel eens twee of drie schatbeurders hebben — dikwijls ook, en dit zal vooral in de kleine kerspels het geval geweest zijn, had vereniging der beide diensten plaats.

De schatbeurder en collecteur Albert Wolthuis was tevens koster en schoolmeester van de sinds lang gecombineerde kerspels Niekerk en Vliedorp. Hij woonde te Houwerzijl, waar hij een halve eeuw lang, van 1745 tot 1795, in het schooltje de scepter en de plak heeft gezwaaid. Hij schijnt een groot gezin te hebben gehad; de overlevering vertelt tenminste, dat de kerkvoogden, in verband met de gestadige toename van het kindertal, voortdurend in de kosterij moesten omtimmeren, om een voldoende aantal bedsteden te verschaffen. Het salaris van schatbeurder en collecteur zal daarom voor Albert Wolthuis, en vooral voor zijn huisvrouw Antje Jans, een zeer welkome aanvulling geweest zijn op het schrale koster-schoolmeesterstractement.

In de periode van 1768—1806 traden als collecteurs op:

- 1768—1781 A. Wolthuis.
- 1781—1793 Alle Ubels.
- 1793—1797 J. Alles, vermoedelijk wel de zoon van Alle Ubels.
- 1797—1803 J. van der Borgh.
- 1803—1806 W. Pietersen;

en als schatbeurders:

- 1768—1781 A. Wolthuis.
- 1781—1793 Alle Ubels.
- 1793—1797 J. Alles.
- 1797—1799 Têke Zacharias.
- 1799—1806 W. Pietersen.

Van 1795—1797 nam J. van der Borgh, waarschijnlijk een bloedverwant van Alle Ubels en J. Alles, tijdelijk het ambt van schoolmeester waar. Toen kwam Wieko Pietersen, afkomstig uit Wybelsum in Oost-Friesland. De Oostfriesse

schoolmeesters hadden in die tijd de naam zeer goede rekenmeesters te zijn en waren daarom in onze provincie zeer gezien. W. Pietersen was schoolmeester van 1797 tot 1837. In 1799 werd hij schatbeurder en in 1803 collecteur. Om-trent zijn rekenkwaliteiten is niets naders bekend, doch zijn prachtig handschrift en zwierige handtekening zijn een lust voor de ogen.

Na dit intermezzo volge dan eindelijk de opgave der com-mijzegelden, betaald door Arijs Pieters over 1769:

Jan. Febr. Maart 1769.

4 olde, 4 Jonge koejen	3—16—4
April 10 olde 2 Jonge koejen.	
13½ juk Wintb.	3— 3—3
5 peerden	2— 5—:
7 Mensen	6— 6—:
4 Nerings	2— :—:

Loon:

Albert	45	} — 112 gl. Loon	5—12—:
Jans	30		
Ryp	21		
Epke	8		
Jantje	8		
2 Heersteden			2—10—:

betaalt A Wolthuis

25—15—7

April, Maij, Junij 1769.

10 olde 2 Jonge	} koejen	15—15:
Maij 16 olde 2 Jonge		
13½ juk Wintb.		3— 3—3
22 juk Som.		6—17—4
5 peerden		2— 5—:
7 Mensen		6— 6—:
2 Heersten		2—10—:
4 Nerings		1— :—:
		— 3—:

Betaalt A. Wolthuis		37—19—7
Julij, Augs, Sept 1769.		
16 olde, 2 jonge koejen		17—17—:
Oct. 10 olde 2 jonge koejen		
22 Juk somb.		8—11—7
5 peerden		2— 5—:
7 Mensen		6— 6—:
4 Nerings		2— :—:
Take	50	179½ Gl. loon 8—19—4
Jans	38½	
Eibe	42	
Epke	27	
Jantjen	22	
2 Heersteden		2—10—:
		— 3—

betaalt A. Wolthuis.		48—12—3
October, Nov. Dec. 1769.		
10 olde 2 Jonge koejen		6—11—6
Nov. 9 olde Koejen 2 Jonge koejen.		
Jan. 3 olde Koejen		
14 juk Wintb.		3— 5—5
5 peerden		2— 5—:
7 Mensen		6— 6—:
Jan. 5 Mensen.		
2 Heersteden		2—10—:
4 Nerings		1— :—:
		— 3—

betaalt A. Wolthuis.	22— 1—3
----------------------	---------

Nog enkele opmerkingen over het bovenstaande. Uit de verantwoording blijkt, dat betaald werd het hoorngeld voor de koeien, de belasting op de bezaaide landerijen, het oor-

geld voor de paarden, het hoofdgeld voor mens en dier, het bedrijfsgeld voor de neringen, de belasting op de dienstbodenlonen en het haardstedengeld, voor haardsteden en stremplaatsen. Elke drie maanden had aangifte van de objecten plaats, waarnaar en waarna de betaling moest geschieden. In de loop der 17de en 18de eeuw werden de tarieven meermalen verhoogd, zoals bv. in 1666, 1682, 1716, enz.

1. het hoorngeld voor de koeien.

Volgens de Ordonnantie op de Impost op de Hoornbeesten waren de stieren vrij van deze belasting. Van elk hoornbeest van 3 jaar en ouder moest oorspronkelijk betaald worden van 1 April tot 1 October $5\frac{1}{2}$ stuiver per maand, van elk 2-jarig hoornbeest 2 st. en 6 pl. Voor de periode van 1 Oct. tot 1 April was resp. verschuldigd 2 st. 6 pl. en 1 st. 3 pl. per maand. Later zijn die bedragen aanzienlijk gestegen, zodat plm. 1780 van een oude koe in het zomerhalfjaar betaald moest worden 1 gld. 13 st. en in het winterhalfjaar 16 st. 4 pl., alles per maand. Voor jonge koeien werd de helft van het bedrag berekend.

2. de bezaaide landerijen.

Onderscheid werd gemaakt tussen „somer- en winterbouwte”. Betaald werd voor 9 wintermaanden en $4\frac{1}{2}$ zomermaanden. Gasthuizen, enz. konden dispensatie krijgen. De oorspronkelijke aanslag was: van elk juk of gras zomerkoren $2\frac{1}{2}$ stuiver en van elk juk of dras winterkoren 5 oortjes,³⁾ beide per maand. Ook deze impost vertoont in latere jaren een aanzienlijke stijging; in 1780 betaalde men resp. 7 st. en 4 st. 6 pl.

3. het oorgeld van de paarden.

Oorspronkelijk werd betaald: voor enters $1\frac{1}{2}$ stuiver per maand, voor twenters en daarboven 3 stuivers; zoogveulens op hun eerste gras gaande waren vrij. Omstreeks 1780 waren deze bedragen verdubbeld.

³⁾ 1 oortje = $\frac{1}{4}$ Br. stuiver = 2 plakken

4. de capitale impost.

Van mensen boven de 14 jaar werd aanvankelijk betaald 2 stuivers per maand, voor kinderen tussen de 2 en 14 jaar was dit de helft. Ook deze impost werd later aanzienlijk verhoogd; plm. 1780 bedroeg ze voor de volwassenen boven 14 jaar 6 stuivers per maand. Merkwaardig doet het aan, de hoornbeesten, waarvoor reeds het hoorngeld gold, ook nog eens bij de capitale impost te belasten. Immers het gehele jaar door moest de collecteur voor ieder oud hoornbeest nog eens één stuiver per maand ontvangen en van een jongbeest $\frac{1}{2}$ st., zowel in de winter als in de zomer, welke bedragen later naar rato werden verhoogd.

Van de capitale impost waren vrijgesteld de ingeschreven studenten, ruiters, soldaten en kanonniërs met hun gezinnen; de officieren, „tot Quartiermeesters ende Sergeanten incluijs”, moesten wel betalen. Bovendien werden vrijgesteld degenen, die van aalmoezen leven, terwijl voor dienstboden en kostgangers wel weer moest worden betaald.

5. het dienstbodenloon.

Deze impost, welke „de Heeren ende Meysters haere respective Dienaers ende Dienaressen ofte Boden, als Knechten, Maeghden, Jonges, etc. in haer Loon niet sullen mogen korten ende inhouden”, bedroeg aanvankelijk de 20ste penning, dus 5%, ook van het loon in natura. Later werd echter de 10de penning betaald, dus 10%, zoals ook uit het belastingboekje van Arijs Pieters blijkt; hij betaalde deze impost twee maal per jaar.

6. de impost op de haardsteden.

Aanvankelijk bedroeg deze voor elke haardstee 2 gld.; was er in een huis maar één aanwezig, dan kon men met 1 gld. volstaan. Voor alle mogelijke soorten ovens, hoe of waar ook, moest deze impost ook betaald worden, „daeronder oock mede gereeckent plaetsen daer men Melck stremt, die welcke streemplaetsen d'Ingesetenen oock tot koocken ende

andere vuyringe sullen mogen gebruycken". Elke eigenaar van 5 of meer koeien is verplicht, boven zijn gewone haardsteden of schoorstenen nog een stremplaats aan te geven en van deze impost te betalen, ook wanneer hij ze niet gebruikt (wanneer de melk b.v. in een schoorsteen gestremd werd). Wie 4 koeien of minder had, betaalde dus niet voor een „strempe", zoals het boekje van Arijs Pieters deze stookgelegenheid noemt.

Vrij van de impost op de haardsteden waren de Stadhoudershof, 't Provinciehuis, 't Stadhuis, de rechthuizen, het Collectehuis der Generale middelen, de wachthuizen, de sarries-hutten, de kerken, de scholen en nog enkele gebouwen meer.

Nog kan worden opgemerkt, dat het haardstedengeld in de loop der tijden verhoogd werd tot 5 gld. per jaar per schoorsteen en dus in de 18de eeuw tot een vrij zwaar drukkende belasting werd.

7. de impost op de „nerings".

Deze impost werd geheven van alle „Ambachten, Hantee-ringen ofte Neeringen". Naar hun aanzien werden ze in twee groepen verdeeld. De goedkope betaalden 10 Brab. stuivers per half jaar, de dure 1 Car gld. 10 stuivers. Had iemand meer dan één nering, dan werden die van de eerste groep belast tot een maximum van twee; voor de tweede groep ging men tot 4 Car. gld. Van 1716 af werd dit „patent" geld bepaald op 1 gld per bedrijf.

Hier zou ik kunnen eindigen. Wanneer men de betaalde belastingpenningen gaat samentellen, dan komt men tot een voor de 18de eeuw vrij aanzienlijk bedrag. Maar er werd nog veel meer betaald. Als voorbeeld wil ik nemen de Impost op het Beestiael, het slachtgeld, dat in het boekje van Arijs Pieters van 1782 af verantwoord werd.

In gereed geld zal de collecteur moeten ontvangen voor de „impost op alle Beestialen, Varckens, jonck ende oudt, die geslagen ofte gesteecken sullen worden, tot fournissement

van de onkosten ende lasten van den Oorloge", in welke termen de noodzaak der belastingheffing nog al eens wordt uitgedrukt, de 8ste penning van de waarde.

Voor van buiten de Stad en de Ommelanden ingevoerd „Tonne-vleys ende varsch geslagen Speck" moest eveneens de 8ste penning betaald worden. De Slachteren ende Vleyshou-
wren moesten voor de redger ter plaatse een eed afleggen, dat zij niet zouden slachten, dan na vertoon van een cedul, dat het te slachten beest behoorlijk bij de collecteur ter plaatse was aangegeven. De Mennisten konden volstaan met een ondertekende verklaring. Verschillende placcaten, later door de Gedeputeerde Staten uitgevaardigd, wijzen er op, dat op vele manieren getracht werd, de ordonnantie op het slachten van het Beestiael te ontduiken.

Het is misschien wel interessant, dit slachtgeld even nader te specificeren, omdat daaruit ook de jaarlijkse omvang van een boerenslacht blijkt. Arijs Pieters betaalde in 1799 voor het slachten van:

1 zwijn	2—11—4
1 zultbig	1— 3—2
1 Bul 8 Gld.	1—14—4
1 koe 34 Gld.	7— 5—0
1 Bul 12 Gld.	2—11—4
2 zwijnen	5— 3—0
	—————
	20— 8—6

terwijl in 1801 betaald werd voor:

1 zultbig	1— 3—2
1 koe 46 Gld.	9—16—4
1 Bul 10 Gld.	3—17—4
2 jonge zwijnen	5— 3—0
	—————
	19—19—2

Nog enkele mededelingen.

In 1792 staat vermeld: „de Turf betaalt".

In de 2de helft van 1799 verdwijnen de „mensen” van de rekening op de volgende wijze: af 6 mensen à 13 3/8 st. 4— : —2.

De laatste betaling van het half jaar „guitgeld” ten bedrage van: —11—2 staat geboekt op 9 Maai 1797.

De kerspelkosten 2— : —4 werden voor de laatste maal betaald op 15 Febr. 1796. Van 1798 tot aan 1806 komt in alle rekeningen per Februari voor: Tekort 1— : —2.

Daar dit bedrag precies de helft bedraagt van de kerspelkosten, heb ik mij afgevraagd, of het er voor in de plaats is gekomen. Of werd het misschien gestort in de Ommelander kas?

De 400ste penning werd het laatst betaald over 1795.

Tenslotte. Een volledig overzicht over de 18de eeuwse belastingen geeft het bovenstaande niet. Veelzijdig waren nog de andere bronnen, waaruit de provincie de zo dringend nodige kapitalen in haar schatkist, die mede door het schrikbarend frauderen en ontduiken steeds de bodem liet zien, trachtte over te hevelen. Wanneer we slechts noemen de impost op de bieren, de wijnen, de brandewijnen, de manufacturen, het gemaal, het zout, de zeep, de azijn, de turf, de waag, dan is het duidelijk, dat bijna alle levensbehoeften hun accijns moesten opbrengen. Bespreking van deze imposten valt, met die van nog andere objecten, buiten het kader van deze bijdrage, die slechts ten doel had, te doen zien, dat ook in de 18de eeuw onze vreedzame plattelandsbevolking reeds grote moeite had, aan de steeds stijgende vorderingen van de fiscus te voldoen. Ook, om te doen zien, dat de belastingen toen voor een belangrijk gedeelte werden afgewenteld op de rugen van de boeren en van de „kleine man”.

J. S. VAN WEERDEN

TONEEL EN SCHOUWBURG TE GRONINGEN VAN 1646—1890

Het wordt nooit toegejuicht met de deur in huis te vallen. Voor de beschrijving der latere jaren, zijn wij dus maar met zevenmijlslaarzen over de vroegere tijd heengestapt, en wel aan de hand van Dr. E. J. Diest Lorgion, *Geschiedk. beschrijving der Stad Groningen*. 1857, H. R. Roelfsema, Groningen Dl. II en van K. R. Velthuis, *De Opkomst van het Tooneel te Groningen*. 1883, P. L. Folmer¹⁾, Groningen.

De slechte verhouding tussen Stad en Provincie drukte haar stempel ook op de eerste toneelopvoeringen. In 1646 werd door de Stadsregering aan Amsterdamse comedianten toegestaan enige voorstellingen te geven, mits het vierde van de opbrengst aan de armen werd uitgekeerd. Daarna was het basta! Men was in de Stad niet zo verlicht als in den Lande. De Ommelanden waren trots geweest op de bloei en het Humanisme van de Aduarder Abdij en onder de invloed van Wessel Gansfort, Rudolf Agricola en later van Praedinius. De stad was eertijds koningsgezind. De koophandel had rust nodig, was conservatief en de stadsregering wilde mitsdien van het koorddansen en comediespelen niets meer weten, totdat in 1686 het tenslotte gelukte buiten de Stad, aan de Noorder Hoogebrug (onder Zuidwolde) weer enige opvoeringen te doen geven. Dat ging echter niet zonder hevige strijd met de Groninger predikanten. Fel werd gevochten tegen plannen om ook in de stad gelegenheid voor

¹⁾ Men vindt thans meer literatuur in de Groningse almanakken van 1894: Ds S. D. van Veen, iets naar aanleiding van de Comediën te Groningen in de 17e eeuw; 1895: J. W. Chevallier, Nog iets naar aanleiding van de Comediën te Groningen in de 18e eeuw; 1900: Mr. C. P. L. Rutgers, Een kijkje in de Groninger kermis voor ruim 100 jaren, over toneel p. 219 e.v. en 1920: W. J. Roelfsema Hzn. Herinneringen uit mijn jonge jaren, over de oude schouwburg, p. 102 e.v.

toneelvoorstellingen te geven. Doch het stadsbestuur, dat de schijn aannam niet ingenomen te zijn met een schouwburg (en de aankleve van dien), maakte daarna de kerkeraad opmerkzaam, dat deze enkel kon doen wat des kerkerads, niet wat der regering was. Sterke aandrijving der predikanten verstond het stadsbestuur niet, allermint onder de algemeen geziene burgemeester van Iddekinge. Des te feller traden nu de predikanten op tegen de werken der duisternis, om te voorkomen „dat het schrikkelijk Toornvuur van den Almagtigen... niet in vollen vlam ontbrande”. Toch werd sedert 1765 door de stadsregering meer vrijheid geschonken en werd door een aantal studenten een toneelgezelschap en een schouwburg opgericht. De predikanten rustten echter niet „allen van de schadelijke en zielverpestende ijdelheden af te manen”.

In die woelige tijd in het Noorden had men in Amsterdam omgekeerd, de Kamer „in Liefde bloeiende”, met Samuel Coster, Hooft, Bredero en vooral Vondel. In 1701 werden hier marionetten vertoond, die stilletjes door comediespelen werden gevolgd. Zo dacht men veel voor de H. H. predikanten verborgen te kunnen houden.

En in 1769 kon toch in de Brugstraat een houten loods op stenen fundamenteën als schouwburg worden ingewijd. Dit geschiedde door een genootschap namens: pro excolenda eloquentia (om de welsprekendheid te beoefenen). De curatoren bleven echter de studenten waarschuwen tegen de „eerroovende en studiedoodende ijdelheid”. 't Baatte niet, in 1789 werd zelfs een tweede gelegenheid in de Grote Leliestraat geopend. Tenslotte kon, na twisten tussen de Burger- en Herenkomedie, de laatste een houten tent opzetten even buiten de Oude Poelepoort. Daarna kwamen er nog enige kleine zaken in de Pelster- en in de Visserstraat. De Burgercomedie in de Brugstraat kwam in bloei en verhuisde naar buiten de voormalige Poelepoort. Men gaf éénacters als De vrouwelijke Schildwacht, het Landhuis aan den Heereweg, Wat het lot biedt, De kluizenaar van Formatera, enz.

De Herencomedie ging van de Grote Leliestraat in 1806

naar de Grote Kruisstraat. Dit genootschap, onder de zinspreuk: *Utilitatis et iucunditatis ergo* (tot nut en genoegen), kocht vlak er naast in 1810 en 1812 enige kamers en open grond in de N. Kijk in 't Jatstraat, maar betaalde niet. Enigen namen de koop over, en zo werd in 1817 door die heren de schouwburg van hun societeit ingewijd, door het spel van de Hollandse tonelisten en verrees:

.....met nieuwen glans en der Goden gunst
Een heerlijk praalgebouw, ten Tempel van de kunst.

Dat klonk! Wij zouden nu zeggen als een paskwil op een gebouw dat zeker niets architectonisch had. Het eenvoudige bouwwerk deed de toen gebruikelijke schouwburgtenten voornamelijk concurrentie aan, meer door de ruimte dan door de diepte. De breedte kwam overeen met de lengte van een herenhuis. Er liepen boven overdwars enige ijzeren stangen, waarlangs wel eens een jonge waaghals (eerste jaars student) aan de armen hangende, zich van de ene bovengalerij naar de andere had begeven. Die manoeuvre geeft enige voorstelling van het interieur. In het hoekhuis (Grote Leliestraat) regeerde de latere eigenaar, de heer Ellenberger, die overal raad op wist. Eigenaardig dat schouwburgen uit die en latere tijd, steeds als kermistenten van hout moesten zijn, soms met een stenen gevel. Veel later werd door de gebrs. Culp buiten de Herepoort nog een houten tent bespeeld, die daar echter niet opnam en op een goede dag (ze heette vrij hoog verzekerd te zijn) in vlammen opging. *Culpa Culporum* (de schuld der Culpen), zoals de Groninger studenten Almanak meende.

Hun wereld was steeds mee in de woelige tonelen geweest, maar had nu voor de inwijding van dit gebouw grote belangstelling. De zaak bleef een societeit, waarvoor ieder tegen f 10.— 's jaars zich als lid kon opgeven. Van de stukken die tot die tijd werden opgevoerd, noemen we vooral die van Kotzebue, o.a. De dood van Rolla, De onechte zoon, Menschenhaat en berouw, De krijgsvaders, 't Puntlicht, enz.

De oude schouwburg. 1.

De societeit had de zinspreuk vereenvoudigd tot *Utile et Dulce*.

Dat mad. Agar hier in latere jaren eens is opgetreden, was wel een unicum. Er kwamen echter wel Duitse troepjes, uit of over Bremen, vanwaar ook jaarlijks, meestal ten minste, het circus van Wilhelm, later van zijn zoon Oscar Carré overkwam. Men troostte zich met het eenvoudige gebouw, dat wonder boven wonder, steeds aan brand is ontkomen.

De afgelegen ligging van Holland deed hier eigen gezelschappen het levenslicht zien. De fam. Stoete, Jacqui, later de gebrs. Culp, vulden de kunstbehoeften aan. Van Leeuwarden kwam de Wedw. Bakker nogal eens uit naar Groningen. Een enkele keer in de winter arriveerde een gezelschap uit Amsterdam, o.a. dat van Willem Roozeveld, waardoor men de *Misérables*, de Lichtzinnige leugenaar, Katharina Blum, de Pagestreken, de Matroos, de Honderdjarige, de Giftmengster en vooral het spel van de directeur in *De Vrek* van Molière kon bewonderen. Of hij de vader van Louis Bouwmeester was? Wij weten het niet zeker, maar menen wel, dat hij in Holland te vroeg met Oranje getooid heeft gelopen, en een tijdlang politieke gevangene is geweest. Daarna had men Judalsen en Bouwmeester. De laatste, toen nog niet de grote Louis, was van mening dat het spel zich niet had te storen aan goed of slecht decor. Toch kwam hij hier zelf eens als schipbreukeling aftuimelen van een trapje dat met een wiebelend schip van karton verbinding onderhield. Allicht mag die geschiedenis dan toevalligerwijze de indruk van de storm(?) hebben verhoogd, maar een schipbreuk kon ook al moeilijk in een kamer worden gegeven.

Men kwam van lieverlee in de tijd van de draken, zo o.a. van de Twee Wezen, die het publiek hete tranen deden schreien. Die niet „en pleurs” waren, werden natuurlijk er van verdacht het stuk niet voldoende te hebben gewaardeerd. Populair, vooral bij de jeugd, was een paar winters, ongeveer 1870, het Duitse gezelschap van Auerbach, dat met: *Mein Leopold* en andere operettes veel succes had. Als Auerbach

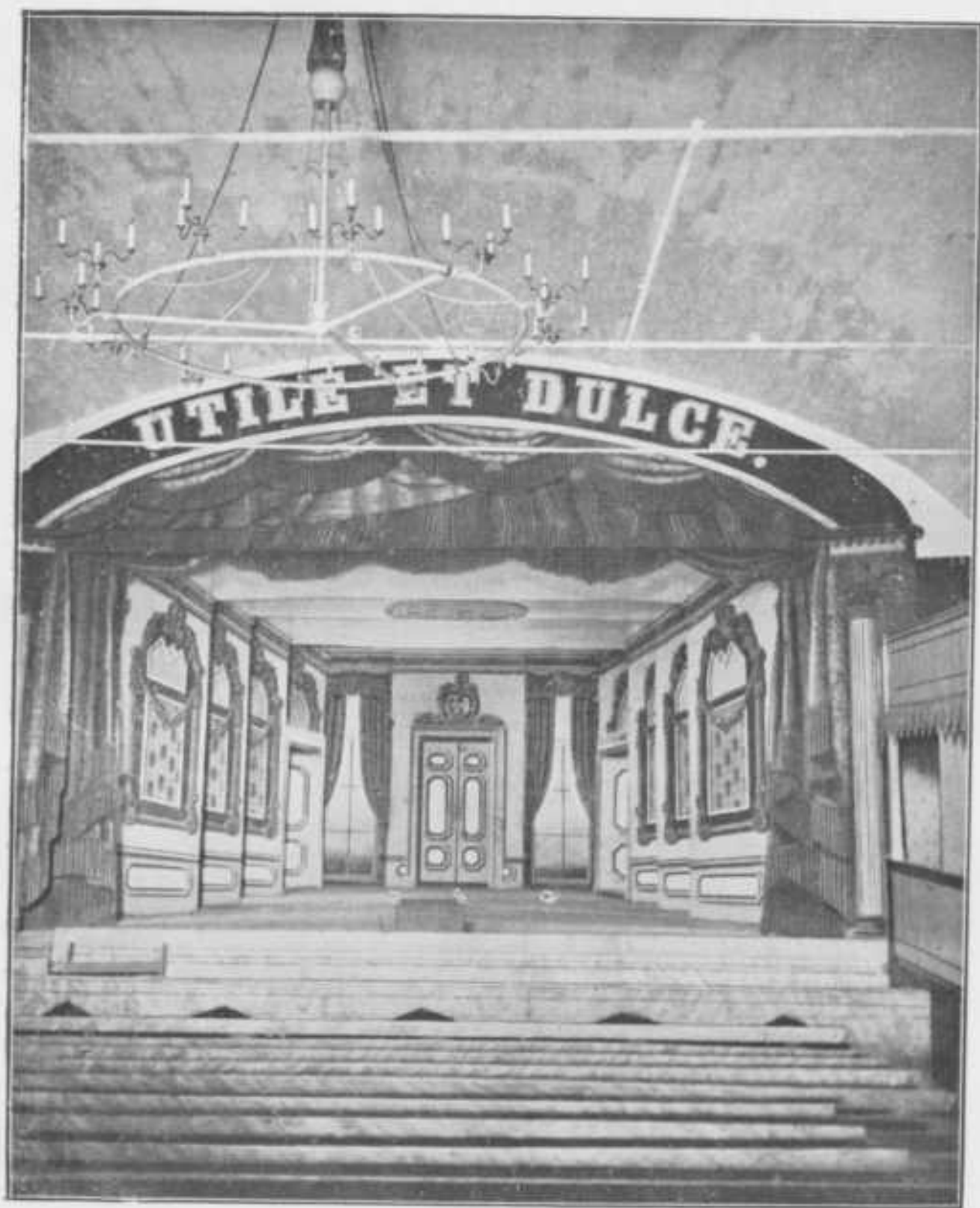
zich tot de voorste banken richtte, die der gymnasiasten, der pro's (jongens van het pro-gymnasium) en de R.H.B.S.-ers bij zijn optreden: „Ich bin ein Mann von alter Treu und Redlichkeit, bin Kauf- und Handelsmann und Stadtrat", met de vraag: „Bitte, verstehen Sie es?" dan volgde een algemeen: „Ja, o ja!", „en of" of zo iets, welke conversatie natuurlijk later in de Nieuwe Schouwburg niet op haar plaats zou zijn geweest. Hier was zij het juist fijn. En dan zijn liedje: „Meine einzige Passion — Ist mein Leopold mein Sohn!", dat hoe langer hoe droeviger werd ingezet, dat miste het accent nooit. — Zelfs kwam wel eens een Operagezelschap over, o.a. dat van Klüppel und Rechtmann, dat een veel moeilijker bestaan had, en niet alleen worstelde met de decors, maar ook met een kleine Faust en een veel te groot Gretchen.

Doch nog wel het allermeeest met een paar harde winters, toen in bittere tegenstelling op luchtiger wijze weerklonken in de Harmonie, bij de prijsuitdeling aan de hardrijders en rijdsters op schaatsen, de liedjes van vadertje Dikema, waarvan er een inzette met:

„'t Was koud, 't was bliksems koud —
En G.... v. d....'s vroor het!"

Behalve op zware stukken werd het publiek meestal na de grote pauze, om weer wat op verhaal te komen, op een vrolijke éénacter vergast.

De lichtere muze werd echter vooral gediend door enige rederijderskamers en het Studententoneel. Neemt ons zooals wij zijn! Deze zinspreuk was eigenlijk erg onecht, althans bij de overpeinzing van schijn en wezen. Enfin, men deed er een beroep mee op de toegevendheid aan dilettanten, waaronder intussen wel eens goede acteurs en actrices schuil gingen. Het gezelschap heeft het devies minder nodig, tenzij men wil dat bescheidenheid steeds past aan de jeugd. De jonge dames die zich aan „Plankenkoorts" blootstelden, hebben zonder twijfel later in Groningen aanleiding gevonden tot toeloop ook naar de Academie van Wetenschappen.

De oude schouwburg. 2.

Eindelijk werd de Oude Schouwburg als muzentempel toch niet meer passende gevonden, en dan nog wel in een academiestad. Zij werd niet langer geduld, en afgebroken.

't Was gelukkig een: *Le roi est mort, vive le roi!* In 1877 begon men zich te roeren, in 1883 werd de Nieuwe Schouwburg aan de Turfsingel in gebruik genomen. Aleer stond er het z.g. Arsenaal, ingericht voor het wapen der Artillerie omgeven door de Kruitgracht, die in de winter kleine en grote kleuters voor het leren schaatsenrijden diende. Nu lang drooggelegd staan schouwburg en gymnasium op het ruime vierkant. De eerste is van de architect F. W. van Gendt, en wordt steeds om de inrichting geprezen. Als wij ons niet vergissen zelfs door de grote Sarah Bernardt. Het fraaie gebouw biedt ruimte voor 800 bezoekers, zou oorspronkelijk voor een kleine 1000 worden ingericht.

De heer van Gendt had met *Leliman Arti et Amicitiae* voor het schildersgenootschap te Amsterdam verbouwd en later de schouwburg te Arnhem, waar juist een nieuwe deze heeft moeten vervangen, daar zij voor enige jaren door brand is verwoest. Na Groningen heeft van Gendt die van Utrecht herbouwd. Het verschil tussen de Oude en Nieuwe Kunsttempel in Groningen was enorm.

De inwijding vond plaats door het gezelschap van Willem van Zuylen. Hij kende Groningen goed door de jaarlijkse kermisbezoeken van het driemanschap *Le Gras*, Van Zuylen en Haspels. In een tent op de Grote Markt had men zelfs Vorstenschool van *Multatuli* kunnen opvoeren. In 1881 was Van Zuylen uit hun bekend drietal getreden en had hij een eigen gezelschap gevormd. Van de eerste avond af, toen hij opende met *Our Boys* van H. J. Byron, ging de zaak uitmuntend. Een week lang trok zijn gezelschap volle zalen. Hij gaf ook *Paljas*, waarin hij als jongen voor Victor Driessens had gedebuteerd. Van Zuylen was in Groningen zeer geliefd en zo zag men zijn gezelschap graag terug komen. Bij een benefiet in 1884 gaf hij *Mijn Leopold*, nog steeds bijzonder in trek. Andere stukken die goed gingen waren: de

Inkwartiering, de Bibliothecaris, enz. Spoedig weer met zijn vroegere firmanten verbonden, kwam men meestal de Nieuwe Schouwburg (zoals deze nog altijd werd genoemd) in de kermis bezetten, tenzij inplaats van de Rotterdammers, de Amsterdammers, n.m. het Nederlandsch Tooneel er beslag op had gelegd.

In die tijd was o.a. Tourniaire Sr. door zijn spel en nette omgang een gewild gezelschap. Zo introduceerde hij eens in Consael's beignetskraam de Loge Schlaraffia (Luilekkerland), waarvan Oscar Carré Grootmeester was. Tourniaire trachtte op welsprekende wijze enige studentenzieltes te winnen. Hoe nuttig deze ook voor de kunstbroeders was, vond de instelling bij de beoefenaars der wetenschappen wel sympathie, maar verder gingen ze toch geen beloften aan. Niettemin had de acteur zijn gehoor zodanig geboeid dat het clubje een andere belofte inlostte en op de naderende ochtend hem aan de eerste trein een afscheidsgroet kwam brengen.

Bracht de kermis warme dagen dan kon men voor Waterloo nogal eens een studententafeltje bezet vinden. In de tuin zaten dikwijls acteurs en actrices. Bediend werd door Van Bolhuis: de Bobbel. Eens verstoutte Marie Lorjé zich de studenten een gracieuse vermaning uit te delen om het bij één glaasje te laten, als zij 's avonds naar de schouwburg dachten te gaan. De studentenbanken zagen de spelers en speelsters graag bezet door met het spel meelevende toeschouwers. Zij had succes, ook daardoor dat een van de lui bijna geheelonthouder werd. Van haar werd gezegd, dat zij soms zelf haar toneelgarderobe maakte. Jammer dat zij, nog veel voor het toneel belovende, door een goed huwelijk afscheid nam van de planken. Daarna verluidde, dat zij alle zorg had gehad voor haar schoonvader die sukkelende was en toen door haar geestelijk en lichamelijk een uitgezochte verpleegster had.

In de eerste jaren van de (Nieuwe) Schouwburg werd ook door het Nederlandsch Tooneel: het Moortje van Bredero gegeven. Het succes was hier ook buitengewoon. Waarom

men het stuk niet op het répertoire heeft gehouden? Evenmin als b.v. van Pieter Langendijk: de Sterrewichelaars of de Vlucht van het Utrechtsche juffertje? In de latere jaren ging Sara Burgerhart van Wolff en Deken wel eens, doch de Gijsbrecht mag zich verheugen in een geregelde jaarlijkse opvoering, waarvan ook profiteert de Bruiloft van Kloris en Roosje.

Het gaat toch eigenlijk niet aan, dat daar naast nog slechts een of twee stukken van Vondel voor het voetlicht komen, maar dat de eerste schrijvers geheel verder zijn vergeten. Onze klassieke schrijvers zijn het zeker waard. Zou ook niet Willem Leevend voor het toneel kunnen worden bewerkt? Kan men er niet eens op uit gaan een collectie echt Nederlandse stukken, waarvan men succes kan verwachten, ook om de uitbeelding van het zo schilderachtig leven van vroeger tijd voor ons publiek blijvend te doen herleven?

Een Shakespeare hebben wij niet, maar klassieke stukken van verschillende schrijvers toch wel. Hoe het zij en mag worden — om ons speciaal tot Groningen te richten — zou men niet evenals vroeger misschien nu niet op de dag zelf, maar in het begin van het seizoen, niet geregeld een stuk kunnen geven dat 28 Augustus levendig houdt?

Volgens K. R. Velthuis gaf men tijdens de Belgische opstand geen opvoeringen, maar toch reeds weer in 1836 toen: Het Beleg van Groningen door Tj. P. Tresling ging.

Later werd ook wel opgevoerd: Beleg van Groningen door A. Hoetink, Rabenhaupt door Eylart Meeter, Groningen entzet, door Johannes Ruijl, enz.

Kan men op deze stukken terug gaan, er nog van gebruiken of op een historiograaf voor een nieuwe 28 Augustus als toneelstuk beslag leggen? 't Geldt immers nog steeds:

Groningen constant —
Behoud van 't land!

W. J. KOPPIUS †

DE SCHRIJVER(S) VAN DE TEGENWOORDIGE STAAT VAN STAD EN LANDE

Zoals bekend is, verscheen de Tegenwoordige Staat van Stad en Lande in de jaren 1793 en 1794 anonym. Algemeen wordt nu aangenomen, dat de schrijvers zijn geweest A. J. de Sitter en T. Modderman. Uit de inhoud is dit geenszins op te maken; nergens wordt een van beiden met name genoemd. Alleen worden zo nu en dan in de noten¹⁾ oorkonden geciteerd als in bezit van de schrijvers, waarvan we nu weten, dat ze in eigendom hebben behoord aan De Sitter. Van deze staat het auteurschap wel vast. In de gelijktijdige recensie van het werk in de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen*²⁾ worden ook de namen van de schrijvers niet genoemd.

Voorzover ik heb kunnen nasporen, komen ze pas in 1815 voor het eerst voor. In zijn „Aanspraak” voorkomende in de *Handelingen der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde van dat jaar*³⁾, herdenkt J. W. te Water het overleden lid De Sitter en onder zijn verdiensten rekent hij ook, dat hij tezamen met T. Modderman de Tegenwoordige Staat van Stad en Lande heeft bewerkt. Het is dan nog slechts twintig jaar geleden, dat het boek verscheen en er schijnt geen reden te zijn om aan de waarheid te twijfelen.

In de *Navorscher* van 1851 wordt op bl. 314 door Hora R. de vraag gesteld wie de schrijvers zijn van de Tegenwoordige Staat en in de volgende jaargang bl. 142 geeft A. J. van der Aa het antwoord: De provincie Stad en Lande hebben wij aan Mr. J. A. de Sitter en Mr. T. Modderman te danken. Ook J. I. van Doorninck in zijn *Bibliotheek van anonymen en pseudonymen*, Leiden, 1871 en zijn *Vermomde en naamlooze schrijvers* opgespoord op het gebied der Nederlandsche

1) B. v. Dl. II bl. 184.

2) 1794 I bl. 451–459 en 1795 I bl. 201–207.

3) Bl. 20 vlg. Dit bericht werd overgenomen door de *Konst en Letterbode* van dat jaar II bl. 359.

en Vlaamsche letteren, Leiden, 1885, noemt beiden als auteurs en sindsdien is deze mening wel gemeengoed geworden.

Hoe komt het dan, dat wij thans durven twifelen? De reden is, dat in het Rijksarchief in Groningen het originele contract berust, gesloten tussen de uitgevers en de schrijvers en door beide partijen getekend op 27 Augustus en 5 September 1792. Dit contract vermeldt als auteurs niet De Sitter en Modderman, maar De Sitter en L. van Bolhuis, predikant te Groningen. De eerste zal beschrijven de geschiedenis van de provincie, haar regering, de stad en de dorpen, de tweede de kerkstaat. Ieder zal van elk vel druk twintig gulden ontvangen, terwijl Van Bolhuis nog iets extra's zal krijgen voor zijn reeds betoonde en verder beloofde hulp aan De Sitter.⁴⁾ Blijkbaar heeft alleen De Sitter zijn werk voltooid. Waarom Van Bolhuis zijn Kerkstaat niet geleverd heeft, is niet bekend. Achte hij het overbodig, toen in hetzelfde jaar 1792 het Gedenkboek van Stad en Lande van de hand van H. H. Brucherus verscheen? Of zag hij er bij nader inzien tegen op, immers bij zijn dood getuigt M. Siegenbeek van hem:⁵⁾ „Jammer, dat hij geen meerdere gedenkstukken heeft nage-laten. Hij verkoos liever in stilte ten nutte zijner tijdgenooten te arbeiden dan zich bij de nakomelingschap roem te verwerven.” Maar uit het contract blijkt ook, dat Van Bolhuis hulp betoond heeft aan De Sitter. Deze medewerking schijnt geheel in vergetelheid te zijn geraakt, want noch Siegenbeek bovengenoemd maakt er melding van, noch Feith en Lulofs bij het 25-jarig feest van het Departement Groningen van het „Nut”, dat hem in 1792 met een gouden medaille had bekroond wegens de beantwoording van een prijsvraag over een Nederlandse spraakkunst.⁶⁾

⁴⁾ Zie verder de Bijlage hierachter.

⁵⁾ Handelingen Mij. Ned. Letterkunde 1827 blz. 4—11.

⁶⁾ Redevoering en dichtregeleu uitgesproken ter gelegenheid van het 25-jarig feest van het Departement Groningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen den 8sten van Louwmaand 1817 door H. O. Feith en B. H. Lulofs, Groningen, 1819, blz. 176—179.

De medewerking met De Sitter zal voornamelijk hebben bestaan in het verstrekken van gegevens omtrent de kerkgeschiedenis en de plaatselijke kerken. Misschien heeft Te Water dit in 1815 niet precies geweten en Modderman in de plaats gesteld van Van Bolhuis. Overigens blijft toch het leeuwenaandeel voor De Sitter. In het Rijksarchief in Groningen berust n.l. het manuscript van de Tegenwoordige Staat en dat is geheel van de hand van De Sitter.⁷⁾ Sommige gedeelten zijn dubbel en talloze kleine veranderingen komen er in voor, alle van zijn hand. Het is nog niet de definitieve tekst, maar de inhoud is gelijk aan het boek zelf. Zolang we geen tegenbewijs hebben, moet ons eindoordeel luiden, dat De Sitter het werk heeft geschreven, maar dat Van Bolhuis inlichtingen heeft verstrekt. Voor een medewerking van Modderman zijn geen aanwijzingen.

Over de onderlinge verhouding van het driemanschap is mij weinig bekend.⁸⁾

Albert Johan de Sitter, 1748—1814, rentmeester der stadsvenen, later raadsheer van Groningen en drost der beide Oldambten, werd als overtuigd patriot in 1787 uit zijn ambten ontzet. In zijn ambteloze periode tot 1795 gaf hij in 1789 uit een Voorloopig register van charters, privilegiën, placaten enz. Stad en Lande betreffende en in 1793 en 1794 zijn Tegenwoordige Staat van Stad en Lande. Na de revolutie van 1795 tot zijn dood in 1814 heeft hij verschillende functies bekleed die hem niet zoveel tijd meer lieten voor zijn historische studies.

Tonco Modderman, 1745—1802, was advocaat en bekleedde verschillende regeringsposten, o.a. was hij in 1796 evenals

⁷⁾ Voorlopig nummer hs. in folio 562. Geschonken door Mr H. I. Schönfeld te Winschoten in 1913. Het bovengenoemde contract, waarvan de herkomst niet zeker is, is mogelijk afgedwaald uit de collectie Schönfeld, die in 1935 en 1936 verworven is.

⁸⁾ Zie hun korte biographieën met opgave van litteratuur in het Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek.

De Sitter lid van de Nationale Vergadering. Daarnaast beoefende hij de letterkunde; een aantal van zijn verzen zijn als Nagelaten gedichten in 1817 te Groningen uitgegeven. Van werkzaamheden op historisch gebied is me niets bekend.

Lambertus van Bolhuis, 1741—1826, was achtereenvolgens predikant te Marsum, Noorddijk, Oostwold, Leeuwarden en Groningen. Te Oostwold hield hij in 1777 de eerste Leerrede. De Nederduitse taalkunde beoefende hij met vrucht. De historische kennis die hij in zijn Leerrede toonde, doet hem eerder in aanmerking komen als medewerker van De Sitter dan Modderman.

W. J. FORMSMA

Bijlage.

Contract met de Heeren J. de Groot en Compagnie

27 Aug. en 5 Sept. 1792

Ondergeschrevene J. de Groot, G. Warnars en V. van der Plaats, boekhandelaren te Amsterdam en te Harlingen, verklaren door dezen, dat wij ons verbinden voor ons en onze Compagnie, de drukkers en uitgevers van den tegenwoordigen staat van alle volken (zo genoemd — van Salmon) aan den Heer Oud Raadsheer A. J. de Sitter te Groningen te zullen betalen twintig gulden van ieder vel in druk dat wij van hem ontvangen ter beschrijving van de geschiedenis van de Provincie van Stad Groningen en Ommelanden, als ook van derzelver regering, of ter plaatsbeschrijving van Stad en dorpen en wat verder daartoe behoren mag; alsmede aan den Heer L. van Bolhuis, Predikant te Groningen, te zullen betalen gelijke twintig gulden van ieder vel in druk, dat wij van hem zullen ontvangen ter beschrijving van den Kerkstaat dier Provincie; zullende dat alles dienen, om den tegenwoordigen Staat dier Provincie te beschrijven en uit te geven tot vervolg van het werk van Salmon — zonder gehouden te zijn tot enige verdere kosten, welke vereischt mogten worden tot

aankoop van de nodige boeken, het laten copiëren van stukken, de verteringen bij het opnemen van plaatzen en dorpen, als welk alles in de gemelde som van twintig gulden per vel in druk zal begrepen zijn — uitgenomen, dat wij bovendien aan den Heer van Bolhuis voor deszelfs reedss betoonde en verder beloofde hulp in dit werk van den Heer de Sitter zullen laten toekomen een compleet ingenaaid exemplaar van alle de delen van dit werk, niet alleen, die reeds uitgegeven zijn, maar ook, die nog vervolgens zullen uitgegeven worden, en zes en dertig gulden, om daar voor het werk naar zijne zin te kunnen laten binden; — en wijders aan de Heren de Sitter en van Bolhuis ieder twee ingenaaide exemplaren van de delen over Groningen en Ommelanden, om daardoor gelegenheid te hebben, om dit werk aan anderen te meer bekend te maken. — De betaling van de twintig gulden per vel zal gedeeltelijk geschieden, telkens, zodra een hoofdstuk van dit opstel als gereed om gedrukt te kunnen worden in handen van den Heer van der Plaats zal gebragt zijn, als wanneer men naar onderlinge gissing zal berekenen, hoeveel vellen in druk het overgegevene handschrift van dat hoofddeel op zijn minst gerekend, doch ongeveer, kan uitleveren en zo veel zal men dan betalen; maar de finale afrekening zal bij de uitgaven van ieder stuk geschieden. — Ook zal de aflevering van het beloofde complete exemplaar aan den Heer van Bolhuis ten eersten gedaan worden; en dat exemplaar bij den ontvang hem terstond toebehoren; maar de zes en dertig guldens zullen betaald worden, wanneer zijne hulp aan den Heer de Sitter zal geëindigd zijn; gelijk ook de toezending van de vier beloofde ingenaaide exemplaren aan de beide Heren en van alle de volgende delen van dit werk aan den Heer van Bolhuis terstond bij de uitgave plaats zal hebben. — Verders bedingen de opstellers, dat indien bij versterf, of andere noodwendige verhindering hun lieder opstellen niet volkomen afgedaan mogten zijn, noch konden worden, echter voor al hetgeen daar van gevoeglijk kan worden gedrukt of gebruikt, de betaling van twintig gulden per vel ook zal

gedaan worden aan hunlieder huisvrouwen of erven. — Eindelijk bedingen de opstellers, dat in hunne ontwerpen bij de uitgave gene verandering zal mogen gemaakt worden, dan met hunne toestemming. — Waartegen zij beloven in het vervaardigen van dezelve zo veel spoed te zullen maken, als zij oordelen, dat de waardigheid van het werk en hunne omstandigheden toelaten. — Tot vestenisse van het bovenstaande en tot nakoming van het daarin bepaalde, en wel onder verband onzer personen en goederen als naar rechte, en onder uitdrukkelijken afstand van alle rechtsexceptien hebben wij hiervan twee gelijkluidende gemaakt en eigenhandig ondertekend op tijd en plaats, als achter onze namen staat uitgedrukt.

A. J. de Sitter. Groningen den 27 Augustus 1792.

L. van Bolhuis. Groningen den 27 Augustus 1792.

J. de Groot den 5 September 1792.

G. Warnars.

V. van der Plaats.

S. en J. Luchtmans.

A. en P. Blussé.

} te Amsterdam 5 Sept. 1792.

INHOUD

	Blz.
Voorbericht	V
Korte Groningse Kroniek	VII
Inlichtingen omtrent enkele openbare instellingen enz.	XVII
Herinneringen aan 1940, door Mr. J. Linthorst Homan	1
Het Groningse bedrijfsleven omstreeks het midden der vorige eeuw, door Dr. H. P. Coster	40
Heden en toekomst van industrie en handel van Groningen, door Prof. Dr. D. van Os	59
Bij de herdenking van Adriaan Geerts Wildervanck 1647—1649, door A. Pathuis (met 3 afbeeldingen) . .	79
Ds. M. ten Broek, een pionier in het kerkelijk leven van Groningen, 1907—1919, door Dr. J. C. Roose	94
Osebrand Jan Rengers van Slochteren en het proces van 1672, door N. Tonckens	99
Het Bellingwolder gildereglement en het Koudehoek- ster gildeboek, door Dr. B. Sijpkens	148
Het belastingboekje van Arijs Pieters, door J. S. van Weerden	163
Toneel en schouwburg te Groningen van 1646—1890, door Dr. W. J. Koppius† (met 2 afbeeldingen) . . .	182
De schrijver(s) van de Tegenwoordige Staat van Stad en Lande, door Dr. W. J. Formsma	190

986 G1

